

**АКАДЕМИЯИ ИДОРАКУНИИ ДАВЛАТИИ НАЗДИ
ПРЕЗИДЕНТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

Бо ҳукуқи дастнавис

ТДУ: 34(575.3)+340+349.6

ТКБ: 67.0(2точик)+67.3 (2Т)+67.407(2Т)

Р – 40

РАШИДЗОДА ҶАМШЕД ҚОСИМ

**ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ҚОНУНГУЗОРИИ ЭКОЛОГӢ ДАР
ТОҶИКИСТОН: ТАҲҚИҚОТИ ТАЪРИХӢ-ҲУҚУҚӢ**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ
аз рӯйи ихтисоси 12.00.01. – Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи
таълимот дар бораи ҳуқуқ ва давлат

РОҲБАРИ ИЛМӢ:

доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор

ҒАФУРЗОДА А.Д.

ДУШАНБЕ – 2025

МУНДАРИЧА

НОМГҶҲИ ИХТИСОРАҶО ВА (Ё) АЛОМАТҶОИ ШАРТӢ.....	3
МУҚАДДИМА.....	4-22
БОБИ 1. ТАШАККУЛИ ҚОНУНГУЗОРИИ ЭКОЛОГӢ ДАР ТОҶИКИСТОН: МАРҶИЛАИ ТОШУРАВӢ ВА ШУРАВӢ.....	23-58
1.1. ХусусиятҶои ташаккул ва рушди қонунгузориИ экологӢ дар Тоҷикистони тошуравӢ.....	23-39
1.2. Инкишофи қонунгузори экологӢ дар Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон.....	39-47
1.3. МарҳилаҶои рушди қонунгузориИ экологӢ дар Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон ва махсусиятҶои он.....	47-59
БОБИ 2. НАҚШИ САНАДҶОИ ХУҚУҚИИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ВА ҚОНУНГУЗОРИИ ДАВЛАТҶОИ АЪЗОИ ИТТИҶОДИ ДАВЛАТҶОИ МУСТАҚИЛ ДАР РУШДИ ҚОНУНГУЗОРИИ ЭКОЛОГИИ ҶУМҶУРИИ ТОҶИКИСТОН.....	60-115
2.1. Ҷойгоҳи санадҶои хуқуқии байналмилалӢ дар шаклгирии қонунгузориИ экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	60-86
2.2. ҚонунгузориИ экологӢ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлатҶои аъзои Иттиҳоди ДавлатҶои Мустақил: таҳлили муқоисавӢ- хуқуқӢ.....	86-115
БОБИ 3. РУШДИ ҚОНУНГУЗОРИИ ЭКОЛОГӢ ДАР ҶУМҶУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА МУШКИЛОТИ МУРАТТАБСОЗИИ ОН.....	116-164
3.1. АсосҶои хуқуқии танзими муносибатҶои экологӢ дар қонунгузориИ Ҷумҳурии Тоҷикистон: мушкилот ва роҳҶои ҳал.....	116-148
3.2. Мушкилоти мураттабсозӢ (кодификатсия)-и қонунгузориИ экологӢ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: вазъи кунунӢ ва дурнамо.....	148-164
ХУЛОСА.....	165-171
ТАВСИЯҶО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҶОИ ТАҶҚИҚОТ.....	172-178
РӢҶҶАТИ АДАБИЁТ (МАЪҶАЗҶО).....	179-205
РӢҶҶАТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРЁФТИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ.....	206-209

НОМГЌЙИ ИХТИСОРАҲО ВА (Ё) АЛОМАТҲОИ ШАРТӢ:

ҶТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон

ҶШФСР – Ҷумҳурии Шуравии Федеративии Сотсиалистии Россия

ҶМШС Тоҷикистон – Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон

ҶШС Тоҷикистон – Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон

ИҶШС – Иттиҳоди Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистӣ

КИМ – Кумитаи Иҷроияи Марказӣ

ҶХШ Бухоро – Ҷумҳурии Халқии Шуравии Бухоро

КЗ ҶТ – Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон

КО ҶТ – Кодекси оби Ҷумҳурии Тоҷикистон

ҶМШС Туркистон – Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Туркистон

ҶМШС Қазоқистон – Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Қазоқистон

ҶМШС Молдавия – Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Молдавия

АМО ҶТ – Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон

СММ – Созмони Милали Муттаҳид

ИДМ – Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил

ИМА – Иёлоти Муттаҳидаи Амрико

ФР – Федератсияи Россия

ғ. – ғайра

с. – сол

с. – саҳифа

С. – саҳифа

қ. – қисм

қ.қ. – қисмҳо

б – боб

б. – банд

м. – модда

м.м. – моддаҳо

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Дар шароити имрӯза масъалаи нигоҳ доштан ва таъмин намудани муҳити солими зист яке аз масъалаҳои муҳимми ҳалталаб маҳсуб меёбад. Бо ин мақсад, аз нигоҳи ҳуқуқӣ танзим намудани муносибатҳои ишорашуда ва мутобиқ кардани қонунгузорӣ ба он, саривақтӣ ва ногузир мебошад. Ҷумҳурии Тоҷикистон (ҶТ) моҳияти масъалаи мазкурро дуруст дарк намуда, баҳри таҷдиди назар кардани қонунгузории соҳаи экологӣ қадамҳои устувор гузошта истодааст, ки он метавонад барои пешрафти иқтисодиёти кишвар ва ташаккули сиёсати ҳифзи муҳити зист нақши муассирро гузорад.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти ҶТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон чунин ибрози назар менамоянд: «Зарур аст, ки мо ба масъалаҳои ҳифзи муҳити зист, олами набототу ҳайвонот, вазъи экологӣ ва бо ин мақсад таҷдиди назар кардану такмил додани қонунгузории соҳа ва баланд бардоштани маърифати экологии аҳоли муносибати ҷиддӣ зоҳир кунем» [29].

Дарки пурраи қонунгузории экологӣ ва таҷдиди назар намудани он замоне имконпазир мегардад, ки агар паҳлуҳои таърихӣ-ҳуқуқии он мавриди баррасии амиқ қарор дода шаванд. Зеро бидуни дарки дурусти ҷанбаҳои таърихӣ-ҳуқуқии ин соҳа, такмил додани санадҳои меъёрии ҳуқуқии он дар замони муосир ғайриимкон мегардад. Ин масъала ба сифати мавзуи мубрами илми назарияи давлат ва ҳуқуқ баҳогузорӣ гардида, ҷиҳати муайян кардани унсурҳои таъсиррасон ба қонунгузории миллӣ ва роҳҳои такмили қонунгузории экологӣ заминаи воқеиро фароҳам меорад.

Бо касби истиқлоли давлатӣ ҶТ дар самти ташаккули қонунгузории экологӣ ва танзими муносибатҳои соҳа тадбирҳои муҳимро амалӣ намуда, дар ин самт як қатор барнома, стратегия ва концепсияҳоро қабул кардааст. Инчунин, қонунҳои алоҳида қабул ва мавриди амал қарор гирифтаанд, ки танзимкунандаи паҳлуҳои мухталифи муносибатҳои экологӣ мебошанд.

Новобаста аз ин тадбирирандешихо, ханӯз ҳам масъалаҳои муҳимми танзимнагардида дар муносибатҳои экологӣ ба назар мерасанд, ки барои расидан ба ҳадафҳои давлатӣ дар баҳши ҳифзи муҳити зист ва таъмини шароити арзандаи зиндагӣ, монеаҳоро пеш меоранд. Бо ин мақсад, зарурати аз нигоҳи илмӣ таҳлил намудани онҳо ба вуҷуд омада, дар ин самт заминаи воқеиро омӯзиши марҳилавии ташаккул ва рушди қонунгузориҳои экологӣ дар Тоҷикистон фароҳам месозад.

Бояд қайд намуд, ки дар масири даврони соҳибистиклолӣ дахҳо қонунҳои танзимкунандаи муносибатҳои экологӣ қабул гардиданд, аммо аз нигоҳи назарияи ҳуқуқ зиёд шудани санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзимкунандаи як соҳа, сатҳи татбиқи онҳоро коста намуда, ҷиҳати рӯйи қор омадани муҳолифатҳои ҳуқуқӣ заминагузори менамоянд. Бо ин мақсад, зарурати танзим намудани муносибатҳои экологӣ тавассути санади меъёрии ҳуқуқии ягона, пурра ва бонизом ба вуҷуд омада, имконияти воқеиро баҳри бартараф намудани мушкилоти ҷойдошта фароҳам меорад. Аз ин рӯ, пажӯҳиш намудани унсурҳои таркибӣ ва махсусиятҳои ин навъи санади меъёрии ҳуқуқӣ, ки танзимкунандаи муносибатҳои соҳа мебошад, саривактӣ ва мубрам махсуб меёбад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун субъекти комилҳуқуқи ҷомеаи ҷаҳонӣ ҳамкориҳои мутақобилан судмандро дар самти муносибатҳои марбут ба тағйирёбии иқлим, ҳифзи муҳити зист, ҳалли мушкилоти обӣ, босуръат об шудани пирияхҳо ва ғ., бо ташкилотҳои байналмилалӣ ва давлатҳои ҷудогона ба роҳ монда, дар ин замина, аз таҷрибаи ҳуқуқэҷодкунӣ ва қонунгузориҳои онҳо, ки фарогири муносибатҳои соҳа мебошанд, ба хубӣ истифода менамояд. Омӯзиш ва баҳравар гардидан аз таҷрибаи субъектҳои ишорашуда баҳри таҷдиди қонунгузориҳои экологии кишвар ба мақсад мувофиқ аст, аммо дар ин раванд ба инобат гирифтани низоми ҳуқуқии миллӣ ва манфиатҳои миллию давлатӣ зарур мебошад. Таҳқиқи ин масъала аз нигоҳи илмӣ, ки дар заминаи омӯзиши санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ва қонунгузориҳои экологии давлатҳо имконпазир

мегардад, паҳлуи дигари мубрамияти мавзуи рисолаи илмиро бозгӯӣ менамояд.

Мавриди зикр аст, ки пажӯҳиши ташаккул ва рушди қонунгузории экологӣ барои мустаҳкам кардани низомии ҳукукии миллӣ дар раванди таҳдидҳои ҷаҳонишавӣ заминаи мусоидро фароҳам оварда, барои мустаҳкам кардани қонунгузории экологии ҚТ заминаи воқеиро фароҳам меорад. Дар замони муосир, муносибатҳои экологӣ рушд намуда, боиси рӯйи кор омадани соҳаи нави ҳуқуқ – ҳуқуқи экологӣ гардидаанд. Албатта, ба сифати сарчашмаи ҳукукии танзимкунандаи соҳаи ишорашуда қонунгузории экологӣ баромад менамояд, вале то кадом андоза муносибатҳои соҳаи мазкур тавассути қонунгузорӣ танзим гардидаанд, тарафи дигари масъала мебошад. Яъне, ҳуқуқи экологӣ ва рушди он, бо ташаккули қонунгузории экологӣ алоқаманд буда, аз нигоҳи илмӣ таҳлил намудани муносибатҳои ҳуқуқи экологӣ дар қонунгузорӣ ба мақсад мувофиқ мебошад.

Гуфтаҳои ғавқузикр, шаҳодат аз он медиҳанд, ки мавзуи рисолаи илмӣ дар шароити муосир барои илми ҳуқуқшиносии ватанӣ мубрам буда, ҳалли масъалаҳои гузошташуда баҳри мустаҳкам намудани пояҳои илмӣ хизмат менамоянд.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Асосҳои назариявии таҳқиқоти диссертатсиониро қорҳои илмӣ-таҳқиқотие ташкил медиҳанд, ки фарогирандаи ҷанбаҳои гуногуни ташаккули қонунгузории экологӣ дар Тоҷикистон мебошанд. Ҳангоми пажӯҳиши рисолаи илмӣ таҳқиқотҳои бунёдии муҳаққиқони ватанӣ, ба мисли И.М. Азизов [174, с. 71-78], Э.Б. Буризода [83, с. 264], К.Ш. Бадалов (Ш. Каримзода) [143, с. 77-80], [181, с. 198], А.Д. Ғафурзода [149, с. 129-136], А.М. Диноршоҳ [154, с. 3-13], [155, с. 13-26], М.А. Қодирзода [97, с. 216], [122, с. 220], [157, с. 329-334], [158, с. 26-30], [186, с. 191], Э.С. Насриддинзода [204], [205], Ф.Т. Тоҳиров [129, с. 34], [131, с. 498], [132, с. 497-506], [133, с. 493], [135, с. 1000], Н.Ф. Сафарзода [117, с. 280], [118, с. 64], [122, с. 220], [167, с. 58-60], [188, с. 177], М.М. Соҳибзода [120, с. 584], [121, с. 400], [122, с. 29-30], [123, с. 356], [124, с. 200],

[134, с. 320], [168, с. 75-82], [169, с. 8-9], А.Ф. Холиқзода [85, с. 363], [134, с. 508], [190, с. 421], Р.Ҷ. Ҷабборов [98, с. 200], [174, с. 71-78], Р.Ш. Шарофзода [125, с. 561] ва дигарон мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Инчунин, дар муҳити илми хориҷӣ баъзе таҳқиқотҳои илмӣ доир ба ташаккули қонунгузории экологӣ ва паҳлуҳои алоҳидаи он сурат гирифтаанд, ки муаллиф ҳангоми таҳқиқи мавзӯ ба онҳо таваҷҷуҳ зоҳир намудааст. Ба онҳо метавон, И.А. Игнатева [183, с. 445], [184, с. 46], И.Г. Иутин [185, с. 22], Е.Д. Макеева [187, с. 600], Э.Р. Шамсутдинов [191, с. 24], [192, с. 167] ва дигаронро дохил намуд.

Дар баробари ин, зумрае аз муҳаққиқон ҷанбаҳои ҷудогонаи қонунгузории экологиро мавриди баррасӣ қарор додаанд, ки муаллиф онҳоро дар рисолаи илмӣ ҳамчун заминаи илмӣ мавриди истифода қарор додааст. Аз ҷумла, М.М. Бринчук [81, с. 470], [82, с. 65-70], [144, с. 64-75], [145, с. 202-219], [146, с. 16-21], [147, с. 36-39], Г. Винтер [148, с. 98-101], А.К. Голиченков [150, с. 123-131], [151, с. 224-232], А.Р. Гумерова [152, с. 149-154], В.И. Ивакин [94, с. 385], В.В. Петров [108, с. 428], [164, с. 3-13], [165, с. 122-128], С.А. Хохлявин [173, с. 124-127], Ю.С. Шемшученко [176, с. 23-29] ва дигарон.

Дар ҚТ то ҳол ташаккул ва рушди қонунгузории экологӣ дар шакли комплексӣ мавриди таҳқиқоти илмӣ қарор нагирифтааст. Аз ин рӯ, таҳқиқоти диссертатсионии мазкур баҳри омӯзиши масъалаи ишорашуда равона гардида, чиҳати мукамал намудани қонунгузории соҳа ва рушди илми ҳуқуқшиносии ватанӣ метавонад таъсиргузор бошад.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсияи мазкур дар доираи барномаи дурнамои корҳои илмию таҳқиқотии кафедраи назарияи давлат ва ҳуқуқи факултети ҳуқуқшиносии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти ҚТ барои солҳои 2021-2025 дар мавзӯи «Сиёсати ҳуқуқии ҚТ дар соҳаи ҳифзи ҳуқуқи инсон» омода ва иҷро гардидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Мақсади таҳқиқоти илмӣ таҳлил кардани асосҳои назариявӣ ва амалӣ, инчунин, муқаррароти қонунгузории ҚТ дар соҳаи экология ба ҳисоб рафта, дар натиҷаи он муайян намудани мушкилот ва роҳҳои ҳалли онҳо баҳри танзими муносибатҳои экологӣ ва ташаккули қонунгузории экологӣ маҳсуб меёбад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои расидан ба мақсадҳои ибразгардида дар таҳқиқоти илмӣ вазифаҳои асосии зерин гузошташудааст:

- муайян намудани хусусиятҳои ташаккул ва рушди қонунгузории экологӣ дар Тоҷикистони тошуравӣ;
- таҳлили инкишофи қонунгузории экологӣ дар Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон;
- пажӯҳиш ва муайян сохтани марҳилаҳои рушди қонунгузории экологӣ ва хусусиятҳои онҳо дар Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон;
- баррасӣ кардани асосҳои ҳуқуқии танзими муносибатҳои экологӣ ва рушди қонунгузории экологии ҚТ;
- ба таври мушаххас муайян намудани ҷойгоҳи санадҳои байналмилалӣ экологӣ дар шаклгирӣ ва инкишофи қонунгузории экологии ҚТ;
- анҷом додани таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии қонунгузории экологии ҚТ бо қонунгузории экологии давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил;
- муайян намудани вазъи қунунӣ ва дурнамои мураттабсозии (кодификатсияи) қонунгузории экологӣ дар ҚТ.

Объекти таҳқиқотро муносибатҳои ҷамъиятӣ ташкил медиҳанд, ки фарогири масъалаҳои муҳимми ташаккулёбӣ ва рушди қонунгузории экологӣ дар Тоҷикистон мебошанд.

Мавзӯи (предмет) таҳқиқоти диссертациониро қабул ва амали санадҳои меъёрии ҳуқуқии соҳаи экологӣ дар Тоҷикистон дар давраҳои

муайяну мушаххаси таърихӣ ва андешаву назари олимон оид ба ташаккулёбӣ ва рушди қонунгузории экологӣ дар Тоҷикистон ташкил медиҳад.

Марҳила, макон ва давраи таҳқиқот (доираи таърихии таҳқиқот). Таҳқиқоти диссертатсионии мазкур марҳилаҳои тасдиқ, омоданамой, тасвиб ва муҳокимаро дар кафедра сипарӣ намудааст. Макони таҳқиқот кафедраи назарияи давлат ва ҳуқуқи факултети ҳуқуқшиносии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти ҚТ махсуб меёбад. Ҷанбаҳои таърихии диссертатсия дар давраҳои таҳқиқот инъикос шуда, дар марҳилаҳои муайян омода гардидааст. Дар ибтидо ҷанбаҳои таърихии ташаккул ва рушди қонунгузории экологӣ дар Тоҷикистони тошуравӣ ва дар марҳилаи шуравии таърихи давлатдорӣ тоҷикон ва баъдан, масъалаҳои инкишоф ва рушди қонунгузории экологии ҚТ дар марҳилаи муосири давлатдорӣ (солҳои 1991-2025) таҳқиқ шудааст. Ҳамзамон, дар ин давра вобаста ба таҳқиқоти анҷомдода, хулосаҳои назариявӣ ва амалӣ пешниҳод карда шудаанд. Марҳилаи анҷоми таҳқиқот соли 2025 мебошад.

Асосҳои назариявии таҳқиқотро корҳои илмӣ-таҳқиқотии олимони ватанӣ ва хориҷӣ, ки ба ҷанбаҳои мухталифи қонунгузории экологӣ равона шудаанд, ташкил медиҳанд. Дар таҳияи рисола муаллиф ба осори У.А. Азиззода, И.М. Азизов, А.Э.Б. Буризода, М.М. Бринчук, А.К. Голиченков, А.Р. Гумерова, Д. Ғафурзода, А.М. Диноршоҳ, И.А. Игнатева, И.Г. Иутин, М.А. Қодирзода, Е.Д. Макеева, Д.С. Раҳмон, Н.Ф. Сафарзода, Ҷ. Саъдизода, М.М. Соҳибзода, Ф.Т. Тоҳиров, А.Ғ. Холиқзода, Р.Ҷ. Ҷабборов, Э.Р. Шамсутдинов, Р.Ш. Шарофзода ва дигарон таъям намудааст.

Асосҳои методологии таҳқиқоти диссертатсионӣ. Дар диссертатсия усулҳои умумиилмӣ ва махсуси илмӣ, ба мисли усулҳои диалектикӣ, мантиқӣ-забонӣ, омӯрӣ, таҳлили низомнок, таҳлил ва синтез, шаклӣ-ҳуқуқӣ, таърихӣ-ҳуқуқӣ ва муқоисавӣ-ҳуқуқӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Бо истифода аз усули диалектикӣ, ки аҳаммияти методологӣ дорад ташаккул ва рушди қонунгузории экологӣ дар сарзамини таърихӣ тоҷикон аз аҳди қадим то замони муосир мавриди пажӯҳиш қарор дода шуда, шароитҳои таърихӣ ва дигар омилҳое, ки ба ташаккул ва рушди қонунгузории экологӣ дар Тоҷикистон мусоидат намудаанд, муайян карда шудааст. Дар заминаи усули мантиқӣ-забонӣ истилоҳ ва ибораҳои мавҷуда оид ба муқаррарномаҳои мафҳуми ташаккул ва рушди қонунгузории экологӣ дар Тоҷикистон таҳлил гардида, истифодаи истилоҳи ягонаи аз нигоҳи мантиқӣ ва забонӣ дуруст, пешниҳод карда шудааст. Дар доираи усули омӯӣ шумораи қонунҳои ҷойдошта, махсусан санадҳои ҳуқуқии танзимкунандаи муносибатҳои экологӣ муайян шуда, баҳри аз байн бурдани духурагӣ бо назардошти мавҷудияти санадҳои ҳуқуқии зиёд, пешниҳодҳои муфид манзур шудаанд. Пайдарҳам таҳлил кардани рушди қонунгузории экологӣ шаҳодати мавҷудияти усули низомнок дар рисолаи илмӣ буда, он имкониятро баҳри дуруст дарк намудани қонунгузории экологӣ дар марҳилаи муайяни таърихӣ фароҳам овард.

Дар доираи усули шаклӣ-ҳуқуқӣ масоили ҳуқуқӣ, махсусан, ҳуқуқи экологӣ таҳлил шуда, танзими муносибатҳои соҳаи мазкур дар қонунгузории кишвар ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, инчунин, давлатҳои хориҷӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Яке аз усулҳои дигаре, ки дар рисолаи илмӣ мавриди истифода қарор гирифтааст, усули муқоисавӣ-ҳуқуқӣ маҳсуб меёбад. Дар доираи ин усул, таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии қонунгузории экологии ҚТ бо санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ва қонунгузории давлатҳо, махсусан давлатҳои аъзои ИДМ мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Дар натиҷа, баҳри мукамал намудани қонунгузории экологии ҚТ як қатор хулоса ва пешниҳодҳои илмӣ манзур шудаанд. Усули таърихӣ-ҳуқуқӣ низ дар раванди таҳқиқоти илмӣ ба таври васеъ мавриди истифода қарор гирифта, тавассути он давраҳои таърихӣ ташаккули қонунгузории экологӣ дар Тоҷикистон мавриди пажӯҳиш қарор гирифт. Аз ҷумла, ин усул имконият фароҳам

овард, ки инкишофи қонунгузории экологӣ дар сарзамини Тоҷикистони таърихӣ, яъне аз аҳди қадим то замони соҳибистиклолӣ таҳлил шуда, махсусияти ҳар яке аз ин давраҳо ба таври амиқ ва бо диди илмӣ муайян карда шуданд. Дар баробари усулҳои ишорашуда, боз дигар усулҳо низ мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки дар умум имконияти воқеиро баҳри таҳлили пурраи рисолаи илмӣ фароҳам оварда, барои расидан ба вазифаҳои гузошташуда заминагузорӣ намудаанд.

Заминаҳои эмпирикӣ. Дар раванди таҳқиқи мавзуи рисолаи илмӣ як қатор сарчашмаҳои нодири таърихӣ-ҳуқуқӣ ва санадҳои ҳуқуқии танзимкунандаи муносибатҳои экологӣ, ки то замони таъсисёбии ҚМШС Тоҷикистон ҷой доштанд, мавриди истифода қарор гирифтаанд. Инчунин, ҳангоми таҳқиқоти илмӣ санадҳои ҳуқуқии Тоҷикистони шуравӣ ва санадҳои ҳуқуқии Тоҷикистони соҳибистиклол, ки фарогирандаи муносибатҳои экологӣ мебошанд, ба мисли Конститутсияи ҚТ, қонунҳои соҳавӣ, концепсияҳо, стратегияҳо, барномаҳои давлатӣ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ низ истифода шудаанд. Бо мақсади фарогир таҳлил намудани мавзӯ аз санадҳои мақомоти ваколатдори давлатӣ дар соҳаи экология низ истифода шудааст, ки ҳамчун заминаи эмпирикӣ хизмат менамоянд.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки диссертатсияи мазкур нахустин пажӯҳиши мукаммали илмӣ оид ба ташаккулёбӣ ва рушди қонунгузории экологӣ дар Тоҷикистон ба ҳисоб рафта, давраҳои инкишофи қонунгузории экологиро дар Тоҷикистон фаро мегирад. Масъалаҳои зерин баррасӣ гардидаанд, ки дар илми ҳуқуқшиносӣ навгонӣ маҳсуб меёбанд:

– дар диссертатсия сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқии тамаддуни зардуштӣ, ки дар худ мазмун ва моҳияти меъёрҳои соҳаи экологиро ҷой додаанд, мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд;

– мавриди таҳлилу омӯзиш қарор гирифтани низоми асосҳои ҳуқуқии давлатдорӣи Сомониён ва муайян гардидани нақшу аҳаммияти

он дар ташаккули марҳилаҳои баъдинаи қонунгузориҳои экологӣ анҷом дода шудааст;

- рушди низоми қонунгузориҳои экологӣ дар ҚМШС Тоҷикистон таҳлил шуда, махсусияти онҳо амиқан муайян гардидааст;

- рушди қонунгузориҳои экологӣ дар ҚШС Тоҷикистон таҳлил шуда, давраҳои ташаккулёбӣ ва хусусиятҳои онҳо нишон дода шудаанд;

- тамоюлҳои муосири инкишофи қонунгузориҳои экологӣ дар ҚТ баррасӣ шуда, мушкилоти мураттабсозӣ (кодификатсия)-и қонунгузориҳои соҳа ба таври илмӣ асоснок гардидааст;

- нақши санадҳои байналмилалӣ экологӣ ва ратификатсияи онҳо дар рушди қонунгузориҳои экологӣи ҚТ муайян карда шуда, таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқӣ қонунгузориҳои экологӣи давлатҳои аъзои ИДМ анҷом дода шудааст.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда. Ба ҳимоя нуктаҳои илмӣ зерин пешниҳод мегарданд, ки онҳо нағзониҳои таҳқиқоти диссертатсиониро ифода месозанд:

1. Таҳлили омӯзиши собит менамояд, ки ташаккул ва рушди қонунгузориҳои экологӣ дар Тоҷикистонро ба се марҳилаи зерини асосӣ ҷудо намудан ба мақсад мувофиқ аст: давраи тошуравӣ, давраи шуравӣ ва давраи муосир. Дар сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ тошуравӣ, махсусан, сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ зардуштӣ объектҳои табиӣ мавриди танзим қарор гирифта, танзимкунандаи муносибатҳои марбут ба об, олами наботот, ҳайвонот, замин, ҳок ва ҳаво мебошанд. Муқаррароти Авесто аз нуктаи назарияи ҳуқуқӣ дорои махсусияти таъсиррасонии тарбиявӣ, вазифадоркунӣ, уҳдадоркунӣ ва руҳбаландкунӣ буда, зумрае аз онҳоро метавон ҳамчун ғояҳои роҳбарикунанда дар ҳифз ва истифодаи босамари сарватҳои табиӣ муаррифӣ намуд.

2. Рушди қонунгузориҳои экологиро дар замони шуравӣ ба ду марҳилаи асосӣ ҷудо кардан мумкин аст: замони мухторият ва баъди мухторият. Дар ҚМШС Тоҷикистон кодексҳо (замин ва ҷангал) ва қонунҳои соҳавӣ баҳри танзими муносибатҳои экологӣ қабул шуда,

заминаро барои рушди қонунгузории соҳа дар марҳилаи баъдӣ ба вуҷуд оварданд. Инкишофи қонунгузории экологии ҚМШС Тоҷикистон дар самти ҳифз, барқарорсозӣ ва истифодаи самараноки захираҳои обӣ ҳамчун объекти табиӣ дар заминаи Кодекси замин ва дигар санадҳои меъёрии зерқонунӣ мавриди танзим қарор дода шудааст. Ҳолати мазкур ягона раванди танзими ҳуқуқии муносибатҳои экологӣ мебошад, ки дар асоси муқаррароти як санади кодификатсионӣ ду муносибати хусусияти мустақилдошта мавриди танзим қарор дода мешавад. Раванди инкишофи қонунгузории экологӣ дар давраи ИҚШС дар ду зина – қонунҳои умумииттифоқ ва ҷумҳуриҳои иттифоқ сурат гирифта, бештар механизми одатӣ, этикӣ, таърихӣ ва ҷуғрофии мамлакатҳои аъзои иттифоқ, аз ҷумла ҚШС Тоҷикистон ба инобат гирифта мешуданд, ки баҳри рушди қонунгузории экологӣ дар ҚТ заминаи мусоидро фароҳам овард.

3. Рушди қонунгузории экологиро дар давраи муосир аз замони ба даст овардани соҳибистиклолияти ҚТ оғоз гардида, дар баробари дигар душвориҳо, ба бӯҳрони шадиди экологӣ дучор гардид ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии экологии замони Шуравӣ муносибатҳои нави ба вуҷуд омадаро танзим карда натавониста, монеагӣҳои зиёд дар танзими муносибатҳои экологии замони соҳибистиклолӣ ба вуҷуд меоварданд. Чунки, шаклҳои танзими идоракунии замони Шуравӣ дар самти экологӣ дигар дар замони соҳибистиклолии ҚТ ғайри самаранок буданд. Аз ин рӯ, зарурати аз нав коркардани механизми идоракунии дар самти экологӣ, самаранок истифода намудани табиат ва ҳифзи муҳити зист дар доираи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар шакли нав ба вуҷуд омад. Бояд қайд намуд, ки дар баробари бадастовардани Истиклолияти давлатии ҚТ ба таҳия ва қабули қонунҳо доир ба самти экологӣ шуруъ намуда, дар ин росто санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзимкунандаи самти мазкур қабул ва мавриди амал қарор гирифтанд. Рушди қонунгузории экологиро дар давраи муосир ба се давраи асосӣ ҷудо намудан мумкин аст: давраи якум, ки солҳои 1990-1993-ро фаро гирифта, дар ин марҳила раванди

милликунонии қонунгузории экологӣ дар Тоҷикистон шуруъ гардид; давраи дуум, солҳои 1993-2011-ро дар бар гирифта, бо танзимнамоии муносибатҳои алоҳидаи экологӣ, махсусан муносибатҳои марбут ба ҳифзи табиат, алоқаманд мебошад; марҳилаи сеюм, аз соли 2011 оғоз гардида, то имрӯз идома дошта, бо зарурати кодификатсиясозии қонунгузории экологӣ ва ҳифзи муҳити зист алоқаманд мебошад.

Ба сифати омилҳои умумие, ки ба иҷрои самараноки қонунгузории экологӣ тибқи моҳияти худ таъсир мерасонанд, инҳо дохил мешаванд: а) мавҷуд набудани раванди мушахас ва механизмҳои татбиқи меъёрҳои ҳуқуқ; б) номутобикати санадҳои меъёрии ҳуқуқии алоҳида; в) пайвастагии ивазшавӣ дар базаи қонунгузорӣ ва институтсионалӣ; г) ба таври пурра риоя нагардидани талаботҳои санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ; ғ) норасоии ҳамоҳангии байниидоравӣ; д) маълумотнокии шахрвандон, шахсони мансабдор ва дигар гурӯҳҳои ҷамъиятӣ дар бораи қонунгузории экологӣ ва ғ. Барои танзими ҳуқуқии муносибатҳои экологӣ-ҳуқуқӣ нақши санадҳои меъёрии ҳуқуқии соҳавӣ бениҳоят муассир мебошад.

4. Рушд ва дурнамои сиёсати ҳифзи муҳити зист бо дарназардошти рушди ҷомеа, тағйирёбии иқлим ва мутобик шудан ба он, афзоиши аҳоли, рушди технологияи коммуникатсионӣ, ҳукумати электронӣ, рақамикунонии самти экология, рушди иқтисоди сабз ва ба кишвари сабз табдил додани Тоҷикистон муайян ва қабул намудани қоидаҳои рафторро дар дориаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ тақозо менамояд. Бо таҳия, қабул ва мавриди амал қарор додани қонунгузории экологӣ ба самтҳои ишорашуда ҳалли худро пайдо менамоянд. Дар маҷмӯъ, ташаккул додани “принсипи экологикунунии қонунгузорӣ” дар заминаи нишондодҳои болозикр пайдо мешавад.

5. Бо ташаккул ёфтани муносибатҳои экологӣ ва қабул гардидани қонунҳои гуногуни танзимкунандаи ин муносибатҳо, дар низоми қонунгузории экологӣ ҳолатҳои мухталифи духурагӣ ба миён омадаанд. Зеро аз нигоҳи назарияи ҳуқуқ ҳангоми зиёд гардидани қонунҳо ва

санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ муҳолифати меъёрӣ ба вучуд омада, боиси рӯйи кор оmodани мушкилот дар самти танзими ҳуқуқии масъала мегардад. Аз ин нигоҳ, зарур аст, ки муносибатҳои экологӣ тавассути санади меъёрии ҳуқуқии ягона танзим шуда, соҳаи ҳуқуқи экологӣ мавриди кодификатсияи ҳуқуқӣ қарор гирад. Ҳадаф аз кодификатсия намудан ин аз байн бурдани номутобикатӣ ва ҳарчи бештар кам кардани шумораи санадҳои ҳуқуқии ҳаммонанд дар муносибатҳои экологӣ маҳсуб меёбад. Бо ин мақсад, баҳри хотима бахшидан ба мушкилоти ҷойдошта ва дуруст танзим кардани муносибатҳои экологӣ, дар низоми ҳуқуқӣ ва қонунгузори кишвар рӯйи кор овардани Кодекси экологии ҚТ мувофиқи мақсад мебошад.

Барои мукамал гардонидани қонунгузорӣ ворид намудани **тағйири иловаҳои зерин** ба мақсад мувофиқ аст:

1. Ба Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» моддаи алоҳида дар чунин шакл илова намудан ба мақсад мувофиқ аст:

«Моддаи 22¹. Иқтисодиёти «сабз» дар раванди муносибатҳои ҳифзи муҳити зист

1) Рушди иқтисодиёти «сабз» дар раванди муносибатҳои ҳифзи муҳити зист бо роҳҳои зерин таъмин карда мешавад:

- андешидани чораҳо барои гузариш ба иқтисодиёти шакли сарбаста (тарзи ташкили иқтисодиёт, ки ба сикли моддии сарбастаи таъминоти захираҳо кам намудани истеъмоли ҳама намуди ашёву захираҳои сӯзишворию энергетикӣ ва истифодаи самараноки партовҳо);

- ҷорӣ намудани навоарӣ барои афзоиши самаранокии истифодаи захираҳои табиӣ мавҷуда, кам кардани дараҷаи таъсири манфӣ ба муҳити зист, афзун намудани энергияи «сабз», энергия-самаранокӣ ва энергия-сарфакорӣ, коҳиш додани оқибатҳои тағйирёбии иқлим ва мутобиқшавӣ ба тағйирёбии иқлим;

- васеъ намудани доираи маблағгузори «сабз» (истифодаи шаклу механизмҳое, ки ба мақсади рушди иқтисодиёти «сабз» истифода бурда мешаванд), хариди «сабз» (таъмини баҳогузори талаботи экологӣ

ҳангоми ҷойгир кардани фармоиш барои таъминоти мол, иҷрои корҳо ва хизматрасонӣ барои эҳтиёҷоти давлатӣ);

- баҳисобгирии натиҷаи арзёбии иқтисодии хизматрасонии экосистемаҳо ҳангоми қабули қарор аз ҷониби мақомоти давлатӣ, дигар шахсони ҳуқуқӣ ва шахсони мансабдори онҳо оид ба масъалаҳои ҳифзи муҳити зист ва истифодаи захираҳои табиӣ;

- мусоидат ва дастгирии ташкили истеҳсол ва муомилоти маҳсулоти органикӣ (маҳсулоти «сабз»);

- мусоидат ба сайёҳии экологӣ ва агроэкотуризм;

- ҳавасмандгардонии истифодаи нақлиёти барқӣ ва беҳтар намудани инфрасохторҳои шаҳрҳо;

- андешидани чораҳо оид ба коҳиш додани оқибатҳои тағйирёбии иқлим ва мутобиқшавӣ ба тағйирёбии иқлим, тавасути ҷори кардани квотаҳои тиҷоратӣ барои партовҳои газҳои гулхонавӣ;

- ҳифз, барқарорсозӣ ва истифодаи устувори гуногунии биологӣ ва ландшафтҳо;

- таъминоти илмӣ гузариш ба иқтисодиёти «сабз»;

- андешидани тадбирҳои дигаре, ки ба рушди иқтисодиёти «сабз» нигаронида шудаанд.

2) Татбиқи чорабиниҳо оид ба рушди иқтисодиёти «сабз» аз ҷониби мақомоти давлатӣ ва дигар шахсони ҳуқуқӣ мутобиқи нақшаи миллии чорабиниҳо оид ба рушди иқтисодиёти «сабз», ки аз ҷониби Ҳукумати ҚТ тасдиқ гардидааст, амалӣ карда мешавад».

2. Бо мақсади ба таври дуруст ифода намудани объектҳои экспертизаи давлатии экологӣ ва ба инобат гирифтани талаботи сархати сенздаҳуми м. 1 Қонунуи ҚТ «Дар бораи банақшагирии стратегӣ ва дурнамасозии давлатӣ» аз 19 июли соли 2022, №1894 пешниҳод карда мешавад, ки сархати 1 қ. 1 м. 9 Қонуни мазкур дар таҳрири зерин ифода карда шавад: «- лоиҳаҳои концепсия, стратегия, барномаҳо, нақшаҳои ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ, ки татбиқи онҳо ба истифодаи захираҳои табиӣ алоқаманданд ва (ё) метавонанд ба муҳити зист таъсир расонанд».

Ҳамзамон, чиҳати такмили Қонуни ҚТ «Дар бораи экспертизаи экологӣ» [16] таклиф карда мешавад, ки дар боби ба муқаррароти хотимаӣ бахшидашудаи Қонуни мазкур, моддаи алоҳида вобаста ба ҳамкориҳои байналмилалӣ дар самти экспертизаи экологӣ дар таҳрири зайл илова карда шавад:

«Моддаи 25¹. Ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи экспертизаи экологӣ

Ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи экспертизаи экологӣ бо тартиби пешбинишудаи қонунгузори ҚТ ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф намудааст, амалӣ карда мешавад»;

3. Дар Қонуни ҚТ «Дар бораи маърифати экологии аҳоли» мафҳумҳои «таълими экологӣ ва тарбияи экологӣ» ба таври зайл пешбинӣ карда шаванд:

«таълими экологӣ – раванди ягонаи таълиму тарбия, ки ба ташаккули фарҳанги экологӣ, низоми тамоюлҳои арзишӣ, меъёрҳои ахлоқию маънавии рафтор, азхудкунии дониш ва гирифтани таҷриба дар самти экология, истифодаи сарватҳои табиӣ ва паҳн намудани донишҳои экологӣ тавасути ташкилоту муассисаҳо ва воситаҳои гуногун дар соҳаи ҳифзи муҳити зист равонашуда мебошад;

тарбияи экологӣ – раванди мунтазам, низомнок ва мақсадноке, ки ба ташаккул додани муносибати эҳтиёткоронаи шахс ба табиат ва меъёрҳои ахлоқию маънавии рафтор дар соҳаи ҳифзи муҳити зист, равона гардидааст».

4. Чиҳати такмили Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити экологӣ» пешниҳод мегардад, ки ба Қонуни мазкур боби алоҳида бо номи «Идоракунии давлатӣ дар самти аудити экологӣ» илова карда шавад.

- инчунин, ба Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити экологӣ» боби алоҳида бо номи «Тартиби гузаронидани аудити экологӣ, ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои субъектҳои аудити экологӣ» илова карда шавад. Ҳамзамон, ба мақсад мувофиқ шуморида мешавад, ки бинобар сабаби кам намудани шумораи санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ дар Қонуни мазкур қ. 4, м. 5 хориҷ карда шуда, «Тартиби таъини аудити экологии ҳатмӣ», ки бо қарори

Ҳукумати ҚТ аз 31 декабри соли 2014, №789 тасдиқ гардидааст, аз эътибор соқит ва дар матни қонун дар боби болозикр пешбинӣ карда шавад.

- ба Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити экологӣ» боби алоҳида бо номи «Талаботҳои таҳассусӣ ва аттестатсияи давлатии аудиторон ва ташкилотҳои аудиторӣ», инчунин, бо такмил додани муқаррароти қонун дар ин самт илова карда шавад. Ҳамзамон, ба мақсад мувофиқ шуморида мешавад, ки бинобар сабаби кам намудани шумораи санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ дар Қонуни мазкур қ. 1, м. 11 хориҷ карда шуда, «Тартиби ташкил ва пешбурди Феҳристи ҷумҳуриявии аудиторҳои экологӣ ва ташкилотҳои аудитории экологӣ», ки бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 29 августи соли 2015, №550 тасдиқ гардидааст, аз эътибор соқит ва дар матни қонун дар боби болозикр пешбинӣ карда шавад.

- ба Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити экологӣ» боби алоҳида бо номи «Муқаррароти хотимавӣ» илова карда шавад. Азбаски дар раванди гузаронидани аудити экологӣ аз ҷониби аудиторҳои экологӣ ва ташкилотҳои аудитории экологӣ бо ташаббуси субъекти фаъолияти хоҷагидорӣ ва ё фармоишгар ба амал омадани баҳсҳо имконпазир аст. Аз ин лиҳоз танзими ҳуқуқии ҳолати мазкур дар моддаи алоҳида ба пуррагардонии норасоии Қонуни мазкур мусоидат хоҳад кард. Бо ин мақсад пешниҳод мегардад, ки дар боби болозикр моддаи алоҳида дар таҳрири зайл пешбинӣ карда шавад: «Моддаи 17¹. Ҳалли баҳсҳо дар самти аудити экологӣ.

Баҳсҳо дар самти аудити экологӣ бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории ҚТ ҳал карда мешавад».

5. Ҷиҳати такмили Қонуни ҚТ «Дар бораи иттилооти экологӣ» пешниҳод карда мешавад, ки ба Қонуни мазкур моддаи алоҳида дар чунин шакл илова карда шавад.

Моддаи 12¹. Экологияи рақамӣ

1. Рақамикунонии муносибатҳои экологӣ тавасути таъсиси «Системаи ягонаи давлатии мониторинги муҳити зист ва захираҳои иттилоотӣ», ки

ба амалисозии стратегияи миллии рушди устувор, пешгирии ҳолатҳои фавқулодаи экологӣ, амалисозии чараёнҳои ошкорбаёнӣ ва демократикунории ҷомеа дар соҳаи ҳифзи муҳити зист ва захираҳои табиӣ мусоидат менамояд, инчунин, бо мақсади фароҳам офاردани шароити дастрасии табақаҳои васеи аҳоли ба захираҳои иттилоотии экологӣ, амалинамоии мониторинги афкори ҷамъияии аҳоли доир ба мушкилоти экологӣ, самаранокӣ истифодаи захираҳои табиӣ, баланд бардоштани истеҳсолоти ҷамъиятӣ ва беҳсозии шароити иҷтимоию иқтисодии ҳаёти аҳоли ба роҳ монда мешавад.

2. Рақамикунонии муносибатҳои экологӣ мутобиқи Қонуни мазкур, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҚТ ва дар доираи ҳуҷҷатҳои банақшагирии стратегӣ амалӣ карда мешавад.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Натиҷаҳои бадастовардаи муаллиф аз ҷиҳати назариявӣ ба рушди муносибатҳои ҳуқуқии экологӣ мусоидат карда, сабаби тақмили яке аз падидаҳои муҳим – ташаккулёбӣ ва рушди қонунгузории экологӣ дар Тоҷикистон мегарданд. Хулоса, пешниҳод ва дастовардҳои муаллиф барои тақмили қонунгузорӣ, фаъолияти мақомоти дахлдори давлатӣ ва рушди соҳа заминаи хубе ба ҳисоб мераванд. Ҳамзамон, онҳо метавонанд ҳангоми таҳия ва татбиқи барнома, стратегия ва концепсияҳои давлатӣ истифода шаванд. Маводди диссертатсия ҳангоми тадриси фанҳои таълимии «Назарияи давлат ва ҳуқуқ», «Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон», «Ҳуқуқи экологӣ», «Ҳуқуқи байналмилалӣ экологӣ», инчунин, ҳангоми иҷрои корҳои мустақилона, навиштани рисолаҳои дипломӣ, магистрӣ, диссертатсияҳо метавонад ба таври васеъ мавриди истифода қарор гирад.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот дар воқеъ будани дониши ҳосилшуда, мантиқӣ будани он, робитаи он бо асарҳои муҳаққиқони дигар, коркарди натиҷаҳои таҳқиқот ва ҳаҷми интишорот оид ба мавзӯ, инъикоси объективии мушкилоти қонунгузории экологӣ, таҳлили маводди илмию амалии соҳавӣ, усулҳои гузарондани таҳқиқот,

инчунин, мутобиқати диссертатсия ба талаботи муқарраршуда, ифода мегардад.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Таҳқиқот аз рӯйи ихтисоси 12.00.01 – Назария ва таърихи ҳуқуқ ва давлат; таърихи таълимот дар бораи ҳуқуқ ва давлат анҷом дода шудааст, ки ба шиносномаи ихтисосҳои муқаррарнамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти ҶТ мутобиқат менамояд.

Саҳми шахсии довталаби дарёфти дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми шахсии муаллифи диссертатсия бо сатҳи нафгонии илмии диссертатсионӣ, нуктаҳои илмӣ, ки ба ҳимоя пешниҳод мешаванд, мақолаҳои илмӣ, маърузаҳо дар конференсияҳои илмӣ-амалӣ тасдиқ карда мешавад. Ҳамзамон, тарзи навишт, масъалагузорӣ ва услуби диссертатсия саҳми шахсии муаллифи диссертатсияро нишон медиҳад.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои таҳқиқот. Диссертатсия дар кафедраи назарияи давлат ва ҳуқуқи факултети ҳуқуқшиносии Академияи идоракунии давлатии назди Президенти ҶТ иҷро, муҳокима ва тавсия шудааст. Оид ба мавзӯи таҳқиқоти диссертатсионӣ унвонҷӯ дар чандин конференсияҳои илмӣ-назариявӣ ва амалии ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ бо маърузаҳо баромад намудааст. Аз ҷумла:

а) байналмилалӣ:

– конференсияи байналмилалии илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Мушкилоти ҳимояи ҳуқуқи инсон дар шароити мураккабшавии равандҳои ҷаҳонишавӣ ва дигар ҷолишҳои асри XXI» – бо маъруза дар мавзӯи «Тавсифи умумии конвенсия оид ба дастрас намудани маълумот, иштироки ҷомеа дар раванди қабули қарорҳо ва дастрас будани адолати судӣ вобаста ба масъалаҳои муҳити зист (ОРХУС) (3 декабри соли 2020, ш. Душанбе);

– конференсияи байналмилалии илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Ислоҳоти низоми идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатӣ: моделҳои муосири самаранокӣ он» – бо маъруза дар мавзӯи «Ташаккулёбӣ ва инкишофи

танзими ҳуқуқии муносибатҳои экологӣ дар давраи Сомониён: масъалаҳои назариявӣ-таърихӣ» (5-6 март соли 2021, ш. Душанбе);

– конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ дар мавзуи «Ҳуқуқи инсон дар ҷаҳони муосир: концепсияҳо, воқеият ва дурнамо» – бо маъруза дар мавзуи «Нақши санадҳои байналмилалӣ экологӣ дар рушди муносибатҳои байналмилалӣ» (3 декабри соли 2021, ш. Душанбе);

– конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ дар мавзуи «Муқовимат ба экстремизму терроризм дар шароити нави тағйирпазирии ҷомеа» – бо маъруза дар мавзуи «Биотерроризм хатар ба ҳамаҷониби оҷоиб» (3 майи соли 2025, ш. Душанбе).

б) ҷумҳуриявӣ:

–конференсияи академиявӣ илмӣ-амалӣ дар мавзуи «Механизмҳои таъмини рушди самараноки идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатии ҚТ дар шароити ҷаҳонишавӣ» – бо маъруза дар мавзуи «Асосҳои конституционӣ-ҳуқуқии рушди қонунгузории экологии ҚТ» (24-25 апрели соли 2020, ш. Душанбе);

– конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ дар мавзуи «Нақши Конституция дар татбиқи сиёсати хориҷии ҚТ» – бо маъруза дар мавзуи «Нақши Конституцияи ҚТ дар танзими муносибатҳои ҳифзи муҳити зист (3 ноябри соли 2021, ш. Душанбе);

– конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ дар мавзуи «Масъалаҳои мубрами илму маориф дар шароити ҷаҳонишавӣ» – бо маъруза дар мавзуи «Нақши барнома, концепсия ва стратегия дар рушди қонунгузории экологии ҚТ» (26 декабри соли 2020, ш. Кӯлоб);

–конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ таҳти унвони «Муқолаҳои илм ва фалсафа дар асри XXI» бо маъруза дар мавзуи «Инсон ҳамчун объект ва субъекти проблемаҳои глобалӣ» (21 апрели соли 2022, ш. Душанбе).

– конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ таҳти унвони «Ҷавобгариҳои маъмурӣ дар ҚТ: мушкилот, дурнамо ва роҳҳои ҳал» – бо маъруза дар

мавзуи «Такмили қонунгузорӣ оид ба экспертизаи экологӣ дар ҚТ» (22 майи соли 2023, ш. Душанбе);

– конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ таҳти унвони «Рӯзи Президент – нишони эҳтиром ба шоҳкориҳои Эмомалӣ Раҳмон» – бо маъруза дар мавзуи «Ҳифзи пирияхҳо – ташаббуси ҷаҳонӣ ва ифтихори миллӣ» (16 ноябри соли 2024, ш. Душанбе).

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия. Вобаста ба масъалаҳои алоҳидаи мавзуи таҳқиқот аз ҷониби муаллиф 20 мақолаҳои илмӣ таҳия ва интишор карда шудааст, ки аз онҳо 8 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти ҚТ ва 12 мақола дар маҷаллаҳои дигар нашр гардидаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия аз мавзӯ, мақсад ва вазифаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ бармеояд. Диссертатсия аз номгӯйи ихтисораҳо ва (ё) аломатҳои шартӣ, муқаддима, се боб, ҳафт зербоб, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот, рӯйхати адабиёт (маъхазҳо) ва феҳрасти интишороти илмӣ довталаби дараҷаи илмӣ иборат мебошад. Ҳаҷми умумии диссертатсия 209 саҳифаро ташкил медиҳад.

БОБИ 1. ТАШАККУЛИ ҚОНУНГУЗОРИИ ЭКОЛОГӢ ДАР ТОҶИКИСТОН: МАРҶИЛАИ ТОШУРАВӢ ВА ШУРАВӢ

1.1. Хусусиятҳои ташаккул ва рушди қонунгузори экологӣ дар Тоҷикистони тошуравӣ

Дар ҳар даври замон яке аз масъалаҳои муҳимме, ки доим ҳамроҳи инсоният буд, ин ҳифз ва истифодаи дурусти сарватҳои табиӣ аз ҷониби инсон мебошад. Бояд таъakkур дод, ки барои танзими муносибатҳои экологӣ меъёрҳои гуногуни ба замони худ мувофиқ мавриди истифода қарор дода мешуд. Албатта, агар ба таърихи бавучудӣ ва танзими меъёрии муносибатҳои экологӣ назар афканем, маълум мегардад, ки яке аз даврҳои муҳимтарини рушди мафкураи солим дар фазои таъсири мутақобилаи инсоният ва табиатро давраи зардуштӣ бозидоаст.

Яке аз аввалин равандҳои бавучудӣ ва инкишофи фазои илмӣ оид ба қонуниятҳои ҳаллу фасли муаммоҳои экологӣ ба давраи зардуштӣ рост меояд. Фаҳмиш оид ба экология чандин аср пеш аз истилоҳ ва мафҳуми экология ба вучуд омадааст [93, с. 3]. Ба ғайр аз ин, проблемаҳо вобаста ба тозагии муҳити атроф, ҳифзи муҳити зист ва олами набототу ҳайвонот, куштори ғайриқонунии ҳайвоноти нодиру камёфт, соф нигоҳдории фазову тозагии об ва монанди инҳо ба сифати ядро дар таълимоти зардуштӣ ҷой дода шудаанд.

Инсоният аз солҳои нахустини бавучудӣ ва зиндагонии худ аз раванди истифодабариву зарароварӣ ба табиат ҷудо набуд, ки ин ҳолат то замони муосир ҳаст ва баъд аз он низ арзи вучуд хоҳад дошт. Аз ҳамин нуқтаи назар, дар ҳамон вақт низ воситаҳои ҳифз, яъне меъёрҳо оид ба нигоҳдории пурраи экосистема коркард карда шудаанд.

Маврид ба таъakkур аст, ки нақши миллати тоҷик дар шинохти ҳуқуқи инсон, рӯйи қор овардани санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва ташаккули ҷомеаи адолатнок баланд маънидод мегардад. Сарчашмаҳои нодири таърихӣ-ҳуқуқӣ, ба мисли Авесто (қисмати Вандидод), Эълумияи

Куруши Кабир, Қонунномаи Сосониён ва дахҳо санадҳои дигари таърихӣ шаҳодати андешаҳои болозикр махсуб мегарданд, ки онҳо дар худ бевосита масоили гуногуни ҳукуку озодиҳо, аз ҷумла ҳукук ба саломатӣ, дастрасӣ ба муҳити тозаи зист, покиза нигоҳ доштани муҳити атроф, ҳифзи олами набототу ҳайвонот ва ғайраҳоро [149, с. 129-31] қой дода, баҳри бавучудой ва ташаккули қонунгузории экологӣ дар марҳилаи баъдӣ замина гузоштанд.

Инсоният дар ин марҳила нисбат ба ҳифзи муҳити зист, алалхусус, роҷеъ ба муносибати мутақобилаи инсон ва табиат эътибори ҷудогона медоданд, ҳолати мазкурро аз муқаддас доништан ва эҳтирому арҷгузорӣ нисбат ба об ва замин мушоҳида намудан мумкин аст.

Доир ба таърихи давлат ва ҳукуқи тоҷикон дар тамаддуни зардуштӣ аз асарҳои олимони ҳукуқшинос, шарқшинос ва таърихшинос, Э.Б. Буризода (Э.Б. Буриев) [83, с. 39-75], Б. Ғафуров [86, с. 110-117], А.М. Дандамаев [87, с. 94-104], [88, с. 12-13], Б.Я. Сватский [119, с. 155-163], В.В. Струве [170, с. 240-248], Э. Раҳмон [113, с. 45], Ф. Тоҳиров [129, с. 504], [133, с. 64], Р. Фрай [115, с. 15], А. Холиқзода (А. Холиқов) [129, с. 34], [190, с. 421] ва дигарон метавон маълумотҳои заруриро дастрас намуд.

Бояд гуфт, ки дар Авесто намудҳои гуногуни ҷинойт оварда шудааст, аз ҷумла ҷинойтҳо бар зидди ҳайвонот ва ҷинойтҳо бар зидди захираҳои табиат. Дар ин сарчашмаи таърихӣ-ҳукуқӣ ба ҷинойтҳои нисбат ба ҳайвонот ва зидди қувваҳои табиат раवонагардида эътибори хоса дода шудааст. Ин шаҳодат аз он медиҳад, ки дар низоми ҳукуқии зардуштӣ нисбат ба олами набототу ҳайвонот ва муҳити зисти инсоният ҳамчун унсурҳои муҳим муносибат менамудаанд [149, с. 129-36].

Ба андешаи олимони ва муҳаққиқон, ҳудуди таъсиррасонии меъёрҳои зардуштӣ бисёр васеъ буд, ки ин ҳолат аз паҳноии таъсири муқарраротҳои авестой [114, с. 11-28] дар муносибатҳои ҷамъиятӣ, алалхусус муносибатҳои экологӣ гувоҳӣ медиҳад.

Дар баробари ин, Авесто ба сифати сарчашмаи комплексӣ пазируфта шуданаш низ мумкин аст, зеро дар баробари доштани меъёр ва муқаррароти одативу динӣ, ҳамчунин, қонунгузории ҳуқуқи экологӣ, ҳуқуқи обиро дар худ таҷассум карда буд. Албатта, дар ҳолати мазкур низоми сарчашмаҳои авестой ва умуман зардуштиро бахше аз қонунгузории экологӣ ташкил менамуд [172, с. 9-14].

Айнан ҳолати ҳифзи муҳити атроф, олами наботот, объектҳои обӣ ва олами ҳайвонотро мо дар низоми ҳуқуқи зардуштӣ, алалхусус, меъёрҳои алоҳидаи Авесто мушоҳида менамоем. Дар сарчашмаҳои таърихӣ мавҷуда шумораи дақиқ оварда нашудааст, ки то чӣ андоза заминаи меъёрҳои ҳуқуқи экологӣ дар давраи муайян мавҷуд буданд, лекин асоси шаклирии меъёрҳои соҳаи мазкурро аз давраи зардуштӣ ҳисобидан ҷоиз аст.

Меъёрҳо вобаста ба ҳифз ва истифодаи сарватҳои табиӣ дар тамоми қисматҳои Авесто (Вандидод, Ясно, Яштҳо, Хурд Авесто, Виспарад) мавҷуд бошанд ҳам, лекин дар қисмати «Вандидод» ба ин масъала бештар таваҷҷуҳ зоҳир карда шудааст.

Муҳаққиқони соҳа қисмати Вандидодро чунин тавсиф менамоянд: «Вандидод қисмати китобии ба худ хос аст, ки аз қонуниятҳои динӣ-ҳуқуқӣ иборат буда, аз маҷмуи меъёрҳо оид ба ҳифзи саломатии инсон ва муҳити атроф раवонагардида, таркиб ёфтааст» [105, с. 282]. Дар дигар сарчашмаҳои даврони зардуштӣ муқаррарот вобаста ба экология мавҷуд бошанд ҳам, лекин, алалхусус, дар Авесто ба таври пурра ва ҳаматарафа ба олами ҳастӣ ва таъсири инсоният ба табиат эътибори ҷиддӣ дода шудааст.

Як ҳолати хусусияти прогрессивӣ доштани сарчашмаҳои низоми ҳуқуқи зардуштӣ дар он буд, ки дар баробари танзими комплекси муносибатҳои экологӣ дар он давра боз ҳолатҳое буданд, ки муносибатҳо вобаста ба объектҳои алоҳида низ ба таври ҷудогона танзим мешуданд. Ин ҳолат боис мегардид, ки ҳар як сарвати алоҳидаи табиӣ самаранок истифода гардида, дар як маврид нисбат ба он чораҳои

ҳифзнамоии алоҳида амалӣ гардонида мешуд. Масалан, барои ифлос кардани об ва ё ғайримаксаднок истифода намудани дилхоҳ объектҳои табиӣ муҷозоти муқаррарнамудаи меъёрҳои қисмати дахлдор татбиқ карда мешуданд.

Дар фазои илмӣ мо таснифоти меъёрҳои ҳукуқи экологиро дар Авесто дучор омаданамон мумкин аст, ки онҳо дар асоси омӯзиши пай дар пайи низоми сарчашмаҳои ҳукуқи зардуштӣ ба вучуд омадаанд. Аз ҷумла, Ю. Нуралиев меъёрҳои Авесторо дар шакли зайл гурӯҳбандӣ кардааст: «Экологияи ҳифзи муҳити зист дар маҷмӯъ; экологияи хок ва заминҳои обёришаванда; экологияи оташдони хонадон; экологияи сарчашмаҳои обӣ; экологияи олами ҳайвонот ва наботот» [105, с. 293].

Дар заминаи асосҳои илмӣ, низоми меъёрҳои Авесторо бо дарназардошти ҳифз ва истифодаи самараноки тамоми объектҳои мавҷудаи барои инсоният заруратдоштаро бо хусусиятҳои ҳуқуқӣ чунин таснифбандӣ кардан мумкин аст:

- вазъи экологӣ-ҳуқуқии истифодаи замин;
- ҳолати экологӣ-ҳуқуқии истифодаи объектҳои обӣ;
- вазъи экологӣ-ҳуқуқии истифодаи олами ҳайвонот;
- ҳолати экологӣ-ҳуқуқии ҳифзи муҳити зист.

Яке аз объектҳои барои инсон муҳим замин мебошад, ки барои мавҷудияти тамоми сарватҳои табиӣ, алалхусус, баландиву ландшафтҳо, сарватҳои зеризаминӣ, олами набототу ҳайвонот ва монанди инҳо ба сифати объекти ҳуқуқи экологии муосир ва дар як маврид давраи зардуштӣ ба ҳисоб меравад [93, с. 351].

Мувофиқ ба таълимоти давраи зардуштӣ, хусусан Авесто замин ба сифати модари маънавии инсоният баҳогузорӣ гардида, ҷиҳати эҳтироми инсон ба он заминаҳои воқеӣ фароҳам оварда шуда буданд. Яъне дар ин марҳила замин ба сифати бузургтарин неъмат маънидод карда шуда, баҳри нигоҳ доштани он ҳамчун объекти муҳимми экологӣ ва ҳадафмандонаву самаранок истифода кардани он, агар аз як тараф мусоидат карда мешуд, аз тарафи дигар баҳри пешгирӣ намудани

кирдорҳои ғайриахлоқӣ ва ғайримеъёрӣ нисбат ба замин, заминаи устуворро фароҳам меовард.

Дар давраи зардуштӣ вобаста ба сатҳи истифодашавии қитъаи замин, дар Авесто таснифоти зерин пешбинӣ шудааст, ки аз панҷ қисм иборат мебошад:

- дарҳои дӯзах мебошанд, ки рӯхҳои бад аз он ҷойҳо мегузаранд;
- заmine мебошад, ки ҷасадҳои одамон ва сағҳо дар он дафн карда мешаванд [106, с. 238];
- заmine, ки ҷасадҳои одамон қабр карда мешаванд;
- он заmine, ки пайравони аҳриман зисту зиндагонӣ мекунанд;
- он заmine, ки дар он ҷо аз ҳалокати ғайриқонунии ғуломон гиря мекунанд [74].

Тавсифбандии заминҳо ба категорияҳои алоҳида боис мегардад, ки аз мавҷудияти консепсияи соҳибӣ ва истифодаи қитъаи замин дар низоми ҳуқуқи зардуштӣ сухан ронем. Ба ғайр аз ин, истифодабарандаи замин хоҳ ҳуқуқи соҳибӣ дошт ва ё ба сифати иҷорагирандаи он баромад мекард, уҳдадор мегардид, ки заминро аз лиҳози ҳосилнокӣ дар ҳолати хуби коршоямӣ нигоҳ дорад. Дар ҳолати иҷро накардани талаботи меъёрҳои мазкури Авесто, одамон новобаста ба ҳолати ҳуқуқияшон ба сифати ҷавобгар барои муҷозот додан ҷалб карда мешуданд.

Ҳамин тариқ, бояд таъкид намоем, ки дар низоми ҳуқуқи зардуштӣ ба замин яке аз неъматҳои муҳимми пешбурди рӯзгор муносибат менамуданд ва ин ҳолат боиси дар Авесто муқаррар гардидани меъёрҳои мушаххас ва алоҳида гардидааст. Аз ҷумла, ишора мешавад, ки «замини шод заминест, ки марди парҳезгор дар он хона бисозад ва оташу гову гӯсфанд ва зану фарзанд орад ва сабзаву сағ ва абзори зиндагии хуш дар он бисёр бошад» ва дар ҷойи дигар зикр мегардад, ки «муҳрдорандаи даштҳои фарохро ситоиш мекунем, ки ба кишварҳои ориёӣ хонумон бо созишу оромиш хонумони хуш бахшид» [77, с. 18].

Аз ин муқаррароти Авесто маълум мегардад, ки зиндагии шоистаи инсонро зардуштиён аз мавҷудияти замини поку тоза вобаста

медонистаанд. Инчунин, барои вайрон кардани талаботҳои мавҷуда оид ба истифодаи дурусти замин ҷазоҳои муайяно татбиқ менамуданд, ки ҳолати мазкур сатҳи муҳимияти ҳифзи муҳити зист дар фазои ҳуқуқии зардуштиро нишон медиҳад.

Аз қадимулайём гузаштагони тоҷикон ба кӯдакони худ тарбия медоданд, ки аввалан ба тозагии шахсии худ ва дар хона ва атрофи он бо эҳтиром ба одамону муҳити атроф арҷ гузошта бошанд. Бинобар ин, дар Авесто ташкили оила, тарбияи фарзанд, сохтани хона, шинонидани дарахтон, коркарди қитъаи замин ва ба обёрӣ намудани он эътибори махсус дода мешуд [80, с. 52].

Ҳамзамон, ҷиҳати самаранок истифода намудани қитъаи замин ва ҳосилхез гардонидани он, дар низоми ҳуқуқии зардуштӣ чунин уҳдадорӣ муқаррар гардида буд: «Одамоне, ки қитъаи заминро коркард менамоянд бояд бо ду даст ҳаракат намоянд то ин ки замин ҳосилхез гардида бошад» [73, с. 127]. Бояд таъкид дод, ки дар Авесто, махсусан, нисбат ба тозагӣ ва ҳифзи муҳити зист эътибори ҷудоғона дода шудааст [159, с.161-164].

Яке аз объектҳои дигари табиӣ, ки дар давраи зардуштӣ то замони мо муҳимияти аввалиндараҷаи ҳудро гум накардааст, объектҳои обӣ мебошанд. Дар муқаррароти Авесто ва умуман, низоми ҳуқуқии зардуштӣ нисбат ба об ва сарчашмаҳои он эътибори ҷиддӣ дода шудааст, ки ҳолати мазкурро мо дар ҳаёти инсонҳо вобаста кардани ин объекти табиӣ мушоҳида намуда метавонем.

Н.Ф. Сафарзода ишора менамояд, ки «зардуштиён на танҳо пас аз беморӣ, балки то маризӣ амалҳои анҷом медодаанд, ки баҳри беҳдошти саломатӣ ва пешгирии бемориҳои нав мусоидат менамудаанд. Саломатии инсон аз муҳити зист, маҳсулоти ғизоӣ ва об вобастагии зич дорад, ки тамаддуни зардуштӣ ба ин масъала таваҷҷуҳи махсус зоҳир намудааст. Дар ин қисмат метавон аз бахшҳои алоҳидаи Авесто маълумоти зарурӣ пайдо намуд» [117, с. 17]. Яъне, аз ин ғуфтаҳо маълум мешавад, ки дар низоми ҳуқуқии зардуштӣ ба ҳолати руҳию равонии

аҳоли, ки дар умум боиси таъмини ҳуқуқи шахс ба саломатӣ мегарданд, диққати махсус сафарбар шудааст, ки расидан ба ин ҳолат бидани таъмини муҳити тоза, ғизои солим ва оби тоза ғайриимкон мебошад.

А.Ғ. Холиқзода ба ҳайси моликияти давлатӣ ва халқ баромад намудани сарватҳои табиӣ, махсусан замин ва обро дар давраи низоми ҳуқуқии зардуштӣ бевосита зикр намуда, муҳимияти хосса ва арзиши баланд доштани онҳоро таъкид намудааст. Ҳамчунин, зикр менамояд, ки вобаста ба истифодаи мақсадноку ҳадафраси объектҳои мазкур чорабиниҳои давлатии муайян роҳандозӣ мегардиданд [190, с. 421].

Бояд тазаккур дод, ки дар замони муосир низ масоили ҳифз ва истифодаи объектҳои обӣ на як ё якчанд давлат, балки ҷомеаи ҷаҳониро низ ба ташвиш гузоштааст. Дар ҳамин асно, 22-юми апрели соли 2002 Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти ҶТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии ҶТ чунин зикр карда буданд: «Пешгирии хатарҳои экологӣ, сарфачӯии захираҳои оби нӯшокӣ, рафъи гуруснагӣ ва дигар проблемаҳои дорои хусусиятҳои умумибашарӣ мавҷуданд, ки танҳо дар сурати пешбурди оқилонаи сиёсати хориҷӣ ва дастгирии ҳамаҷонибаи ҷомеаи ҷаҳонӣ ва ҳар фарди бедордили сайёра ҳал шуда метавонанд. Аҳли башар бояд сайёраи Заминро чун гавҳараки чашм ҳифз намояд. Мо танҳо як замин, як маъвои ҳастӣ ва як гаҳвораи ҳаёт дорем» [28]. Воқеан, Пешвои миллат ба мушкилоти соҳаи экологӣ, ки аз зумраи масъалаи рӯз дар тамоми ҷомеаи инсонӣ мубаддал гардидааст, диққати пайваста дода, баҳри ҳалли онҳо то имрӯз панҷ ташаббуси байналмилалӣ анҷом додаанд, ки аз ҷониби ҷомеаи ҷаҳонӣ бо ҳамраӣи амиқ дастгирӣ ёфтаанд.

Дар низоми ҳуқуқии зардуштӣ ба олами ҳайвонот ҳамчун яке аз объектҳои ҳифз ва истифодашавандаи биологию экологӣ диққати хосса сафарбар гардидааст. Олами ҳайвонот яке аз ҷузъҳои ҷудонашавандаи табиат буда, дар асоси гурӯҳбандӣ бо хусусияти ҳамбастагӣ ба сифати як гурӯҳи объекти табиӣ эътироф гардидааст. Дар давраи зардуштӣ нисбат ба истифодаи олами ҳайвонот ва наботот муқаррароти

танзимкунандаи умумӣ ва муқаррароти танзимкунандаи хоса мавҷуд буд.

Албатта, ба муқаррароти умумии танзими муносибатҳои одамон оид ба истифодаи олами наботот ва ҳайвонот метавон меъёрҳои қисмати «Вандидод»-и Авесторо далел овард. Дар ин сарчашма муносибати ишорашуда дар ду шакл мавриди танзим қарор гирифтааст, яке дар шакли умумӣ ва дигаре дар шакли мушаххас. Масалан, дар ҳолатҳои мушаххас барои куштани бераҳмона ва ғайрмақсадноки олами ҳайвонот (вахшӣ ва ё ҳонагӣ) ҷавобгарии сангин пешбинӣ гардидааст. Албатта, ҳолати мазкур ба таври асосноку мустаҳкам ҳифз гардидани ин объекти табиӣ биологӣ аз ҷониби меъёрҳои ҳукукии Авесто дарак меод.

Маълум мегардад, ки олами ҳайвонот дар ҳимояи меъёрҳои низоми ҳукукии зардуштӣ қарор дошт ва барои содир намудани гуноҳ санксияи муайян таҳдид мекард. Албатта, ҳолати мазкур яке аз роҳҳои пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ ва ҷиноят бошад, аз тарафи дигар, ба татбиқи ҷазо барои ислоҳи гунаҳкор ва дарки нодурустии рафтори содирнамудааш оварда мерасонад. Дар баробари ин, мо бо таъя ба методи таърихӣ ва муқоисавӣ-ҳуқуқӣ метавонем ҳамбастагии ҳуқуқи экологӣ, маъмурӣ, ҷиноятӣ ва иҷроӣ ҷазои ҷиноятиро дар давраи зардуштӣ мушоҳида намоем.

Доир ба масъалаи мавриди назар қарордошта, Т. Дармстетер чунин ибрози назар менамояд: «Даврони зардуштӣ гӯё махсусан барои барқароркунии адолат нисбат ба олами табиӣ ва ҳайвонот ба вуҷуд омадааст» [89, с. 163]. Ин андеша моро водор менамояд, то хулоса намоем, ки дар Авесто ва қонуниятҳои низоми ҳукукии зардуштӣ нисбат ба объектҳои табиӣ кафолатҳои ҳифзшаванда ҷой доштаанд. Ҳолати мазкур гувоҳӣ медиҳад, ки меъёрҳои танзимкунандаи муносибатҳои экологӣ аз лиҳози техникаи ҳуқуқӣ ва сохтор дар замони худ давраҳои муайяни инкишофро аз сар гузаронидаанд [78, с. 233-234].

Дар давраи зардуштӣ зиндагии инсонҳо бевосита ва бавосита ба олами ҳайвонот ва наботот ҳамбастагии зич дошт. Аз ҳамин нуқтаи назар, дар муқаррароти меъёрии ин давра дар баробари олами ҳайвонот ба олами наботот низ эътибори ҷиддӣ зоҳир карда шудааст [78, с. 242-243].

Ҳамин тариқ, маълум мегардад, ки муқаррароти меъёрии давраи зардуштӣ, ки дар Авесто оварда шудаанд, чандин ҳазорсолаҳо пеш арзи вучуд мекарданд ва, хушбахтона, то замони мо аҳаммияти худро гум накардаанд. Дар баробари ин, барои инкишофи минбаъдаи фазои ҳуқуқии гузаштагони мардуми мо, яъне тоҷикон, асрҳои аср ба сифати заминаи боэътимоди сарчашмаи ҳуқуқӣ баромад карданд, ки ҳуқуқи экологӣ низ аз ин маврид мустасно нест. Бинобар ин, мо метавонем, ки сарчашмаҳои ҳуқуқии танзимкунандаи муносибатҳои мутақобилаи табиат ва инсонро дар даврони зардуштӣ ва баъд аз он ба сифати сарчашмаҳои таърихӣ-ҳуқуқии экологии муосири давлатдорӣ миллии тоҷикон пазируфта бошем.

Гарчанде дар сарчашмаҳои баъдӣ, махсусан, дар Ёломияи Куруши Кабир ва Қонунномаи Сосониён масоили марбут ба меъёрҳои экологӣ ба таври бевосита инъикос наёфтаанд, аммо ба таври бавосита дар рушди қонунгузории экологӣ нақш гузоштаанд. Яке аз сарчашмаҳои муътамад ва нодири таърихӣ-ҳуқуқии низоми ҳуқуқии зардуштӣ Ёломияи Куруши Кабир ба ҳисоб меравад, ки дар он ҳуқуқҳои бунёдии инсон мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Ҷ. Саъдизода ва Н.Ф. Сафарзода чунин ишора менамоянд: «Ёломияи Куруш яке аз манбаъҳои муқаддаси давлати Ҳахоманишиён мебошад, ки дар он ҳуқуқ ба озодии эътиқод, озодии ҳаракат, интиҳоби манзил, ҳуқуқ ба моликият ва ғ. ба таври возеҳ дарҷ карда шудаанд» [118, с. 64]. Дар ҳамин чода, Д.С. Раҳмон қайд менамояд, ки «Куруши Кабир аз ҷумлаи шахсиятҳоест, ки ғуломонро озодӣ бахшидааст. Ў озодии вичдон ва эътиқоди диниро эълон намуда, озодии ҳаракат ва баробарии ҳамаи халқу миллатҳоро қафолат додааст» [112, с. 196].

Воқеан, санади мазкур дар ташаккули ҳуқуқи инсон ва соҳаҳои алоҳидаи ҳуқуқ, аз ҷумла ҳуқуқи экологӣ нақшгузор мебошад. Аз ҷумла, дар Ёломиyai мазкур ишора мегардад, ки «ҳамаи мардумоне, ки пароканда ва овора буданд, ба ҷойҳои худ баргардондам. Хонаҳои вайрони ононро обод кардам. Ҳамаи мардумро ба ҳамбастагӣ фаро хондам» [134, с. 470]. Мақсади Куруш дар ин ҳолат фақат муқаррар намудани ҳуқуқ ба интиҳоби ҷойи зист ва барқарор намудани адолат ба ҳисоб намеравад, балки тавассути бунёд намудани хонаҳои вайроншуда муҳити солими зистро ба аҳоли фароҳам оварда, дар таҳкими ҳамбастагӣ ва якдилии мардум заминаи воқеии ҳуқуқиро гузошт. Зеро дар сурати мавҷудияти муҳити солими зист имконияти нигоҳ доштани саломатӣ ва ба ин васила таъмини пайдории давлат имконпазир мегардад.

Инчунин, дар Қонунномаи Сосониён¹ масъалаҳои мухталифи соҳаҳои ҳуқуқ мавриди танзим қарор гирифтаанд, ки аз моҳияти онҳо масъалаҳои марбут ба ҳуқуқи маданӣ ва экологӣ бурун меоянд. Масалан, дар банди 2, фасли 21 Қонунномаи Сосониён ишора мегардад, ки «Роҳине², ки вачҳеро бидуни суд дарёфт карда, ҳар гоҳ моли мархуна³ замин бошад, маҳсули замин то муддати пардохти дайн мутааллиқ ба муртаҳин⁴ аст» [85, с. 363]. Гарчанде дар инҷо сухан бештар атрофи замин ҳамчун моликият ва муталлиқии маҳсули аз замин гирифташуда меравад, аммо аз тарафи дигар, шахси заминро ба ғарав гирифта масъулияти дуруст истифода намудан ва тоза нигоҳ доштани муҳити онро ба уҳдаи худ дошт. Бо ҳамин васила, зардуштиён барои нигоҳ доштани олами атроф саҳмгузори менамуданд. Яъне, аҳолии зардуштӣ ва ғайризардуштӣ, инчунин, шоҳаншоҳон ба масъалаҳои марбут ба экология таваҷҷуҳ зоҳир намуда, онро тавассути санадҳои гуногуни динӣ-ҳуқуқӣ, ахлоқӣ-ҳуқуқӣ мавриди танзим қарор медоданд.

¹ Қонунномаи Сосониён аз ҷумлаи сарчашмаҳои нодири таърихӣ-ҳуқуқии миллати тоҷик маҳсуб ёфта, бо номҳои «Мотикони ҳазор додистон», «Китоби ҳазор қарорҳои судӣ» маълуми машҳур мебошад. Роҷеъ ба замони таълифи сарчашмаи мазкур андешаҳои мухталаф ҷой доранд. Гурӯҳе аз олимони замони навишта шудани онро ба асри IX ва гурӯҳи дигар ба соли 620-и милодӣ марбут медонанд.

² Роҳин шахси бағаравдиханда мебошад.

³ Мархуна моли ба ғарав додашуда маҳсуб меёбад.

⁴ Муртаҳин шахси бағаравгиранда аст.

Бо дарназардошти гуфтаҳои болозикр матраҳ намудани чунин хулосаҳои илмӣ мувофиқ ба мақсад мебошад:

1. Низоми ҳуқуқии зардуштӣ барои шаклгирии фазои танзими муносибатҳои экологӣ заминаи воқеӣ гузоштааст, ки ин ҳолатро метавон аз меъёрҳои Авесто мушоҳида намуд. Ин сарчашмаи таърихӣ-ҳуқуқӣ ғояҳои бунёдиро доир ба табиат, олами зист ва ҳифзи онҳо пешбинӣ карда, дар зехни инсоният арҷгузорӣ намудан ба муҳити зистро ҷой додааст. Яъне, меъёрҳои авестой мафкурасозии ҳифзи муҳити зисти инсоният буда, аҳаммияти шоистаи онҳо то имрӯз побарҷост.

2. Аз мазмун ва моҳияти Авесто чунин бар меояд, ки қисми зиёди меъёрҳои танзимкунандаи муносибатҳои экологӣ дорои хусусиятҳои динӣ-ҳуқуқӣ мебошанд. Ин меъёрҳо баҳри ташаккули мафкураи аҳоли ҷиҳати ҳифзи муҳити зист дар замони мазкур нақши созгорро гузошта, пояҳои мукаммали рушди меъёрҳои экологиро ба миён овардаанд. Ҷойгоҳи низоми ҳуқуқии зардуштӣ дар рушди меъёрҳои экологӣ муассир мебошад, ки инро метавон аз моҳияти меъёрҳои санадҳои таърихӣ-ҳуқуқии давраҳои баъдӣ ба ҳубӣ мушоҳида намуд.

3. Дар баробари дигар объектҳои табиӣ, ба сарчашмаҳои обӣ ва олами набототу ҳайвонот дар сарчашмаҳои низоми ҳуқуқии зардуштӣ, махсусан Авесто меъёрҳои алоҳида баҳшида шудааст, ки ин муқарраротро агар танҳо аз нуқтаи назари ҳуқуқӣ баҳогузорӣ намоем, маълум мегардад, ки то ин рӯз махсусияти таъсиррасонии тарбиявӣ, вазифадоркунӣ, уҳдадоркунӣ ва руҳбаландкунии худро гум накардаанд. Ҳамзамон, баъзе аз меъёрҳои алоҳидаи хусусияти муҳим ва фарогир доштаи Авесторо метавон ҳамчун ғояҳои роҳбарикунанда дар ҳифз ва истифодаи босамари сарватҳои табиӣ баҳогузорӣ намуд.

4. Дараҷаҳои гуногуни омӯзиши меъёрҳо ва талаботҳои низоми ҳуқуқии зардуштӣ дар ҷодаи ҳифзи муҳити зист имкон фароҳам меоваранд, ки фазои заминавии тафаккур, дониш ва шуури экологӣ-ҳуқуқии шахсият пайдо ва ривоч ёбад. Аз ин хотир, таҳлил ва омӯзиши

меъёрҳои ҳукукии экологии авестой дар ташаккули донишҳои ҳукукӣ ва рушди илмҳои таърихӣ-ҳукукӣ заминагузорӣ карда метавонад.

Дар умум метавон гуфт, ки Авесто ба сифати сарчашмаи ҳукукие баромад менамояд, ки дар самти танзими муносибатҳои экологӣ ва ҳолати ҳукукии сарватҳои табиӣ нақши муҳимро касб намудааст. Мо исботи ҳолати ишорашударо аз мавҷуд будани меъёрҳои алоҳида вобаста ба замин, ҳаво, олами ҳайвоноту наботот, кӯлҳо, дарёҳо ва дигар сарватҳои табиӣ мушоҳида карда метавонем.

Дар як маврид, Авесто гарчанде дар давраи тамаддуни зардуштӣ муҳимияти худро нигоҳ дошта бошад ҳам, аммо имрӯз низ барои омӯзиши падидаҳои ҳукукӣ, алаҳхусус, ҳукуки экологӣ ба сифати сарчашмаи мукаммали ҳукукии таърихан мавҷудбуда, хизмат менамояд. Аз нуқтаи назари дигар, яке аз марҳилаҳои муҳими рушди фазои танзими муносибатҳои ҳукукӣ маҳз дар ин давра шакл гирифтааст. Ҳамаи ин ҳолатҳо гувоҳӣ медиҳанд, ки Авесто барои таърихи инсоният ва, махсусан, халқи тоҷик яке аз сарчашмаҳои бозътимод ва заминаи ҳукукӣ баромад намуда, то имрӯз ба сифати намунаи мукаммали ҳуҷҷати таърихиву ҳукукӣ ва таҳқиқотӣ баромад карда истодааст.

Таҳлилу омӯзиш собит менамояд, ки инсонҳо дар муносибати мутақобила ба табиат ва ҷамъият умр ба сар бурда, бидуни табиат ва муҳити зисти солим ҳаёт ба сар бурда наметавонад. Ҳамзамон, инсон барои қонеъ гардонидани талаботии моддии худ, табиат ва муҳити ихота намудаи худро истифода намуда, бо вучуди ба даст овардани манфиат, ҳамчун субъект ва объекти таъсиррасони ба муҳити зист мегардад, ки зарурати муайян намудани қоидаҳои рафтор дар доираи санадҳои танзимкунандаи самти экологияро ба вучуд меоварад. Дар воқеъ, танзими тамоми самтҳои муносибатҳои ҷамъиятӣ, муайян ва амали намудани қоидаҳои рафторро талаб менамояд. Яъне, бидуни муайян ва амалӣ намудани қоидаҳои рафтор дар самти экология низ ҳифз ва нигоҳдории муҳити зисти солим ғайри имкон мебошад. Дар ин росто, халқи тоҷик аз қадимулайём аҳаммият ва муҳим будани самти

экологияро дарк намуда, ҷихати истифода, ҳифз ва нигоҳдории он дар давраҳои муайяни ҳаёти худ қоидаҳои рафтори муайянро дар доираи санадҳои танзимкунанда ба роҳ монда, то ба мо муҳити зисти солимро ба мерос гузоштаанд. Хамин тариқ, маълум мегардад, ки дар ҳифз ва нигоҳдори муҳити зисти солим ва экология нақши санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ (қонунгузории экология) бе ниҳоят бориз мебошанд.

Бояд ишора намуд, ки дар шаклгирӣ ва рушди низоми ҳуқуқии муосири тоҷик, ҷойгоҳи санадҳои ҳуқуқии дар давраи давлатдорӣ Сомониён қабулшуда калон мебошанд. Зеро низоми ҳуқуқии Тоҷикистони муосир худ аз худ дар ҷойи ҳолӣ пайдо нашудааст. Ташаккули инкишофи он таърихи тулонӣ дорад. Ҷараёни ташаккули таърихии он аз давлат ва ҷамъиятҳои қадимаи замони Бохтару Суғд, Кушониён, Сосониён, Тоҳириён ва Сомониён оғоз гардидааст. Бояд гуфт, ки дар ташаккули низоми ҳуқуқии миллӣ нақши муҳим ба замони давлатдорӣ Сомониён дар аҳди амали тамаддуни ҳуқуқи исломӣ тааллуқ дорад. Дар он давра ҳуқуқи урфиву одатӣ ва ҳуқуқи исломӣ ҳамчун заминаҳои асосии низоми ҳуқуқӣ баромад мекарданд [131, с. 30-58].

Дар замони давлатдорӣ Сомониён ба масъалаи ҳифзи захираҳои табиӣ ва умуман истифодаи самараноки он аз ҷониби мақомоти давлатӣ тадбирҳои самаранок роҳандозӣ карда мешуданд. Дар баробари ин, гарчанде механизми идоракунии муносибатҳои ҷамъиятӣ вобаста ба истифодаи объектҳои табиӣ ба марҳилаи муайяни рушди худ расида бошад ҳам, танзими муносибатҳои экологӣ низ марҳилаи муайяни рушди худро дар ин давра доро мебошад. Алалхусус, мо ин гуна ҳолатро дар истифодаи қитъаҳои замин ва захираҳои обӣ мушоҳида намуда метавонем, ки модели намунавии идоракунӣ ва танзими ин муносибатҳо дар давраи асримиёнагӣ ба ҳисоб мерафтанд.

Дар давраи давлатдорӣ Сомониён оид ба танзими муносибатҳои экологӣ низ эътибори ҷиддӣ дода мешуд, ки исботи онро дар истифодаи самараноки ҳифзи замин ва объектҳои обӣ метавон мушоҳида намуд.

Дар давлатдории Сомониён ба истифодаи самараноки об ҳамчун объекти ҳуқуқи экологӣ ва асоси пешбарандаи фаъолияти кишоварзӣ ва обёрикунии заминҳо диққати махсус дода мешуд. Бояд ишора кард, ки масъалаҳои марбут ба обёрии заминҳо ва ҳуқуқи истифода тавассути институти махсус – ҳуқуқи шурб, ба танзим дароварда мешуд. Пажуҳишгарон бар он назаранд, ки «тибқи қонунгузории Сомониён об дар давлати Сомониён аз нигоҳи ҳуқуқӣ ба се категория чудо мешуд. Ба категорияи якум, барқҳо, дарёҳо ва ҳафзҳо дохил буданд. Ба категорияи дуюм, ҳамаи каналҳо, дарёҳои хурд ва обҳои зеризаминӣ, ки барои обёрии заминҳо хизмат мекарданд, дохил буданд. Ба категория сеюм, чамоаҳо, чоҳҳо ва ҳавзҳои хурд шомил буданд» [134, с. 320]. Ин нишондиҳандаи он аст, ки дар низоми ҳуқуқии Сомониён масоили обӣ тавассути институти алоҳида мавриди танзими ҳуқуқӣ қарор дода шуда, бо назардошти таъинот ва шакли истифодабарӣ обҳоро ба категорияҳои алоҳида чудо менамуданд. Чунин навъи муносибат баҳри дуруст истифода намудани захираҳои обӣ ва танзими муносибатҳо дар ин самт имконияти воқеиро фароҳам меорад, ки омӯзиши таҷрибаи мазкур дар замони муосир мувофиқи мақсад мебошад.

Тамоми захираҳои обӣ дар асоси қонунгузории ҳамон давра ба таври мақсаднок мавриди истифода қарор мегирифт. Дар баробари ин, объектҳои табиӣ низ аз ҷониби шахсони мансабдори маҳаллӣ, давлатӣ ва шаҳрвандон истифода ва ҳифз карда мешуданд. Олами наботот низ ба таври васеъ мавриди истифода қарор дода мешуд, ки асосан дар соҳаҳои сохтмон, тиб, чорводорӣ ва ғ. истифода карда мешуд.

Дар ин маврид, Б. Ғафуров, чунин ибрази назар менамояд: «Ҳанӯз дар аҳди Абдуллоҳ ибни Тохир (830-844) дар боби танзими истифодаи корезҳо қонунҳои махсус қабул шуда буданд» [86, с. 232-233]. Аз гуфтаҳои боло маълум мегардад, ки дар ҳамон давра низ роҷеъ ба танзими муносибатҳои кишоварзӣ ва экологӣ қонунҳои алоҳида қабул ва амалӣ карда мешуданд.

Мовароунахр ва Хуросон асосан ноҳияҳои зироатӣ буданд. Зироат дар ин ҷойҳо ба истифодаи оби табиӣ ва каналҳо асос ёфтааст. Барои обёрӣ оби дарёҳои азими Аму, Сир ва Зарафшон, шохобҳои сершуморашон, ки аз ҳудуди силсилакӯҳҳои Тиёншон, Олой, Помир ва Ҳиндукуш ибтидо мегирифтаанд, инчунин, дарёчаҳои ҷӯйборҳо – Қашқадарё, Мурғоб, Ҳарирӯд ва ғайраро истифода мебурданд. Оби бисёр дарёҳои кӯҳӣ ва селобаҳо, масалан бисёр дарёчаҳои нишебҳои шимолии Ҳиндукуш ва қаторкӯҳи Туркистон пурра барои обёрӣ истифода мешуд. Ҳамаи ин шабакаҳои табиӣ обёрии Осиёи Миёна дар бисёр ҷойҳо бо системаҳои азим ва хурд-хурди обёрии сунъӣ мукамал мегардиданд. Ҳокимияти марказӣ дар бораи дуруст кор кардани онҳо доимо ғамхорӣ зоҳир менамуд [104, с. 74].

Дар давраи Сомониён механизми идоракунии давлатӣ ва танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ марҳилаи рушдро аз сар гузаронида, муносибатҳои экологӣ ва танзими ҳуқуқии онҳо низ аз марҳилаҳои муайяни ташаккул бархурдор мебошанд.

Муносибатҳои истифодабарии замин дар замони ҳукмронии Сомониён хеле мураккаб буданд. Дар раванди бисёрасраи феодаликунонии захираҳои замин якҷанд маротиба тақсим шуданд, шакл ва соҳибонашон тағйир ёфтанд.

Хусусияти фарқкунанда ва ҷудогонаи муносибатҳо вобаста ба истифодаи фонди заминҳо дар давлатдорӣ Сомониён аз он иборат буд, ки тамоми захираҳои мавҷудаи заминро ба категорияҳои «Заминҳои мулки султонӣ», «Заминдорӣ хусусӣ» ва «Заминҳои вақф» [123, с. 104], таснифбандӣ менамуданд. Ҳолати мазкур яке аз нишонаҳои дар зинаи рушд қарор доштани истифодаи самараноки захираҳои замин вобаста ба таъинот ва мақсадҳои онҳо мебошад.

Муҳаққиқони ватанӣ ишора менамоянд, ки «дар аҳди Сомониён моликият ба замин дар асоси меъёрҳои ҳуқуқи музориат ба танзим дароварда мешуд. Музариат панҷ намудани заминҳоро муайян мекард: а) заминҳои ҳичозӣ ё заминҳои муқаддас, заминҳои хирочӣ, мулкҳо,

иктоъ ва вақф» [134, с. 319]. Бояд ишора намуд, ки заминҳои мазкур бо назардошти таъиноти худ аз ҳамдигар фарқ мекарданд. Маълум мегардад, ки дар раванди идоракунии давлати Сомониён аҳоли ҳуқуқи истифода намудани заминро доштанд.

Дар баробари ин, таснифоти болозикр имконият меод, ки заминҳо вобаста ба таъиноташон мавриди тақсимбандӣ ва ба соҳибони аслиашон дода шаванд, ки чунин ҳолати мазкур яке аз роҳҳои муосири ҳадафгузори соҳавӣ ва экологии ин самтро ифода менамояд.

Дар давлатдории Сомониён нисбат ба тамоми объектҳои ҳифзи муҳити зист, алалхусус об, замин, олами ҳайвонот ва наботот ва монанди инҳо эътибори хоса ва ҳадафмандона равона карда мешуд. Ҳолати мазкур аз он гувоҳӣ медиҳад, ки яке аз самтҳои ҳаёти одамонро дар давлати Сомониён, ки бо меъёрҳои ҳуқуқии замони худ танзим мешуданд, муносибатҳо вобаста ба ҳифзи муҳити зист ташкил менамуд.

Бо дарназардошти гуфтаҳои мазкур метавон чунин хулосахоро дар самти танзими ҳуқуқии муносибатҳои экологӣ дар замони давлатдории Сомониён ибраз намуд:

1. Дар давлатдории Сомониён ба танзим ва идоракунии истифодаи ҳифзи объектҳои табиӣ эътибори ҷиддӣ дода мешуд, ки аз нигоҳи илмӣ ва таълимӣ барои сохтани механизми муосири идоракунӣ ва ҳифзу танзими муносибатҳо оид ба ҳифзи муҳити зист истифода намудани ин таҷриба мувофиқи мақсад мебошад.

2. Ба масъалаи истифода ва ҳифзи замин ба сифати сарчашмаи асосии баамалбарории фаъолияти кишоварзӣ ва ягона манбаи дарёфти ризқу рӯзии мардум менигаристанд, ки аз ҷониби давлати Сомониён эътибори ҷиддӣ равона карда мешуд. Дар ин марҳилаи таърихӣ тамоми қитъаҳои замин ба таври самаранок мавриди истифода қарор мегирифтанд, ки далели равшани таъмини адолати иҷтимоӣ дар замони мазкур менамояд.

Муносибатҳои экологӣ дар марҳилаи баъдӣ низ мавриди танзим қарор гирифтаанд, аммо дар ин давра давлатҳои миллии тоҷикон қариб

арзӣ ҳастӣ надоштанд. Халқи тоҷик дар доираи давлатҳои ҷудогона умр ба сар бурда, дар ҳаёт пайваста ворида муносибатҳои экологӣ мегардид, ки онҳоро санадҳои ҳуқуқҳои давлатҳои мазкур мавриди танзим қарор медоданд. Аммо тоҷикон дар ин марҳила низ ба ҳифзи муҳити зист арҷ гузошта, ин анъанаи некро то ба мо расонидаанд.

1.2. Инкишофи қонунгузори экологӣ дар Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон

Танзим намудани муносибатҳои ҳуқуқи экологӣ дар марҳилаи муосир дорои аҳаммияти хосса мебошад, ки дар ин раванд нақши санадҳои меъёрии ҳуқуқии соҳавӣ бағоят бузург баҳогузори карда мешавад. Зеро ҳар қадаре сифати қонунгузории танзимкунанда ба техникаи қонунгузори ва ба фазои танзими муносибатҳои мавҷуда созгор бошад, ҳамон қадар соҳаи мазкур рӯ ба инкишоф меоварад.

Дар рушди муносибатҳои ҳуқуқи экологӣ ва танзими ҳуқуқии онҳо нақши қонунгузории экологии ҶМШС Тоҷикистон бузург мебошад. Аммо дар муҳити илми ҳуқуқшиносӣ низоми ҳуқуқии шуравӣ, махсусан, марҳилаи худмухтор будани Тоҷикистон ба таври комплексӣ мавриди таҳлили амиқ қарор дода нашудааст. На танҳо низоми ҳуқуқӣ, балки сохти давлатӣ, низоми сиёсӣ ва хусусиятҳои ҷумҳурии автономӣ аҳёнан таҳлил шудаанд, ки ниёз ба таҳқиқи мукамалро доранд [136, с. 213]. Бо ин мақсад, қарори таҳлил кардани унсурҳои муҳимми рушди қонунгузории экологӣ дар ҶМШС Тоҷикистон ба мақсад мувофиқ хоҳад буд.

Бояд зикр намуд, ки дар нахустин марҳилаи таъсисёбӣ ва арзи ҳастӣ намудани ҳокимияти Шуравӣ, инчунин, давлатҳои Осиёи Марказӣ, ки дар тобеияти он қарор доштанд, як қатор санадҳои ҳуқуқӣ, аз қабili Кодекси замини ҶШФСР (соли 1922); Кодекси ҷангали ҶШФСР (соли 1923); декрети Совети Комиссарони Халқии ҶШФСР «Дар бораи рӯдҳои замин» (соли 1920); декрети КИМ ва Шурои Комиссарони Халқии ИҶШС «Дар бораи асосҳои ташкили моҳигирии ИҶШС» (соли 1924);

декрети Совети Комиссарони Халқии ҶШФСР «Дар бораи шикор» (соли 1920); декрети Шурои Комиссарони Халқии ҶШФСР «Дар бораи ҳифзи ёдгориҳои табиӣ ва боғҳо» (соли 1921); декрети Совети Комиссарони Халқии ҶШФСР «Дар бораи ҳифзи санитарии манзилҳо» (соли 1919) ва ғ., қабул ва мавриди амал қарор гирифтанд, ки дар инкишофи муносибатҳои ҳуқуқи экологӣ нақши созгорро иҷро намудаанд.

Охири асри XIX ва нимаи аввали асри XX дар роҳи ташаккули ҳуқуқи экологӣ дар маҷмӯъ, аҳаммияти калон дошт. Дар ин давра, «хусусан, дар марҳилаи ибтидоӣ, ҳифзи табиат на барои ҳифзи муҳити табиӣ, балки пеш аз ҳама ҳифзи намудҳои нодир ва нобудшавандаи ҳайвонот ва наботот фаҳмида мешуд» [213].

Дар тафовут аз Тоҷикистон, муҳаққиқони кишварҳои собиқ шуравӣ, алалхусус ҷумҳуриҳои Ёзбекистон, Қазоқистон ва Молдова низоми ҳуқуқӣ ва махсусиятҳои давлатдорӣ худро дар замони шуравӣ мавриди таҳлилҳои амиқ илмӣ қарор додаанд. Махсусан, дар як қатор асарҳои илмӣ низоми ҳуқуқи ҶМШС Ёзбекистон [96, с. 825], ҶМШС Қазоқистон [95, с. 340] ва ҶМШС Молдавия [127, с. 412] мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд, ки барои ташаккули низоми ҳуқуқи миллӣ метавонанд таъсиргузор бошанд.

Новобаста аз мавҷудияти чунин асарҳои илмӣ, ҳанӯз ҳам мушкилот ва махсусиятҳои ташаккули қонунгузорӣ ҷумҳуриҳои собиқ шуравӣ ба таври мукамал мавриди коркарди илмӣ қарор нагирифтаанд. Таҳлили масъалаи мазкур на танҳо ба назарияи давлат ва ҳуқуқ, балки ба амалияи ҳуқуқэҷодкунӣ ва қонунэҷодкунӣ низ аҳаммиятнок мебошад. Бо назардошти ин, замоне фаро расидааст, ки муҳаққиқони соҳа баҳри таҳлили низоми ҳуқуқи шуравӣ, махсусан низоми ҳуқуқи ҷумҳуриҳои мухтори шуравӣ талош намоянд.

Мо ба омӯзиши низоми ҳуқуқи ҷумҳурии мухтор, аз он ҷумла низоми ҳуқуқи ҶМШС Тоҷикистон шуруъ карда, ба ду масъалаи муҳимми ҷабҳаи методологӣ дучор меем. Агар, масъалаи якум хусусияти мафҳуми категориявӣ дошта бошад, яъне дар таҳқиқоти таърихӣ-ҳуқуқӣ мо бо

истифода шудани мафҳуми «низоми ҳуқуқ» алоқаманд бошем, пас масъалаи дуом чунин ҷавоберо тақозо мекунад, ки ҳуди низоми ҳуқуқи ҷумҳурии мухтор чӣ гуна сурат гирифтааст ва он бо низоми ҳуқуқи ҷумҳурии иттифоқӣ то чӣ андоза мутобиқат дорад.

Мафҳуми низоми ҳуқуқро, ки дар асарҳои роҷеъ ба назарияи умумии ҳуқуқ [110, с. 368] бо таъбири гуногун бошад ҳам, пурра истифода мешавад, чун маҷмӯи сарчашмаҳои дар ҳар як давлат таърихан ташаккулёфтаи система, шаклҳо ва аломатҳои ҳуқуқ (маҷмуи ақидаҳои ҳуқуқӣ, ҳуқуқэҷодкунӣ, татбиқи ҳуқуқ ва ғ.) маънидод кардан мумкин аст. Ин аломатҳо дар якҷоягӣ бо ҳамаи системаҳои ҷамъиятӣ муносибатҳои ҷамъиятиро танзиму ҳифз мекунанд.

Бо дарназардошти қабул шудани санадҳои ҷудогонаи танзимкунандаи муносибатҳои экологӣ, метавон чунин марҳилаҳои ташаккули қонунгузории экологиро дар аҳди шуравӣ ҷудо намуд:

Марҳилаи нахуст фарогирандаи солҳои 1917-1918 буда, дар ин марҳила қонунгузории экологӣ бидуни ба инобат гирифтани хусусиятҳои хоси маҳаллӣ қабул ва рушд кардааст. Марҳилаи баъдӣ бошад, аз оғози барқароршавии ҳокимияти шуравӣ то солҳои 90-уми қарни сипаришуда давом ёфта, аксарияти қонунҳо баҳри танзими муносибатҳои марбут ба сарватҳои табиӣ равона шуда буданд.

Аз моҳияти қонунгузории шуравӣ бар меояд, ки аксарияти ҷумҳуриҳои мухтор, аз ҷумла ҶМШС Тоҷикистон ба синфи коргару деҳқон диққат дода, меҳнат карданро ҳамчун вазифаи инсон баҳогузорӣ менамуданд. Ҳуди мафҳуми давлати мухтори миллӣ низоми ҳуқуқро низ фарогир буда, моҳияти он дар конститутсияҳо ва қонунҳои ҷумҳурӣ сабт шудаанд.

Бояд ишора намуд, ки низоми ҳуқуқии шуравӣ моҳияти ягонаро соҳиб буда, дар заминаи қонунгузории шуравӣ, қонунҳои ҷумҳуриҳои мухтор қабул ва мавриди амал қарор мегирифтанд. Аммо ҳангоми қабул кардани қонунҳо дар ҷумҳуриҳои мухтор махсусият ва унсурҳои хоси миллӣ ба инобат гирифта мешуданд, ки аз ин дидгоҳ фарқиятро байни қонунҳои

шуравӣ ба вучуд меоварданд. Чунин навъи қонунҳо ҷиҳати танзими муносибатҳои экологӣ низ қабул гардида буданд, ки моҳияти худро аз санадҳои ҳуқуқии қабулнамудани ҳокимияти шуравӣ мегирифтанд.

Ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ва мухтор оид ба масъалаҳои дар доираи салоҳияти худ марбутбуда, қонун мебароварданд. Яъне, қонунҳо бо назардошти ваколати субъектҳо қабул карда шуда, аз ҳадди муайяншуда берун намерафт, ки инро метавон ҳамчун махсусияти низоми қонунгузорию шуравӣ баҳогузорӣ намуд.

Дар бораи ташаккули низоми ҳуқуқи ҚМШС Тоҷикистон суҳанронда, бояд ба инобат гирифт, ки он баробари ҷумҳуриҳои иттифоқӣ таъсис ёфта, ба ҳайати он дохил мешуд. Бинобар ин, раванди ташаккули низоми ҳуқуқи Тоҷикистон, умуман баробари ташаккули низоми ҳуқуқии ҚШС Ўзбекистон сурат гирифта аст [131, с. 121].

Сарчашмаҳои ҳуқуқии ҚМШС Тоҷикистон асосан дар натиҷаи амалӣ гардидани ваколати қонунгузорию мақомоти олии ҳокимият ва идораи ҷумҳурӣ, ки таҳти роҳбарӣ ва ёрии мақомоти қонунгузорию ҚШС Ўзбекистон сурат мегирифт, ташаккул меёфтанд. Бинобар ин, сарчашмаҳои ҳуқуқи экологиро дар Тоҷикистон таҳқиқ карда, ба ташаккули онҳо таъсир бахшидани раванди ташаккули ҳуқуқи мақомоти қонунгузорию ҷумҳуриро, ки дар шароити душвори таърихӣ (босмачигарӣ, норасоии кадрҳои касбӣ ва ғ.) идома дошт, ба инобат нагирифтани мумкин нест.

Маҳз чунин низоми сарчашмаҳои ҳуқуқро, ки дар ҚМШС Тоҷикистон амал мекард, ба инобат гирифта, онҳоро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардан мувофиқ ба мақсад мебошад: а) Конститутсияи ИҚШС ва Конститутсияи ҚШС Ўзбекистон; Конститутсия (Қонуни асосӣ)-и ҚМШС Тоҷикистон б) санадҳои кодификатсияшудаи ИҚШС, ҚШС Ўзбекистон ва ҚМШС Тоҷикистон; в) қонунҳои ҷорӣ ва дигар санадҳои меъёрии ҚМШС Тоҷикистон; г) санадҳои меъёрии ҳуқуқии мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва одатҳои ҳуқуқӣ.

Ин навъи тақсимбандии сарчашмаҳои ҳуқуқ, ки дар ҶМШС Тоҷикистон амал мекарданд, агар аз як тараф, таркиби низоми алоқа ва тобеияти иерархии онҳоро нишон диҳад, аз тарафи дигар, барои ошкор кардани механизми воситаҳои ҳуқуқӣ имконият фароҳам меовард. Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ки дар Иттиҳоди Шуравӣ ва ҶШС Ўзбекистон қабул мегардиданд, дар ҶМШС мавриди амал ва иҷро қарор мегирифтанд.

Конститутсияи ҶШС Ўзбекистон, ки 30 марти соли 1927 дар анҷумани дуюми шуроҳои Ўзбекистон қабул гардида буд, барои ҶМШС Тоҷикистон ҳамчун сарчашмаи аввалиндараҷа баромад мекард [76, с. 71]. Дар он масъалаҳои гуногуни марбут ба ҳуқуқи экологӣ мавриди танзим қарор дода шудаанд.

Дар қонунгузории ҶМШС Тоҷикистон ба танзими муносибатҳои марбут ба замин диққати асосӣ зоҳир менамуданд. Зеро, замин муҳимтарин сарвати табиӣ ба ҳисоб рафта, ҳастии инсоният аз он вобастагӣ дорад. Маҳз бо ҳамин назардошт, дар ҶШС Ўзбекистон як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабул гардида буданд, ки ба онҳо метавон Кодекси ҶШС Ўзбекистон оид ба замин аз 16 июни соли 1928, Кодекси ҶШС Ўзбекистон оид ба замин аз моҳи апрели соли 1929 [37], Низомномаи ҶШС Ўзбекистон «Дар бораи тартиботи заминдорӣ дар шаҳрҳо» аз 17 январи соли 1927 [96], Кодекси ҶШС Ўзбекистон дар бораи ҷангал [72], Декрет «Дар бораи милликунонии заминҳо»; Қарор «Дар бораи ислоҳоти заминҳо» аз 2 декабри соли 1925 ва ғ.-ро дохил намуд [123, с. 108]. Ин санадҳои ҳуқуқӣ дар як вақт танзимкунандаи муносибатҳои экологии ҶМШС Тоҷикистон ба ҳисоб мерафтанд.

Новобаста аз мавҷудияти чунин санадҳои ҳуқуқӣ, ҳанӯз ҳам қисми зиёди заминҳои обӣ дар дасти заминдорон ва ҳаннотон қарор доштанд, ки ин амалӣ шудани ҳуқуқи халқро ба истифодаи самараноки замин маҳдуд мекард. Сабаби асосӣ дар он аст, ки ин заминҳо мувофиқи Декрети Ленин «Дар бораи замин», қонунҳои давлати Шуравӣ ва ҶМШС Туркистон, инчунин, мувофиқи санадҳои ҳуқуқии ҶХШ Бухоро ба сифати моликияти давлат эълон карда гардида буданд.

Дар ҳамин росто, М.М. Соҳибзода ишора менамояд, ки «азбаски заминҳои хусусӣ низ ҳатман моликияти давлат эълон мешуданд ва баъди фаро расидани шароит чунин заминдориро барҳам додан лозим меомад, яке аз вазифаҳои муҳими ҷумҳурӣ, баъди ташкил ёфтани вай, аз барҳам додани боқимондаҳои заминдорӣ феодалӣ, аз танзими ҳуқуқи муносибатҳои заминдорӣ дар асосҳои сотсиалистӣ иборат буд. Барои дар ҶМШС Тоҷикистон боз ҳам мустаҳкам кардан ва инкишоф додани соҳти нави ҷамъиятӣ, аҳаммияти калон дошт» [123, с. 109].

Муаллиф, ҳамзамон, иброз медорад, ки «пеш аз моҳи апрели соли 1928 қабул гардидани Кодекси ҶШС Ўзбекистон оид ба замин ва 16 июни ҳамон сол дар қаламрави Тоҷикистони мухтор ҷорӣ шудани он ҳуқуқи заминдорӣ ҷумҳурӣ дар асоси Кодекси ҶШФСР, ки дар қаламрави собиқ ҶМШС Туркистон бо тағйироту иловаҳо амал мекард, сурат гирифта буд. Ба қадри зарурат мақомоти ҳокимияти ҶШС Ўзбекистон низ ба ин Кодекс, ки дар қаламраваш ва дар ҶМШС Тоҷикистон муваққатан амал мекард, тағйирот дохил карданд. Кодекси ҶХШ Бухоро оид ба замин бошад, соли 1923 қабул шуда, дар асоси Кодекси ҶШФСР оид ба замин бо меъёрҳои иловагӣ ҳоси ҷумҳурӣ мураттаб ёфта буд. Гарчанде ки ин Кодекс баъди ташкил ёфтани ҶШС Ўзбекистон ва ҶМШС Тоҷикистон, дар собиқ қаламрави ин ҷумҳуриҳо амал кунад ҳам, дар Тоҷикистон амалан татбиқ карда намешуд» [123, с. 109].

Дар ҶМШС Тоҷикистон бо мақсади ҳал кардани мушкилоти марбут ба замин қонунҳое қабул шуданд, ки нуктаҳои ҷудогонаи Кодекси ҶХШ Бухоро оид ба заминро инкор намуда, бартарӣ ба муқаррароти Кодекси ҶШС Ўзбекистон оид ба замин дода мешуд.

Ҳамаи шароиту вазъияти номбурда дар Тоҷикистони мухтор танзими ҳуқуқи муносибатҳои заминдориро душвор мегардонданд. Бо вучуди он ки дар арафаи ташкили ҶМШС Тоҷикистон бадкирдории босмачиён ҳанӯз давом дошту муноқишаҳои дохилӣ ҳоло ҳам тезутунд буд, мақомоти қонунгузории давлатӣ вобаста ба вазъи мушаххас ва

мухайё шудани шароити зарурӣ оид ба ҳалли масъалаҳои муҳиммиятдошта дар ҷодаи истифодаи замин, қонунҳо ва қарорҳо қабул мекард.

Аз овардаҳои боло маълум мегардад, ки нисбат ба замин дар ин давра эътибори ҷиддӣ на фақат аз нуқтаи назари истифодабарии он бо ҳадафи кишоварзӣ, балки ба механизми мукаммали нигоҳдориву барқарорсозии ин сарвати табиӣ дода мешуд.

Дар натиҷаи таҳлил маълум гардид, ки дар аввали солҳои 20-ум як қатор қонунҳо ва декретҳо қабул карда шуданд, аз ҷумла Кодекси замини ҶШФСР (1922), Кодекси ҷангали ҶШФСР (1923), Декрети Шурои Комиссарони Халқии ҶШФСР «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ» (1920), Қарори КМИ ва Шурои Комиссарони Халқии ИҶШС «Дар бораи асосҳои ташкили моҳипарварии ИҶШС» (1924), Қарори Шурои Комиссарони Халқии ҶШФСР «Дар бораи шикор» (1920), Қарори Шурои Комиссарони Халқии ҶШФСР «Дар бораи ҳифзи ёдгориҳои табиӣ ва боғҳо» (1921) ва ғ. [212].

Сарчашмаҳои ҳуқуқии мазкур яке аз қисматҳои муҳими қабулгардии раванди қонунгузории экологиро дар марҳилаи солҳои 1920-1925 фаро мегиранд. Яке аз қисматҳои ин сарчашмаҳо, агар марҳилаи рушди қонунгузории экологии кодификатсионӣ ташкил намояд, қисмати дигари онро қонунгузории ҷорӣ ва санадҳои меъёрии зерқонунӣ ташкил менамуд. Ҳамчунин, дар ин раванд мо рушди мафкураҳои заминавии инкишофи қонунгузории экологиро мушоҳида намуданамон мумкин аст.

Хусусияти хоси қонунгузории давраи мазкур дар он ифода меёфт, ки тамоми қонунгузории экологӣ дар баробари доштани хусусияти экологӣ боз ба масъалаи санитариву эпидемиологӣ низ таваҷҷуҳ равона гардида буд. Аз ин хотир, дар бештари масъалаҳои тозагиву санитарӣ бо ҳамбастагии қонунгузории об ва фазои ҳавоӣ мавриди танзим қарор дода мешуд [212].

Яке масъалаҳои танзими ҳуқуқӣ дар давраи мухтори Тоҷикистонро банизомдарории муносибатҳо вобаста ба об ташкил менамояд. Гарчанд

дар бисёр қарордодҳо оид ба замин масъалаҳои ҷиддӣ дар бораи об ва истифодаи он ҳал карда шуда бошанд ҳам, танзими мушаххаси ҳуқуқии онҳо наشري қонунҳои ҳуқуқии махсусро тақозо кард. Дар бораи аҳаммияти ғавқуллода доштани ин масъала дар ҳаёти ҷумҳурий чунин вазъият низ шаҳодат медиҳад [131, с. 199].

Аз ин рӯ, дар така бо зикркардаҳои боло чунин хулосабарориро мувофиқи мақсад мешуморем:

– яке аз давраҳои асосӣ барои низоми қонунгузории экологӣ дар шакли ҳуқуқэҷодкунии махсусияти муосирдошта, маҳз марҳилаи ҚМШС будани Тоҷикистон мебошад. Барои он ки маҳз дар ҳамин марҳилаи вақт кодексҳо ва қонунҳову санадҳои меъёрии зерқонунӣ барои танзимсозии муносибатҳои экологӣ қабул карда шуданд;

– яке аз хусусиятҳои хосаи қонунгузории экологии ин давра дар он мебошад, ки муносибатҳои танзимшаванда на дар доираи як санади кодификатсионӣ, балки бо якчанд қонунгузориҳои дигар низ мавриди танзим қарор мегиранд. Чунин ҳолатро мо дар қабул ва мавриди амал қарор гирифтани кодексҳои замин, ҷангал ва монанди инҳо баръало мушоҳида карда метавонем;

– инкишофи қонунгузории экологии ҚМШС Тоҷикистон дар самти ҳифз, барқарорсозӣ ва истифодаи самараноки захираҳои обӣ ҳамчун объекти табиӣ дар заминаи Кодекси замин ва дигар санадҳои меъёрии зерқонунӣ мавриди танзим қарор дода шудааст. Ҳолати мазкур ягона раванди танзими ҳуқуқии муносибатҳои экологӣ мебошад, ки дар асоси муқаррароти як санади кодификатсионӣ ду муносибати хусусияти мустақилдошта, мавриди танзим қарор дода мешавад. Ба ғайр аз ин, раванди мазкур сабаб гардидааст, ки дар ин марҳила қонунгузории экологӣ дар самти об ба таври бояду шояд рушд ва инкишоф карда бошад;

– дар марҳилаи солҳои 1924-1929 дар масъалаи механизми созгори идоракунии ва назорати истифодаи объектҳои табиӣ, ки яке аз фишангҳои асосии боиси рушдкунии қонунгузорӣ мебошад, эътибори ҷиддӣ равона

мегардид. Дар ин давра, алалхусус, дар самти идоракунӣ ва назорати замин, об, ҷангал аз тарафи мақоми олии идоракунӣ ва намояндагии ҶМШС Тоҷикистон бевосита тадбирҳои саривақтӣ андешида мешуданд. Ҳолатҳои ишорагардида яке аз нишонаҳои асосии таваҷҷуҳмандии давлату ҳукумати ҳамонвақтаро ба истифодаи самаранок ва ҳифзи тамоми объектҳои табиӣ дар асоси санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ нишон медиҳад.

1.3. Марҳилаҳои рушди қонунгузориҳои экологӣ дар Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон ва махсусиятҳои он

Муносибатҳо вобаста ба ҳифзи муҳити зист, ки яке аз қисмҳои асосии низоми қонунгузорӣ ва фазои ҳуқуқиро ташкил менамояд, нақши давраи Шуравии инкишофи қонунгузориҳои соҳаи мазкур бисёр муҳим арзёбӣ карда мешавад. Муҳимияти давраи мазкури бавучудой ва рушди қонунгузориҳои экологиро ба ин давра вобаста доништан дуруст мебошад, барои он ки маҳз дар ҳамин давра қонунгузориҳои экологӣ дар шакли мукаммал қабул карда шуда, мавриди амалишавӣ қарор гирифтанд.

Дар давраи шуравӣ муносибат бо муҳити зист дар асоси ғояи он ки ҷи гуна истеъмолкунандаи захираҳои табиӣ муносибати мутақобиларо роҳандозӣ менамоянд, асос ёфта буд.

Дар зери таъсири амалҳои азими экологӣ дар охири солҳои 1980 якҷанд ташкилотҳои милли ба вучуд омаданд: Иттиҳоди иҷтимоӣ ва экологӣ, Иттиҳоди экологӣ, Ҷунбиши Сабз, Фонди экологӣ ва соли 1988 аввалин агентии экологӣ дар таърихи кишвар – Кумитаи давлатии ҳифзи табиат ва ғ.

Дар замони Шуравӣ, давлат ҳифзи табиатро, асосан, бо ёрии меъёрҳои манъкунанда ва чораҳои масъулият танзим мекард. Аммо меъёрҳои пешгирӣ ё барқарорсозии ҳолати вайроншудаи табиат кам ба назар мерасид.

Аз солҳои 1970-1980 роҷеъ ба танзими муносибатҳои экологӣ дар давраи Шуравӣ гарчанде санадҳои меъёрии дахлдор қабул гардида бошанд ҳам, аммо барои бартарафсозии муаммоҳои воқеии ҳолати экологӣ басандагӣ карда наметавонистанд.

Ҳолати мазкур бо он асоснок карда мешуд, ки вазъи экологии кишвар тамоюли бад шудани коркарди илмӣ чораҳои ҳифзи муҳити зист ва дар маҷмӯъ, паст будани самаранокии қонунгузориҳои экологиро ба вуҷуд овард. Асосан чунин ҳолат боис гардид, ки оид ба таҳия ва қабули муқаррароти қонунгузорӣ дар самти ҳифзи муҳити зист чорабиниҳои муайян амалӣ карда шаванд [183, с. 41].

Ба андешаи баъзе муҳаққиқон, дар ин давра рушди қонунгузориҳои экологӣ асосан бо қабули қонунҳо ва санадҳои меъёрии зерқонунӣ инъикос мегардид [139, с. 54-55]. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки дар радифи кодексҳо ва қонунҳо дар ИҶШС, ҳамчунин, санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ алоҳида баҳри татбиқи муқаррароти санадҳои меъёрии ҳуқуқии самти экологӣ қабул карда мешуданд.

Ба андешаи М.М. Бринчук, аз давраи Шуравӣ то кунун низоми қонунгузориҳои танзимкунандаи муносибатҳои экологӣ ба ду қисмат таснифбандӣ карда мешаванд, ки ин ҳам бошад, сарчашмаҳои кодификатсионӣ экологӣ ва ғайрикодификатсионӣ мебошанд. Ҳолати мазкур шаҳодатдиҳандаи он аст, ки дар умум сарчашмаҳои танзимкунандаи муносибатҳои мутақобилаи инсоният нисбат ба табиат хусусиятҳои хосаи худро доро мебошанд ва дар ҳамин асос аз дигар сарчашмаҳои соҳаҳои ҳуқуқ тафовути ҷудогона доранд [82, с. 65].

Қонуни ҶШФСР «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» аз 19 декабри соли 1991 қабул гардид, ки тамоми муносибатҳои меҳварии самти ҳифз ва истифодаи самараноки сарватҳои табииро мавриди танзим қарор медод [144, с. 64-75].

Дар ҳақиқат, дар давраи Шуравӣ нисбат ба ҳифз ва истифодаи сарватҳои табиӣ диққат дода шуда, дар ин самт қонунҳои мукамал қабул мегардиданд, ки моҳияти сиёсати давлатиро инъикос менамуданд.

Инчунин, тавассути санадҳои ҳуқуқӣ васила ва роҳҳои ҳифзи объектҳои табиӣ муайян гардида буданд [178, с. 462-465]. Дар ҳамин радиф, Ю.С. Приходко ишора менамояд, ки ҳангоми якранг тадбиқ гардидани муқаррароти санадҳои ҳуқуқии давлати Шуравӣ, имконияти расидан ба ҳадафҳои ҷойдошта ва сатҳу сифати муносибатҳои экологӣ, метавон суҳан ронд [111, с. 12].

Яке аз аввалин меъёрҳои, ки бевосита муносибатҳо вобаста ба истифодаи захираҳои табииро ба сифати моликияти давлатӣ эътироф намуда, ҳифзи онро кафолат дода буд, ин Конституцияи (Қонуни асосӣ)-и ҶМШС Тоҷикистон аз 28 апрели соли 1929 мебошад, ки дар қ. 18, б. 1 муқаррар гардида буд [135, с. 293-294].

Аз ҳолати болозикр маълум мегардад, ки дар давраи солҳои 1924-1929 дар ҶМШС Тоҷикистон тамоми сарватҳои табиӣ ҷойдошта, моликияти давлатӣ эътироф гардида ва ҳолати истифодаи самаранок ва оқилонаи онҳо муқаррар карда нашудааст. Аммо чунин ҳолат маънои онро надорад, ки сарватҳои табиӣ бе истифода ва ё гардиши хоҷагидорӣ мемонанд. Гарчанде ки ҳолати ҳуқуқии онҳо моликияти давлатӣ эътироф гардида бошад ҳам, истифодаи онро халқ ҳамчун асоси давлати Шуравӣ ба амал мебаровард.

Дар вақти таҳлил ва омӯзиши Конституцияи (Қонуни асосӣ)-и ҶШС Тоҷикистон аз 25 феввали соли 1931 маълум мегардад, ки нисбат ба муқаррароти меъёрҳои Конституцияи пешин нисбатан ба масъалаҳои сарватҳои табиӣ ва ҳифзи муҳити зист меъёрҳои бештарро муқаррар кардааст. Масалан, дар муқаррароти қ.қ. 23, 24 ва 25 б. 1 Конституцияи болозикр муқаррар гардидааст, ки тамоми объектҳои табиӣ моликияти давлатӣ мебошанд. Дар як маврид, дар меъёри қ. 24 муқаррар карда мешавад, ки «соҳиби замин ва об иҷозат дода мешавад, танҳо бо мақсади истифодабарӣ» [135, с. 357], ҳамчунин дар ин маврид дар қисматҳои дигар кафолати истифодабарии ин сарватҳои табиӣ барои коркард ва киштукор зикр карда шудааст.

Албатта, ҳолати дар боло ишорашуда гарчанде хусусияти танзими кишоварзӣ ва заминро дошта бошанд ҳам, лекин бояд тазакур дод, ки муқаррароти мазкур бевосита хусусияти танзими муносибатҳои экологиро низ таҷассум менамоянд. Бинобар ин, мо аз ин раванди танзимнамоии принципиалӣ мушоҳида менамоем, ки яке аз зинаҳои аввалияи танзими конституционӣ, муносибатҳо вобаста ба ҳифзи муҳити зист мебошад, ки зина ба зина рушд ёфтааст.

Ин гуна муқарраротро метавон дар Конститусияи (Қонуни асосӣ)-и ҶШС Тоҷикистон аз 1 март соли 1937 мушоҳида намуд. Аз ҷумла, дар моддаҳои 6 ва 8 он пешбинӣ мегардад, ки замин, сарватҳои он, об, хок, ҷангал ва ғ. моликияти давлат махсуб меёбанд. Аз ин хотир, давлат онро барои истифодаи умум ба халқ пешниҳод менамуд [135, с. 429-430].

Дар муқаррароти боло ишорагардидаи конституционӣ мушоҳида карда мешавад, ки меъёрҳо ба таври умумӣ ҳолати ҳуқуқи сарватҳои алоҳидаи табииро муқаррар кардаанд. Аммо, дар доираи меъёри конституционӣ танзим намудани ҳамаи муносибатҳои экологӣ дар замони баррасишаванда ғайриимкон буд. Бо ин мақсад, баҳри муайян намудани низоми истифодаи сарватҳои табиӣ, нақши мақомоти давлатӣ дар самти ҳифзи онҳо, инчунин, ҳифз ва барқароркунии объектҳои табиӣ зарурати қабули қонунҳои алоҳидаи кодификатсионӣ ва ҷорӣ ба миён омада буд. Маълум аст, ки меъёрҳои конституционӣ дар ин марҳила бевосита амал менамуданд, вале тавассути қонунҳои саҳавӣ имконият ба вучуд омад то муносибатҳои экологӣ ба таври пурра танзим шуда, рушди муназзами қонунгузории соҳа таъмин карда шавад.

Дар танзими муносибатҳои экологӣ, нақш ва мавқеи Конститусияи (Қонуни асосӣ)-и ҶШС Тоҷикистон аз 14 апрели соли 1978 бағоят бузург мебошад. Аз таҳлили муқаррароти моддаҳои алоҳидаи Конститусияи ишорашуда бар меояд, ки он дар танзими муносибатҳои экологӣ нақши калидиро иҷро намуда, ҳамчун санади меъёрии ҳуқуқи мукамал дар ин самт баромад мекард. Дар моддаи 11 Конститусияи номбурда замин, қабри замин, об ва ҷангал ба сифати

моликияти давлатӣ муқаррар карда шудаанд. Дар сархати дуёми моддаи 12 пешбинӣ мегардад, ки замин барои истифодаи хоҷагидорӣ бемуҳлат ва бемузд дода мешавад [135, с. 632]. Инчунин, дар моддаи 65 зикр гардидааст, ки «нигоҳдории табиат ва ҳифзи сарватҳои он вазифаи шаҳрвандони ҶШС Тоҷикистон мебошад» [135, с. 643]. Ин муқарраротҳои конституционӣ заминаи мусоидро ҷиҳати танзими муносибатҳои экологӣ ба вуҷуд оварда, баҳри қабули қонунҳои саҳавӣ кумак кардаанд. Дар фарқият аз конститутсияҳои қаблӣ, дар ин Конститутсияи соли 1978 нигоҳ доштани табиат ва ҳифзи сарватҳои он ба сифати вазифаи шаҳрванд пешбинӣ гардидааст, ки ин меъёр дар ташаккули муносибатҳои соҳа саҳми бузургро иҷро менамояд.

Бояд ишора намуд, ки қисми бештари санадҳои ҳуқуқии дар ин марҳила қабулшуда фарогирандаи муносибатҳои марбут ба замин, сарватҳои зеризаминӣ, об, ҷангал, ҳавои атмосфера ва олами ҳайвонот буданд [213].

Аз нимаи дуёми асри XX то солҳои 90-ум, дар қонунгузории иттифоқӣ ва ҶШС Тоҷикистон тавсеаи назарраси фаҳмиши ҳифзи табиат ба мушоҳида мерасад. Дар ин давра на танҳо ба ҳифзи намудҳои мухталифи ҳайвонот ва набототи зери хатар қарордошта, балки ба ҳифзи ҳамаи захираҳои табиӣ аҳаммияти ҷиддӣ равона гардида буд. Аз ин рӯ, рушди қонунгузории экологиро дар ин марҳила метавон ба танзими муносибатҳои марбут ба захираҳои табиӣ ва ҳифзи онҳо алоқаманд донист. Зеро дар марҳилаи мазкур як қатор қонунҳое қабул ва мавриди амал қарор гирифтанд, ки ба ҳифзи табиат алоқамандӣ доштанд. Дар байни онҳо, Қонуни ИҶШС «Дар бораи ҳифзи табиат дар ҶШФСР» мавқеи марказиро ишғол менамуд. Ин қонун ба ҳифзи сарватҳои табиӣ, ҳифзи олами набототу ҳайвоноти дар ҳоли нестшавӣ қарор дошта, ҳифзи атмосфера ва ҳифзи объектҳои табиӣ нодир бештар аҳаммият дода, заминаи хуби ҳуқуқиро баҳри ҳифзи онҳо фароҳам овард [213].

Маҳз дар ҳамин давра як зумра санадҳои ҳуқуқӣ қабул шуданд, ки танзмикунандаи муносибатҳои мазкур буданд, аз ҷумла: Кодекси замини ҶШФСР (соли 1970); Кодекси оби ҶШФСР (соли 1972); Кодекси сарватҳои зеризаминии ҶШФСР (соли 1976); Кодекси ҷангали ҶШФСР (соли 1978); Қонуни ҶШФСР «Дар бораи ҳифзи ҳавои атмосфера» (соли 1982) ва Қонуни ҶШФСР «Дар бораи ҳифз ва истифодаи олами ҳайвонот» (соли 1982). Бояд ишора намуд, ки ин қонунҳо дар тамоми қаламрави Иттиҳод, аз ҷумла дар ҳудуди ҶШС Тоҷикистон низ мавриди истифода қарор мегирифтанд. Моҳияти ин қонунҳо бештар фарогирандаи ҳифзи захираҳои табиӣ, истифодаи мақсадноки замин, об ва ҷангал мебошад. Аммо Қонун «Дар бораи ҳифзи ҳавои атмосфера» муносибатҳоро фарогир буд, ки барои ҳифзи атмосфера равона шуда, хатари ифлос шудани ҳаворо пешгирӣ намуда, баҳри таъмин кардани муҳити солими зист замина гузоштааст [213].

Дар ин радиф бояд тазаққур дод, ки яке аз масъалаҳои меҳварӣ дар танзими муносибатҳои экологӣ ва ҳифзи сарватҳои табиӣ ин ҳифз ва истифодаи дурусти замин ба шумор меравад. Дар ин раванд, танзими муносибатҳо вобаста ба замин дар асоси санади кодификатсионӣ ва баъзе масъалаҳои муҳим, ки дорои хусусияти муурофиавӣ буданд, тавассути қонунгузориҳои ҷорӣ мавриди танзим қарор мегирифтанд. Дар ҶШС Тоҷикистон ҳолати мазкур тавассути санадҳои ҳуқуқии зерин танзим гардида буд:

Кодекси ҶШС Тоҷикистон оид ба замин аз 17 декабри соли 1970 қабул гардида, 1 январи соли 1971 дар амал ҷорӣ карда шуд. Ин кодекс аз 12 фасл ва 192 модда иборат буда, муносибатҳоро танзим менамуд, ки бо истифодабарӣ ва нигоҳдории замин алоқамандӣ доштанд [130, с. 235]. Маврид ба зикр аст, ки кодекс ишорашуда дар Тоҷикистон то соли 1996 амал намуд. Яъне, муносибатҳои марбут ба замин то замони қабул шудани Кодекси замин дар ҶТ, тавассути Кодекси заминаи ҶШС Тоҷикистон мавриди танзим қарор мегирифтанд.

Дар моддаи 1 Кодекси мазкур вазифаҳои қонунгузории замин муайян шуда, аз танзими муносибатҳо вобаста ба замин бо мақсади ба манфиати наслҳои ҳозира ва оянда таъмин намудани истифодабарии он, оқилона истифода бурдан ва муҳофизат кардани замин ва ғ. иборат мебошад. Инчунин, фароҳам овардани шароит барои афзоиши самаранокии корхонаҳо, муассисаҳо, ташкилотҳо ва шахрвандон ҳадафи дигари танзими муносибатҳоро дар ин санади ҳуқуқӣ ташкил меод. Бояд дар назар дошт, ки Кодекс дар асоси принципҳои давлати Шуравӣ таҳия карда шуда буд ва моликият ба замин танҳо ба давлат тааллуқ дошт, яъне сарвати умумии тамоми халқи Шуравӣ доништа мешуд. Дар баробари ин, дар кодекси мазкур принципи бемузд будани истифодабарии замин мустаҳкам шуд, яъне «замин ба колхозҳо, совхозҳо, корхонаҳо, муассисаҳо ва ташкилотҳои давлатӣ, кооперативӣ, ҷамъиятӣ ва ба шахрвандони Шуравӣ барои бепул истифода бурдан дода мешавад» [3].

Бо Декрети иҷлосияи дуҷуми умумироссиягии Советҳо «Дар бораи замин» аз 26 октябри соли 1917 моликияти хусусӣ ба замин абадӣ бекор карда, тамоми замин ба моликияти умумихалқӣ табдил дода, барои истифодабарӣ ва бепул ба меҳнаткашон супорида шуда буд. Дар ИҶШС, ки ҶШС Тоҷикистон ҳам дар асоси муттаҳидшавии ихтиёрӣ ва баробарҳуқуқӣ бо дигар ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ба ҳайати он дохил буд, моликияти давлатӣ (умумихалқӣ) ба замин, ки дар натиҷаи милликунонӣ ба амал омадааст, асоси муносибатҳои вобаста ба заминро ташкил медиҳад. Бояд ишора намуд, ки дар шароити моликияти хусусӣ, заминро ҳамчун манбаи истисмори одам ба муқобили одам баҳогузори менамуданд, аммо бо моликияти давлатӣ кардани замин дар замони Шуравӣ ин гуна андешаҳо аз байн рафтанд.

Дар ҶШС Тоҷикистон ва инкишофи қонунгузории замин (солҳои 1929-1991) нақши муҳимро як қатор декретҳои иҷро намудаанд, ки солҳои қаблӣ дар давлати Шуравӣ қабул шуда буданд. Дар ҶШС Тоҷикистон низ баҳри танзими муносибатҳои марбут ба замин Декрет

«Дар бораи замин» қабул шуда, заминро моликияти умумихалқӣ эълон кард, яъне ба халқи тоҷик заминаи муҳимми ҳуқуқиро баҳри истифода намудан аз замин фароҳам сохт. Таҷриба нишон дод, ки пурра барҳам додани моликияти хусусӣ ба замин начандон манфиатовар будааст. Дар ҳамаи замон то як андоза заминдорӣ миёнаю хурдро нигоҳ доштан ва заминро ба ихтиёри хоҷагӣҳои коллективӣ додан барои дуруст ба роҳ мондани хоҷагидорӣ ва зиёд кардани ҳосилхезии он, инчунин вусъатёбии рақобати байни онҳо мусоидат мекард. Яке аз норасоҳои ислоҳоти замини ҳамаи давра ба ҳисоб нагирифтани ҳолати номбурда маҳсуб мешуд.

Ба андешаи С.А. Балашенко, «асосан дар давраи Шуравӣ танзими меъёрии муносибатҳои экологӣ ва умуман, соҳа ва зерсоҳаҳои ҳуқуқи замин, об, ҷангал ва истифодабарии табиат дар солҳои 60-70 асри ХХ раванди нисбатан рушди худро паси сар намудааст. Мисоли онро мо дар қабул гардидани қонунҳои алоҳидаи ҷумҳуриҳои иттифоқӣ мушоҳида карда метавонем. Давоми солҳои 1957-1963 бо баинобат гирифтани қонунгузории ИЧШС, дар як қатор ҷумҳуриҳои Иттиҳод қонунҳои ҷудоғона дар самти ҳифзи муҳити зист қабул шуданд, ки шакли нави қонунгузорӣ маҳсуб меёфтанд» [137, с. 25].

Бояд тазакурр дод, ки андешаи олими болозикр барои раванди бавучудой ва марҳилаи рушди қонунгузории экологӣ аҳамияти худро дорад. Дар баробари ин, чунин андешаҳо танҳо дар натиҷаи таҳқиқоти муайяни сатҳи зарурӣ ба амал омада метавонанд ва имкон медиҳанд, ки дар натиҷаи омӯзиши қиёсии қонунгузории қабулгардида низоми нави санадҳои меъёри ҳуқуқии соҳаи экологиро боз мукамалтар ва бенуқсон гардонид.

Муҳаққиқи дигар, Е.Д. Макеева дар таҳқиқоти худ ҳолати инкишофёбии муносибатҳои экологӣ ва идоракуниву танзими онро ба таври зинавӣ бо тартиби зайл даврабандӣ кардааст: аз соли 1917 то соли 1950; аз 1950 то соли 1970; аз соли 1970 то соли 1991. Муҳаққиқ таъкид менамояд, ки раванди инкишофи муносибатҳои ҷамъият ва давлат ба

табиат мураккабиҳои хоссаи худро дошта, танзимнамоӣ ва идоракунии он низ механизмҳои ҷудогонаи худро дорост [187, с. 5-11].

Дар ҳақиқат ҳам ба андешаи мо, масъалаи танзими муносибатҳои экологӣ дар ҶШС Тоҷикистон хусусияти хоссаи худро дошта, дар як маврид бештари қонунгузори ба талаботи техникаи он ҷавобгӯӣ дар марҳилаи фаъолияти ҳуқуқэҷодкунии даврони Шуравӣ вобастагӣ дорад, ки ин ҳолатро мо аз низоми қонунгузори давлатҳои ИҶШС баръало мушоҳида карда метавонем. Гарчанде муҳаққиқ аз нуқтаи назари таърихӣ чунин марҳилабандӣ кардааст, аммо агар ба воқеияти динамикаи рушди қонунгузори экологӣ дар ин давра назар афканем, воқеӣ будани ин андешаро метавонем бубинем.

О.Р. Саркисов чунин қайд менамояд, ки «то солҳои 1991 дар ҶШФСР дар самти танзими муносибатҳои экологӣ Қонуни ҶШФСР «Дар бораи ҳифзи сарватҳои муҳити табиӣи зист» аз 19 декабри соли 1991, № 2060-1 қабул карда шудааст. Дар асоси Қонуни номбурда, ки хусусияти соҳавиро ба худ касб карда буд, бештари муносибатҳои муҳимми соҳаи ҳифзи муҳити зист ва истифодаи самараноки сарватҳои табиӣ мавриди танзим қарор дода мешуданд» [116, с. 335].

Аз нигоҳи мо, ҳифзи муҳити зист ва истифодаи мақсадноки бойиғариҳои табиӣ, танҳо тавассути як қонун мавриди танзим қарор намегирифт, балки маҷмуи санадҳои ҳуқуқӣ ҷой доштанд, ки ба таври бевосита ва ё бавосита танзимкунандаи ин навъи муносибатҳо буданд. Зеро тавассути як қонун танзим кардани муносибатҳои ишорашуда, махсусан ҳифзи табиат, ғайриимкон буда, дорои хусусиятҳои фарогир мебошад. Аз ин нуқтаи назар, метавон хулоса намуд, ки яке аз ҳадафҳои қонунҳои соҳавии экологӣ ин ҳифзи табиат махсуб меёфт.

Дар ҳамин замина, давраҳои зерини инкишофёбии қонунгузори экологиро нишон додан мумкин аст: 1) солҳои 1917-1922 – бавучудой ва барқароршавии санадҳои қонунгузори ҳифз ва истифодаи захираҳои табиӣ; 2) солҳои 1922-1957 – инкишофёбии васеи фаъолонаи қонунгузори самти захираҳои табиӣи умумииттифоқӣ; 3) солҳои 1957-1969 – давраи

қабули қонунҳои ҳифзи табиат ҳамчун шакли нави қонунгузории ҳифзи табиат дар ҳамаи ҷумҳуриҳои собиқ Иттифоқи Шуравӣ; 4) солҳои 1968-1980 – гузаронидани кодификатсияи қонунгузории умумииттифоқӣ ва ҷумҳуриҳои иттифоқӣ доир ба замин, маъданҳо, об, ҷангал, олами ҳайвонот, фазои ҳавоӣ ва монанди инҳо. Нисбат ба ин объектҳо дар миқёси умумииттифоқ – Асосҳои қонунгузорӣ ва дар ҷумҳуриҳои Иттифоқӣ - кодексҳо ва қонунҳо қабул карда шуд; 5) солҳои 1985-1990 – ҳаракати дигар сохт: муносибатҳои ҷамъиятӣ оид ба ҳифзи табиат ва оқилона истифода бурдани захираҳои табиӣ буд ва дар ин давра қонуни ҳифзи табиат дар Иттифоқи Шуравӣ кор карда мешуд ва мувофиқи онҳо бояд сохти мақомоти ваколатдори махсуси идоракунии истифодабарии табиат ва ҳифзи табиати собиқ Иттифоқи Шуравӣ ва ҷумҳуриҳои иттифоқӣ дигар карда мешуд. Низоми нави идоракунандаи табиатистифодабарӣ ва ҳифзи табиат ҳам ба як андозае сохта мешавад; 6) аз солҳои 1990 то ҳол давраи истиқлол, пош хӯрдани Иттифоқи Шуравӣ ва давраи аз сари нав таҳияномаии қонунгузории ҚТ ва аз он ҷумла, қонунгузории экологӣ. Қабули қонуни ҳифзи табиати ҚТ (аз 27 декабри соли 1993), КЗ ҚТ (аз 13 декабри соли 1996), КО ҚТ (2000) ва ғ [98, с. 76].

Дар ҳақиқат ҳам, аз ҷониби олимони соҳаи ҳуқуқи экологии ватанӣ даврабандии инкишофи қонунгузории экологӣ бо дарназардошти воқеияти қабул ва мавриди амал қарор гирифтани онҳо оварда шудааст, ки ҳолати мазкур аз мукаммалӣ ва таҳлилшуда иборат будани ғояи дар боло зикршуда гувоҳӣ медиҳад. Хусусияти дигари андешаи мазкур дар он ифода меёбад, ки даврабандии инкишофи қонунгузории экологӣ нафақат замони Шуравӣ, балки низоми муосири онро низ фарогир мебошад.

Дар як маврид бояд таъкид намуд, ки «амалияи рушди низоми қонунгузорӣ ва ҳуқуқ шаҳодат медиҳанд, ки дар ҳақиқат ҳам барои инкишофи қонунгузории дилхоҳ соҳаи илми ҳуқуқшиносӣ заминаи таърихӣ ва методологии он зарурати аввалиндараҷаро доро мебошад» [109, с. 106]. Ба ҳамин мувофиқ, қонунгузории экологии ҚТ низ чунин

равандро барои бавучудой ва инкишофи худ аз сар гузаронидааст, ки ин ҳолатро мо аз доктринаҳои таърихӣ-ҳуқуқии мавҷуда баръало мушоҳида карда метавонем.

Бояд тазаққур дод, ки дар давраи Шуравӣ барои мавриди иҷро қарор надодани қонунгузории амалқунанда оид ба экология метавонад, ҷавобгарии муайяно ба вучуд оварад. Албатта, дар назарияи умумии ҳуқуқшиносӣ ҷавобгарии экологӣ ин ҳолате мебошад, ки аз ҷониби субъектони муносибатҳо вобаста ба ҳифзи муҳити зист муқаррароти қонунгузории экологиро иҷро намеқунанд ва ё аз талаботи он берун амалҳоро иҷро намуданро фарогир мебошад [102, с. 461].

Дар баробари ин, бояд тазаққур дод, ки масъалаҳо вобаста ба ҷавобгарии ҳуқуқӣ барои қонуншиканиҳои экологӣ, ки дар маҷмӯъ ҷавобгарии экологӣ мебошад бо сатҳу сифати қонунгузорӣ дар соҳаи ҳифзи муҳити зист вобастагии зич дорад. Институти ҷавобгарии ҳуқуқӣ барои вайронкуниҳои экологӣ решаҳои тулонӣ дорад. Асоси ин падида ба уҳдадорӣ ҳуқуқӣ бармегардад, зеро он яке аз категорияҳои марказии бисёр соҳаҳои ҳуқуқ мебошад. Дар эволютсияи таҳқиқот оид ба ин падидаи ҳуқуқӣ, якчанд марҳила ё давраҳои таърихро паси сар намудааст, аз ҷумла: 1) пеш аз инқилоб, то соли 1917; 2) Шуравӣ, аз 1918 то 1991 ва 3) муосир, аз соли 1992 то ҳол мебошад [94, с. 11].

Албатта, ин гуна марҳилабандиро олимони назардошти таҳқиқотҳои илмӣ манзур намудаанд, аммо қисми зиёди муҳаққиқон бар он иқтифо менамоянд, ки рушди муносибатҳои экологӣ ва ташаккули қонунгузории соҳа, заминаро барои масъулият ва ҷавобгарии субъектони муносибатҳои экологӣ бештар менамояд [160, с. 126-131], [161, с. 4-6], [184, с. 442].

Муҳаққиқ У.А. Азиззода бар он назар аст, ки «ҷавобгарии ҷиноятии шахс барои расонидани зарар ва ё истифодаи нодурусти табиат метавонад яке аз вазифаҳои калидии муҳофизати сарватҳои табиӣ бошад» [75, с. 228]. Бо назардошти гуфтаҳои мазкур, метавон ишора кард, ки ҳангоми вайрон намудан ва иҷро нақардани муқаррароти

қонунгузорӣ дар самти ҳифзи муҳити зист имконияти ба ҷавобгариӣ моддӣ, интизомӣ, маъмурӣ ва ҷинойтӣ кашидани субъектони муносибатҳои ҳуқуқи экологӣ қой дорад.

Ҳамин тариқ, аз омӯзиш ва таҳлили мавзӯ метавон чунин хулосабарорӣ намуд:

1. Дар танзими муносибатҳои экологӣ, ҳифз ва истифодаи дурусти сарватҳои табиӣ нақш ва мақоми конститутсияҳои ҚШС Тоҷикистон бениҳоят баланд мебошад. Зеро, онҳо заминаи ҳуқуқиро баҳри танзими муносибатҳои экологӣ ба вуҷуд оварда, барои қабули қонунҳои соҳавӣ таъсир расонидаанд. Инчунин, қонунҳои соҳавӣ таъба ба меъёрҳои конститутсионӣ менамуданд, ки башорат аз низоми пайдарҳамии қонунгузориӣ Шуравӣ, махсусан дар самти танзими муносибатҳои экологӣ менамоянд.

2. Махсусияти қонунгузориӣ экологӣ дар марҳилаи мавриди назар аз он иборат аст, ки дорои динамикаи пайдарҳамии инкишоф мебошанд. Ин раванд бо рушди конститутсионализми Шуравӣ ва танзими ҳуқуқи муносибатҳои экологӣ алоқаманд мебошад. Қонунҳои соҳавӣ дар заминаи меъёрҳои конститутсионӣ муносибатҳоеро танзим менамуданд, ки ба ҳифзи сарватҳои табиӣ, олами набототу ҳайвонот, ҳифзи атмосфера, муҳити солими зист ва ғ. алоқаманд буданд.

3. Раванди инкишофи қонунгузориӣ экологии замони Шуравии Тоҷикистон имкон додааст, ки дар вақти таҳияи низоми муносибати қонунгузориӣ милли ба сифати замина мавриди истифода қарор дода шаванд. Гарчанде дар давраи ИҚШС қонунгузорӣ дар ду зина, яъне қонунҳои умумииттифоқ ва ҷумҳуриҳои алоҳида амал кунанд ҳам, аммо бештар механизми одатӣ, этикӣ, таърихӣ ва ҷуғрофии мамлакатҳои алоҳида ба инобат гирифта мешуданд. Чунин ҳолат имкон дод, ки қонунгузориӣ экологии давраи Тоҷикистони Шуравӣ ба тарзу усули ба худ мувофиқ ва созгор қабул шуда, рушд ёбад.

Бо назардошти таҳлили суратгирифта метавон хулоса намуд, ки қонунгузориӣ экологии Шуравӣ, махсусан, қонунгузориӣ экологии

ҶШС Тоҷикистон дар инкишофи муносибатҳои экологӣ ва танзими ҳуқуқии онҳо нақши калидиро иҷро намудаанд. Маҳз дар ҳамин давра санадҳои меъёрии ҳуқуқии кодификатсионӣ ва қорӣи экологӣ шаклгирии худро паси сар намуданд, ки ин асоси бавучудӣ ва рушд кардани қонунгузориро дар марҳилаҳои баъдӣ ташкил менамояд.

БОБИ 2. НАҚШИ САНАДҲОИ ҲУҚУҚИИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ ВА ҚОНУНГУЗОРИИ ДАВЛАТҲОИ АЪЗОИ ИТТИҲОДИ ДАВЛАТҲОИ МУСТАҚИЛ ДАР РУШДИ ҚОНУНГУЗОРИИ ЭКОЛОГИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

2.1. Ҷойгоҳи санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дар шаклгирии қонунгузории экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Ҷумҳурии Тоҷикистон аз нахустин солҳои касби истиқлоли давлатӣ низоми ҳуқуқии худро дар заминаи таҷрибаи байналмилалӣ бунёд намуда, имрӯз ба он ҷомаи миллӣ пӯшонида истодааст. Новобаста аз ин, низоми ҳуқуқии давлат бидуни фарогирии мазмун ва моҳияти меъёрҳои байналмилалӣ комил шуда наметавонад. Бо ин мақсад, дар низоми қонунгузории экологии ҚТ нақши санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ бузург буда, онҳо заминаро баҳри шаклгирии қонунгузории соҳа фароҳам овардаанд. Дар ин росто, қисмҳои 3-4, моддаи 10 Конститутсияи ҚТ ишора менамоянд, ки «санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, қисми таркибии низоми ҳуқуқии ҷумҳуриро ташкил медиҳанд. Агар қонунҳои ҷумҳурӣ ба санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ эътирофшуда мутобиқат наkunанд, меъёрҳои санадҳои байналмилалӣ амал меkunанд. Қонунҳо ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон эътироф кардааст, пас аз интишори расмӣ амал меkunанд» [1].

Дар шаклгирӣ ва рушди қонунгузории экологии ҚТ санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки ҷузъи муҳимми ҳуқуқи байналмилалӣ экологиро ташкил менамоянд, мавқеи муҳимро ишғол менамоянд. Дар ин замина, ба андешаи муаллифони китоби дарсии “Ҳуқуқи байналмилалӣ” «ҳуқуқи байналмилалӣ (муҳити атроф) экологӣ – аз маҷмуи меъёрҳо ва приснипҳои ҳуқуқи байналмилалӣ иборат мебошад, ки муносибатҳоро оид ба ҳифзи муҳити зист, истифодабарии самараноки он, инчунин

хамкорихои давлатҳоро дар ин соҳа бо мақсади таъмини ҳаёти мусоид барои инсоният танзим менамояд» [107, с. 485-486].

Ба андешаи М.М. Соҳибзода, «ғамхории асосии ҷомеаи ҷаҳонӣ дар замони муосир ин ҳалли масъалаҳои экологӣ мебошад, ки ин масоил дар натиҷаи фаъолияти инсонӣ ва қонунҳои номувофиқати инсону табиат ба вучуд меояд. Ҳал намудани чунин масъалаҳо танҳо дар асоси сиёсати пешгирифтаи экологии байналмилалӣ ва ҷораҳои махсуси ташкилӣ-ҳуқуқӣ дар сатҳи байналмилалӣ оид ба истифодабарии табиати миллӣ ва муносибатҳои умумиҷаҳонӣ нисбат ба сарватҳои табиӣ ба амал бароварда мешавад» [121, с. 378].

Санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ дар як навбат ба сифати сарчашмаи асосии ҳуқуқи байналмилалӣ баромад менамоянд. Муҳаққиқони ватанӣ дар зери мафҳуми сарчашмаҳои байналмилалии ҳуқуқи экологӣ маҷмуи меъёрҳои байналмилалиеро меноманд, ки муносибатҳоро оид ба таъмин ва самарабахшии истифодабарии боигарихҳои табиӣ, аз ҷумла замин, ҳифзи муҳити зистро аз таъсири зарарнок баҳри наслҳои имрӯза ва оянда танзим менамоянд [124, с. 86].

Қобили қайд мебошад, ки Эъломияи умумии ҳуқуқи башар ва дигар санадҳои бунёдии СММ бевосита ҳуқуқҳои экологиро пешбинӣ намеkunанд (танҳо с. 1972 дар конфронси Стокҳолм ҳуқуқ ба муҳити солими зист ташаккул ёфт). Вале, Эъломия барои амалигардии ҳуқуқҳои асосии инсон (аз ҷумла, ҳуқуқҳои экологӣ) заминаи бузург гузошт. Масалан, эътирофи ҳуқуқ ба озодии суҳан, муттаҳидшавӣ ва ғайра барои ҳалли мушкилоти экологӣ аҳаммияти аввалиндараҷа дорад. Ё худ ҳуқуқ ба ҳаёт (м. 3 Эъломия) имрӯз бар маънии васеътар мавриди баррасӣ қарор дорад. Дар шакли қаблӣ он ҳамчун «ҳуқуқ ба зиндамонии экологӣ» низ фаҳмида мешавад [143, с. 77].

Ҳамоҳангии байналмилалиро ба воситаи конвенсияҳо барқарор кардан муфид мебошад, ғайр аз муносибатҳои дутарафа ва бисёртарафаи давлатӣ ва байниташкилотӣ, умуман, конвенсияҳо ҳамчун шартномаҳои байналмилалӣ яке аз механизмҳои боэътимоди барқарор намудани

муносибатҳои байналмилалӣ дар сатҳи СММ ба ҳисоб мераванд [120, с. 89].

Ҳоло оид ба масъалаҳои гуногуни ҳифзи муҳити атроф қариб 500 созишномаҳои байналмилалӣ қабул шудаанд. Дар байни онҳо созишномаҳои хусусияти гуногундошта мавҷуданд: универсалӣ ва минтақавӣ; созишномаҳое, ки масъалаҳои умумӣ ё ин ки алоҳидаи ҳифзи муҳити зистро дар бар мегиранд [128, с. 28].

Ҳамкорӣ дар самти ҳалли мушкилоти экологӣ ба давлатҳо имконият медиҳад, ки дар роҳи расидан ба ҳадафҳои ҷомеаи инсонӣ қадамҳои устуворро гузоранд. Маҳз ҳамин аст, ки имрӯз зиёда аз сад ташкилоти байналмилалӣ дар соҳаи экология таъсис ёфтааст, ки ҚТ аъзои комилҳукуқи баъзе аз онҳо мебошад. Яке аз ташкилоти бисёр муҳим, ки дар самти ҳалли масоили марбут ба муносибатҳои экологӣ нақши калидиро иҷро менамояд, СММ ба ҳисоб меравад. Дар доираи ташкилоти мазкур як қатор мақомоти соҳавӣ фаъолият менамоянд, ки баҳри ҳалли масоили экологӣ равона шудаанд [101, с. 489].

Дар ин замина, М.М. Соҳибзода зикр мекунад, ки иштироки ҚТ дар ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи экологӣ ба афзалиятҳои зерин асос меёбад: – ҳифзи муҳити зисте, ки ба ҳаёт ва саломатии инсон мусоид аст; – расидан ба ҳадафҳои рушди устувор; – ҷимояи манфиатҳои ҚТ дар соҳаи экологӣ; – пешгирӣ, коҳишдиҳӣ ва назорати ифлосшавии фаросарҳадӣ; – рушд ва дастгирии савдои озоди байналмилалӣ ва сармоягузорӣ дар асоси риояи стандартҳо ва талаботҳои экологӣ; иштирок дар ташаббусҳои байналмилалӣ дар соҳаи экологӣ ва рушди устувор [121, с. 379].

Ҳифзи муҳити зист яке аз масоили глобалии инсоният ба шумор рафта, дар ҳамкориҳои байналмилалӣ ҳалли худро ёфта, дар сатҳи маҳал, минтақа ва ҷаҳон ба амал бароварда мешавад. Дар ҳукуқи байналмилалии экологӣ [99, с. 575-585], [132, с. 497-506] ду шакли ҳамкориҳои давлатҳо оид ба ҳифзи муҳити зист ҷудо карда мешавад:

1) шартномавӣ – дар коркард ва қабули шартномаҳо оид ба ҷабҳаҳои гуногуни масоили ҳифзи муҳити зист инъикос меёбад;

2) шакли ташкилӣ – дар баргузоркунии конфронсҳои байналмилалӣ дар сатҳи байнидавлатӣ ва инчунин, дар ташкил ва фаъолияти ташкилотҳои байналмилалӣ оид ба ҳифзи муҳити зист амалӣ мегардад [13–М].

Ҳифзи муҳити зист яке аз масъалаҳои умдаи инсоният мебошад, ки фақат бо кӯшиши якҷояи давлатҳо ҳал шуда метавонад. Он ҳамкориҳои байналмилалӣ ва фаъолияти муштаракӣ давлатҳо ва ташкилотҳои байналмилалӣ дар сатҳи маҳаллӣ, минтақавӣ ва универсалӣ талаб менамояд [158, с. 26]. Дар шароити кунунӣ ҳифз ва истифодаи дурусти объектҳои табиӣ ба сифати масъалаи рӯз муаррифӣ шуда, аз давлатҳо тақозо менамояд, ки дар ин роҳ дастаҷамъона талош намоянд [157, с. 329].

Аҳаммияти глобалӣ пайдо намудани проблемаҳои экологӣ боиси аз ҳудуди як давлат берун баромадани функсияи экологӣ мегардад. Ҳоло давлатҳо баҳри ҳалли проблемаҳои экологии глобалӣ, наҷот додани сайёра, таъмини ҳастии инсонӣ дар курраи замин талош доранд. Ҳифзи табиат ва муҳити зист вазифаи ҷомеаи башар мебошад [108, с. 239].

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии ҶТ чунин ибрози назар менамоянд: «Замони мо – замони муттаҳид сохтани саъю талошҳо ва ба ҳам овардани кӯшишҳои муштарак дар самти ҳаллу ҷасли масоили умдаи инсоният аст, ки созмонҳои минтақавӣ байналмилалӣ таҷассумгар ва ҳамоҳангсози чунин фаъолиятҳо мебошад. Аз ин ҷост, ки Тоҷикистони соҳибистиқлол дар қори ин созмонҳо ширкати фаъолона дошта, хоҳони густариши ҳамкорӣ бо СММ, САҲА, Созмони конфронси исломӣ ва Созмони ҳамкориҳои иқтисодӣ аст. Мо равобитаи созандаи худро бо тамоми институтҳои байналмилалӣ молиявӣ ҳамонро тақвият хоҳем бахшид. Мо чун узви комилҳуқуқи созмонҳои байналмилалӣ бояд дар асоси риояи қотеъонаи санадҳои умумибашарӣ

ва ҳамоҳангсозии онҳо бо манфиатҳои олии миллат ва давлат амал намоем, ҷузъиёти мушаххаси иштироки Тоҷикистонро дар фаъолияти ин созмонҳо пешбинӣ созем» [103, с. 209].

Ба андешаи М.А. Қодирзода, «дар натиҷи ҳамкориҳо дар соҳаи экология бисёр шартномаҳои байналмилалӣ ба имзо расидаанд, ки онҳоро сарчашмаҳои ҳуқуқи байналмилалии экологӣ низ номидан мумкин аст. Онҳоро метавон чунин пешниҳод кард: Конвенсияи Базелӣ «Дар бораи назорат аз болои кашонидани транссарҳадии партовҳои хатарнок ва бартараф кардани онҳо» (аз соли 1989); Конвенсияи Венагӣ «Дар бораи ҳифзи қабати озон» (аз соли 1985); Конвенсияи «Дар бораи гуногунрангии биолгӣ» (аз соли 1992); Конвенсияи Ромсарӣ «Дар бораи обу ботлоқзорҳое, ки асосан ба сифати ҷойи зисти мурғҳои обӣ ҳалал ворид мекунанд ва аҳаммияти байналхалқӣ доранд (аз соли 1971) ва ғ.» [97, с. 173].

Дар шаклгирӣ ва рушди қонунгузории экологии ҚТ санадҳои ҳуқуқии байналмилалии гуногун нақши муҳимро ишғол менамоянд, ки муҳимтаринашон инҳо мебошанд: Конвенсия оид ба гуногунии биологӣ (соли 1993); Конвенсия оид ба савдои байналмилалии намудҳои ҳайвоноти ваҳшӣ ва набототи ёбони зери хатари нобудшавӣ қарордошта (СИТЕС); Конвенсияи Бонн оид ба ҳайвоноти кӯчандаи ёбӣ; Конвенсияи Вена оид ба ҳифзи қабати озон ва Протоколи Монреал оид ба моддаҳои вайронкунандаи қабати озон; Конвенсияи Рамсар доир ба мавзӯҳои обию ботлоқӣ (соли 2000); Конвенсияи СММ оид ба мубориза бар зидди биёбоншавӣ (соли 1997); Конвенсияи СММ оид ба тағйирёбии иқлим (соли 1998); Созишномаи Париж оид ба тағйирёбии иқлим; Конвенсияи Монреал оид ба моддаҳои вайронкунандаи қабати озон ва таҳрири Лондон (1997); Протоколи Картахена оид ба бехатарии биологӣ, илова ба Конвенсия оид ба гуногунии биологӣ ва ғ.

Конвенсия оид ба гуногунии биологӣ: таърих ва мақсади қабул. Конвенсия оид ба гуногунии биологӣ, ки ба таври ғайрирасмӣ бо номи Конвенсияи гуногунии биологӣ маълум аст, шартномаи бисёрҷониба

мебошад. Конвенсия фарогирандаи се ҳадаф, аз ҷумла ҳифз намудани гуногунии биологӣ, истифода намудани ҷузъҳои он ва тақсими одилонаи манфиатҳое, ки аз захираҳои генетикӣ бурун меоянд, мебошад. Ҳадафи он таҳияи стратегияҳои милли оид ба ҳифз ва истифодаи устувори гуногунии биологӣ мебошад ва он аксар вақт ҳамчун ҳуҷҷати асосӣ оид ба рушди устувор ҳисобида мешавад.

Конвенсия барои имзо дар Саммити Замин дар Рио-де-Жанейро 5 июни соли 1992 кушода шуд ва 29 декабри соли 1993 эътибор пайдо кард. ИМА ягона кишвари узви СММ мебошад, ки Конвенсияро ба тасвиб нарасонидааст. Ин Конвенсия аз ду созишномаи иловагӣ, Протоколи Картахена ва Протоколи Нагоя иборат мебошад.

Протоколи Картахена оид ба бехатарии биологӣ ва Конвенсия оид ба гуногунии биологӣ як шартномаи байналмилалӣ аст, ки ҳаракати организмҳои зиндаи тағйирёفتаро дар натиҷаи биотехнологияи муосир аз як кишвар ба кишвари дигар танзим мекунад. Он 29 январи соли 2000 ҳамчун созишномаи иловагӣ ба Конвенсияи оид ба гуногунии биологӣ қабул шуда ва 11 сентябри соли 2003 эътибори қонунӣ пайдо кард.

Мафҳуми Конвенсияи байналмилалӣ оид ба гуногунии биологӣ дар моҳи ноябри соли 1988 дар Барномаи СММ оид ба муҳити зист (UNEP) дар доираи гурӯҳи кории махсуси коршиносон оид ба гуногунии биологӣ таҳия шуда буд. Соли 1991 як кумитаи байниҳукумати гуфтушунид таъсис дода шуд, ки вазифааш ба анҷом расонидани матни Конвенсия гузошта шуд [195].

Конвенсия оид ба гуногунии биологӣ, соли 2010 баъзе шаклҳои геоинженериро манъ кард. Ба сифати масъалаҳои асосии дар Конвенсия баррасишуда инҳоро метавон ворид намуд:

- ҳавасмандкуниро барои ҳифз ва истифодаи устувори гуногунии биологӣ чен мекунад;
- дастрасии танзимшаванда ба захираҳои ирсӣ ва донишҳои анъанавӣ, аз ҷумла розигии пешакии огоҳонаи ҷониби таъминкунандаи захираҳо;

– мубодилаи одилона ва натиҷаҳои тадқиқот, коркардҳо ва ғоидаҳои, ки аз истифодаи тиҷоратӣ ва дигар истифодабарии захираҳои генетикӣ ба даст меоянд, бо тарафи аҳдкунандае, ки чунин захираҳоро таъмин мекунанд (ҳукуматҳо ва ё ҷамоатҳои маҳаллӣ, ки донишҳои анъанавӣ ё захираҳои гуногунии биологиро пешниҳод кардаанд) истифода бурда мешавад;

– дастрасӣ ва интиқоли технология, аз ҷумла биотехнология, ба ҳукуматҳо ва ё ҷамоатҳои маҳаллӣ, ки донишҳои анъанавӣ ва ё захираҳои гуногунии биологиро таъмин мекунанд;

– ҳамкориҳои техникӣ ва илмӣ;

– ҳамохангсозии фехристи ҷаҳонии экспертизаи таксономӣ (ташаббуси ҷаҳонии таксономӣ);

– арзёбии таъсир;

– маориф ва огоҳии мардум;

– таъмини захираҳои молиявӣ;

– ҳисоботи миллӣ дар бораи талошҳо барои иҷрои уҳдадорҳои шартномавӣ.

Ҳадафҳои дар ин санади ҳуқуқӣ дарҷёфта тавассути ду васила амалӣ карда мешавад: дар заминаи санади мазкур стратегия ва нақшаҳои миллии амал қабул мегарданд, ки фарогирандаи масъалаҳои мухталифи биологӣ мебошанд. Ин санадҳо василаи асосӣ баҳри амалӣ кардани ҳадафҳои Конвенсия дар дохили давлат ба ҳисоб мераванд. Конвенсия аз кишварҳо талаб мекунад, ки стратегияи миллии гуногунии биологиро таҳия кунанд ва кафолат диҳанд, ки ин стратегия ба нақшагирии ғайриқарорӣ дар ҳама бахшҳои, ки ба гуногунрангӣ таъсир расонида метавонад, дохил карда шавад. Айни замон, зиёда аз 173 давлати ҷаҳон стратегияҳои миллии гуногунии биологӣ ва нақшаҳои амали худро таҳия ва қабул кардаанд.

Конвенсия оид ба савдои байналмилалӣ намудҳои ҳайвоноти ваҳшӣ ва набототи ёбони зери хатари нобудшавӣ қарордошта (СИТЕС). Ин Конвенсия созишномаи байналмилалӣ дорои хусусияти

фарогир мебошад. Ҳадафи конвенсияи мазкур ин бо мақсади пешгирии савдои бештари намудҳои ҳайвоноти ваҳшӣ ва набототи ваҳшӣ, ки боиси камшавии онҳо мегардад.

Конвенсия оид ба савдои байналмилалии намудҳои ҳайвоноти ваҳшӣ ва набототи ёбӣ дар натиҷаи қарори маҷлиси аъзои Иттифоқи умумиҷаҳонии муҳофизати табиат дар соли 1963 қабул ва тартиб дода шудааст. Матни конвенсия дар маҷлиси машваратии намоёндагони 80 мамлакати ҷаҳон дар шаҳри Вашингтони ИМА 3 марти соли 1973 мувофиқа карда шуда ва аз 1 июли соли 1975 Конвенсияи мазкур эътибори қонунӣ пайдо кард. Нусхаи аслии Конвенсия барои ниғаҳдорӣ ба Ҳукумати Депозитарӣ ба забонҳои англисӣ, фаронсавӣ ва испанӣ ва ҳар кадоми он бо нусхаи яхелаи аслии супорида шуд.

Ба Конвенсия Иттиҳоди Шуравӣ санаи 8 декабри соли 1976 дохил шуда, баъд аз барҳамхурдани он ҶР ҳамчун кишвари аъзои ин Иттиҳод давомдиҳанда дар ҳамкорӣ вобаста ба корҳои Конвенсия гардид.

Зарурати қабули Конвенсия азбаски тичорати ҳайвоноти ваҳшӣ ва растаниҳои ваҳшӣ сарҳади байни кишварҳоро убур мекунанд, кӯшиши танзими он ба миён омад ва вобаста ба ин масъалаи пешомада ҳамкориҳои байналмилалиро барои ҳифзи баъзе намудҳо аз истисмори зиёдатӣ талаб мекард. Ҷиҳати бартараф намудани ин мушкилоти сатҳи ҷаҳонӣ давлатҳо дар ҳамкорӣ Конвенсияи мазкурро таҳия намуданд.

Дар тули солҳои зиёд СИТЕС яке аз созишномаҳои ҳифзи табиат бо бузургтарин аъзоён буд, ки ҳоло зиёда 184 тараф дорад [200]. То моҳи августи соли 2022 ба конвенсия 183 давлати ҷаҳон ва Иттиҳоди Аврупо шомил шудаанд. Конвенсия аз муқаддима, 25 модда ва ҷаҳор замима иборат аст. Мувофиқи моддаи 2, дар се замимаи аввал номгӯи намудҳои организмҳои зинда, ки вобаста ба дараҷаи ҳифзи онҳо аз савдои байналмилалӣ дар байни онҳо тақсим карда мешаванд:

1) Замимаи I – намудҳое, ки бинобар сабаби савдои онҳо зери хатари нобудшавӣ қарор гирифта ва ба онҳо таъсири манфӣ мерасонад;

2) Замимаи II - намудҳое, ки метавонад зери хатари нобудшавӣ қарор гиранд аз сабаби савдои онҳо ва инчунин, назорат аз болои савдои онҳо ба самараноки мусоидат карда ва назорат вобаста ба татбиқи барномаи ҳифзи онҳо;

3) Замимаи III – намудҳое, ки савдои онҳо бояд дар доираи салоҳияти ҳар яке аз ҷонибҳо танзим карда шавад [19].

Бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 26 ноябри соли 2015 №696 Кумитаи ҳифзи муҳити зисти назди Ҳукумати ҚТ мақоми ваколатдор бо Конвенсияи мазкур муайян гардидааст. Бояд қайд намуд, ки дар ин давра аз тарафи мутахассисони Кумита дар якҷоягӣ бо намояндагони вазорату идораҳои дахлдор ва сохторҳои байналмилалӣ мониторинг оид ба муайян намудани саршумори ҳайвонотҳое, ки ба замимаҳои Конвенсияи мазкур ворид шудаанд, аз қабili бузи кӯҳии пармашохи морхӯр, гӯсфанди кӯҳии Марко Поло (архар) ва гӯсфанди кӯҳии бухорӣ (уриал) гузаронида шуда, шумораи бузи кӯҳии пармашох (морхур) – 4161 сар, гӯсфанди кӯҳии Марко Поло (архар) - 26483 сар ва гӯсфанди кӯҳии бухорӣ (уриал) – 1615 сарро дар бар мегирад.

Конвенсияи Бонн оид ба ҳайвоноти кӯчандаи ёбӣ (санаи шомил шудани ҚТ 24 октябри соли 2000). Мушкilotи экологӣ, махсусан, барои намудҳои муҳочир хеле муҳимманд. Хусусияти фаромарзии рафтори намудҳо, ки аз истифодаи роҳҳои муҳочират, ки дар ҳудуди кишварҳои гуногун мегузарад, инчунин, хусусияти фаромиллии масъалаҳои экологӣ, тағйир додани рафтори намудҳо ва боиси аз байн рафтани роҳҳои муҳочират иборат аст, боиси таъсиси заминаи меъёрии ҳуқуқӣ барои ҳифзи намудҳои ҳайвоноти муҳочир гардид.

Намудҳои муҳочирати ҳайвоноти ваҳшӣ ба ҳимояи махсуси ҳуқуқӣ ниёз доранд, зеро онҳо таҳти ҳимояи ҳуқуқии давлатҳои гуногун қарор доранд. Чораҳои муҳими ҳифзи махсуси ҳайвонот ин пеш аз ҳама тавассути бастани шартномаҳои байналмилалӣ сурат мегиранд.

Конвенсияи Бонн оид ба ҳайвоноти кӯчандаи ёбӣ, ки бо номи Конвенсияи Бонн маълум аст, як созишномаи байналмилалӣ мебошад,

ки ҳадафи он ҳифзи намудҳои муҳоҷир дар саросари ҷаҳон паҳншавии онҳо мебошад [194]. Созишнома таҳти сарпарастии Барномаи СММ оид ба муҳити зист ба имзо расида, ба ҳифзи олами ҳайвоноти ваҳшӣ ва макони зист дар миқёси ҷаҳонӣ дахл дорад [193].

Конвенсия соли 1979 дар шаҳри Бонни давлати Олмони Ғарбӣ ба имзо расида, соли 1983 эътибор пайдо кард. То сентябри соли 2020, 131 давлат узви ин конвенсия гардиданд. Депозитарии ҳукумати Ҷумҳурии Федеративии Олмон мебошад. То 1 марти соли 2022, конвенсия дорои 133 тараф мебошад.

Мақсади асосии Конвенсия ҳифзи намудҳои муҳоҷирест, ки вазъи нигоҳдории онҳо тибқи меъёрҳои муайян номусоид ҳисобида мешавад. Дар замимаҳои Конвенсия рӯйхати намудҳои муҳоҷирати зери хатари нобудшавӣ қарордошта (ҷамъоварии ҳосил ба истиснои мақсадҳои илмӣ, барои эҳтиёҷоти мардуми бумӣ ва дар ҳолатҳои ғавқулода манъ аст) ва номгӯии намудҳои муҳоҷирати дорои мақоми номусоиди нигоҳдорӣ мавҷуданд.

Вазифаи дигари Конвенсия ин ҳамкориҳои байналмилалӣ оид ба ҳифзи ин намудҳои ҳайвоноти ваҳшӣ мебошад, ки дар шакли созишномаҳои байналмилалӣ оид ба намудҳои алоҳида, гурӯҳҳои намудҳо ва популятсияи онҳо амалӣ карда мешавад. Дар доираи Конвенсия созишномаҳо оид ба муҳофизати морҳо, кирмҳо дар баҳрҳои Балтика ва Шимол, кӯршапаракҳо дар Аврупо, дар бораи ҳифзи паррандаҳои оби Африқо-Аврусиёӣ ва Осиё-Австралиягӣ, дар бораи чораҳои муҳофизати дида баромада шуд [217].

Бояд ишора намуд, ки принсипҳои асосии конвенсия дар моддаи 2-юми он мустақкам гардида, давлатҳои муаззаф менамоянд, ки баҳри иҷрои меъёрҳои он тадбирирандешӣ намоянд. Аз ҷумла, дар заминаи он давлатҳо уҳдадор шудаанд, ки «ҳар қадри имкон ва мувофиқ» чора андешанд, «ба навъҳои муҳоҷир таваҷҷуҳи махсус зоҳир кунанд, мақоми ҳифз ки номусоид аст ва барои нигоҳ доштани чунин намудҳо ва макони зисти онҳо ба таври инфиродӣ ё дар ҳамкорӣ чораҳои дахлдор ва зарурӣ

меандешад. Минбаъд дар моддаи 2 (2) тарафҳо «зарурияти андешидани чораҳо барои пешгирӣ кардани хатари нобудшавӣ аз ҳама гуна намудҳои муҳочирро» эътироф мекунанд» [193].

Конвенсияи Вена оид ба ҳифзи қабати озон ва протоколи Монреал оид ба моддаҳои вайронкунандаи қабати озон. Созишномаи байналмилалӣ экологӣ ё протоколи экологӣ - як намуди шартномаест, ки дар ҳуқуқи байналмилалӣ он ҳатмӣ мебошад, зеро ҳадафи онҳо баланд бардоштани маърифати экологӣ ва бартараф намудани хатарҳои ҷаҳонӣ экологӣ мебошад. Ба ибораи дигар, он «ҳуҷҷати байниҳукуматие» мебошад, ки дорои хусусияти ҳатмӣ қонунӣ буда, бо мақсади пешгирӣ ва идоракунии таъсири инсон ба захираҳои табиӣ роҳандозӣ шудааст [196].

Қабати озон қабати болоии атмосфера буда, дар баландии 7-8 километр (дар қутбҳо), 17-18 километр (дар экватор) ҷойгир аст. Он тунуктарин қабати атмосфера маҳсуб ёфта, дар ҳаёти инсонӣ нақши боризро иҷро менамояд. Вазифаи асосии он нигоҳ доштани замин аз нурҳои ултрабунафш ба ҳисоб рафта, ҳангоми тунук шудани он ба ҳаёти ин таъсири манфӣ мерасад. Нақши бисёр муҳимми он, нигоҳ доштани мувозинати ҳароратӣ дар сайёраи замин мебошад.

Дар соли 1977 Барномаи СММ оид ба ҳифзи муҳити зист (ЮНЕП) Нақшаи умумиҷаҳонӣ амал оид ба қабати озонро ба анҷом расонид, ки дар он таҳқиқоти пуршиддати байналмиллалӣ ва мониторинги қабати озон пешбинӣ шудааст. Соли 1981 Шурои роҳбарикунандаи Барномаи СММ оид ба ҳифзи муҳити зист ҷиҳати таҳияи Конвенсияи Вена оид ба масъалаҳои ҳифзи озони стратосфера вазифадор карда шуд [216].

Барномаи СММ оид ба ҳифзи муҳити зист (ЮНЕП) ҳамчун ташкилоти махсуси СММ дар тури фаъолияти худ як силсила чорабиниҳои муҳимро дар самти ҳифзи муҳити зист ба иҷро расонид. Аз ҷумла, барои ташкил кардани мониторинг оид ба ҳолати биосфера мусоидат намуда, низоми объектҳои ҳифзи муҳити зист – мамнӯъгоҳҳои

муҳими дар манотиқи гуногуни ҷаҳон воқеъбударо таҳти сарпарастии худ гирифт [122, с. 29-30].

Дар чараёни музокироти Конвенсияи Вена кишварҳои музокиракунада як протоколи эҳтимолиро баррасӣ карданд, ки ҳадафҳои мушаххасро барои коҳиш додани баъзе моддаҳои кимиёвӣ пешбинӣ мекард, аммо дар чараёни музокира тавофуқ ҳосил нашуд. Созишномаҳои минтақавии Барномаи СММ оид ба ҳифзи муҳити зист як преседентеро фароҳам оварда буданд, ки давлатҳое, ки ба Конвенсияи Вена оид ба ҳифзи қабати озон ворид шудан меҷаҳанд, бояд ҳадди аққал як протоколро ба тасвиб расониданд. Аммо, Конвенсияи Вена худ аз худ пешрафт карда ва санаи 22 март соли 1985 аз тарафи 28 кишвари ҷаҳон имзо ва қабул карда шуд.

Конвенсия оид ба ҳифзи қабати озон 22 март соли 1985 дар Вена аз ҷониби Конфронси ҳифзи қабати озон қабул шуда, то 21 март соли 1986 дар қароргоҳи СММ дар Нью-Йорк барои имзо кушода буд. Мувофиқи моддаи 17 Конвенсия санаи 22 сентябри соли 1988 эътибори қонунӣ пайдо кард [216], ва аз ҷониби 197 давлати ҷаҳон қабул карда шуд.

Конвенсияи Вена ба давлатҳои имконият медиҳад, ки ҳамкориҳои ҳудро дар самти иҷрои уҳдадориҳои байналмилалӣ тақвият дода, байни ҳам табодули иттилоот карда таҳқиқотҳои муштаракро ба роҳ монанд. Инчунин, ҳамоянг намудани қабули қонунҳои соҳавӣ, ҳадафи дигари ин санадро ташкил медиҳад, ки баҳри шаклгирӣ ва рушди низоми қонунгузории давлатҳо заминаи муҳим фароҳам мебарорад [179, с. 3-7].

Конвенсия гузаронидани тадқиқот ва арзёбии илмӣ дахлдорро оид ба ҳифзи қабати озон танзим мекунад. Ҳамин тариқ, давлатҳои иштирокчӣ уҳдадор мешаванд, ки тадқиқот ва арзёбии илмиро ба таври мувофиқ ташкил намуда, дар татбиқи онҳо бевосита ё тавассути мақомоти салоҳиятдори байналмилалӣ ҳамкорӣ кунанд [90, с. 97].

Конвенсияи Рамсар доир ба мавзӯҳои обию ботлоқӣ. Конвенсияи Рамсар доир ба мавзӯҳои обию ботлоқӣ дорои аҳамияти байналмилалӣ ва макони зисти паррандагонӣ обӣ ва шартномаи

байналмилалӣ оид ба ҳифз ва истифодаи оқилони мавзеъҳои Рамсар (ботлоқзорҳо) мебошад. Мавзуи асосии Конвенсияро заминҳои ботлоқ ташкил медиҳад. Конвенсия ба номи шаҳри Рамсари Эрон гузошта шуда ва соли 1971 ба имзо расидааст.

То моҳи июни соли 2006, 153 давлати ҷаҳон аъзои Конвенсия гардида буд ва беш аз 1600 заминҳои ботлоқзор дар саросари ҷаҳон, ки зиёда аз 145 миллион гектарро ташкил медиҳанд, ба рӯйхати ботлоқзорҳои дорои аҳамияти байналмилалӣ дар Рамсар дохил карда шуда буданд [219]. То 1 июли соли 2017 бошад, 169 давлат аъзои Конвенсия гардид, ки дар ҳудуди онҳо 2279 ботлоқзорҳои дорои аҳамияти байналмилалӣ бо масоҳати умумии 220 453 050 гектар мавҷуд аст [18].

Муассисаи маориф, илм ва фарҳангӣ СММ (ЮНЕСКО) ҳамчун Депозитарии Конвенсия хизмат мекунад, аммо Конвенсияи Рамсар қисми системаи конвенсияҳо ва созишномаҳои экологии СММ - ЮНЕСКО нест. Конвенсия танҳо ба Конфронси Тарафҳои Аҳдкунанда (COP) иттидо мекунад ва масъулияти мониторинги доимии иҷрои он ба дӯши Котиботе мебошад, ки дар назди Кумитаи доимие, ки аз ҷониби Конфронси Тарафҳои Аҳдкунанда интихоб мешавад ва амал мекунад. Котиботи Конвенсияи Рамсар дар дафтари Иттиҳоди ҷаҳонии ҳифзи табиат дар шаҳри Гланди Швейтсария ҷойгир аст [218].

Ҷумҳурии Тоҷикистон Конвенсияи Рамсар доир ба мавзеҳои обию ботлоқиро соли 2001 ба имзо расонидааст. Дар Конвенсия мафҳуми мавзеҳои обию ботлоқӣ, ботлоқзорҳо, торфзорҳо ё обанборҳои табиӣ ё сунъӣ, доимӣ ё муваққатӣ, истода ё равон, мавзеҳои назди соҳилӣ, обҳои шӯр ва аз ҷумла минтақаҳои баҳрие ба ҳисоб мераванд, ки умқи онҳо на зиёда аз шаш метрро ташкил медиҳад. Мавзеҳои обӣ ҳамчун макони зисти парандаҳои нодири сарҳадгузару фаромарзӣ муайян карда шудаанд.

Ҳадафи Конвенсия муҳофизат ва истифодаи оқилонаи тамоми заминҳои ботлоқзор тавассути амалҳои маҳаллӣ, миллий ва ҳамкорӣ

байналмилалӣ, ҳамчун сахм дар ноил шудан ба рушди устувор дар саросари ҷаҳон мебошад. Ботлоқзорҳо яке аз экосистемаҳои гуногун ва сермаҳсул мебошанд. Онҳо хидматҳои заруриро пешкаш мекунанд ва тамоми оби тозаии моро таъмин мекунанд. Бо вуҷуди ин, онҳо ҳамчунон таназзул ва ба истифодаҳои дигар табдил дода мешаванд.

Инчунин, ҳадафҳои густурдаи Конвенсияи Рамсар аз он иборат аст, ки аз даст додани заминҳои ботлоқзорҳо дар саросари ҷаҳон ва нигоҳдории заминҳои боқимонда тавассути истифода ва идоракунии оқилона. Ин ҳамкориҳои байналмилалӣ, таҳияи сиёсат, эҷоди тавонмандӣ ва интиқоли технологияро талаб мекунад.

Сабабҳои аъзошавии давлатҳо дар Конвенсияи Рамсар [207]:

- тасдиқи принципҳои дар Конвенсия ифодаёфта ва қабули уҳдадориҳои дахлдор, таҳияи сиёсатҳо ва амалҳо дар сатҳи миллӣ, аз ҷумла қонунгузорино, ки ба истифодаи беҳтарини захираҳои миллии ботлоқзорҳо барои рушди устувор мусоидат мекунад, дар назар дорад;

- ба кишварҳо имкон медиҳад, ки овози худро дар форуми аввалиндараҷаи байниҳукуматӣ оид ба ҳифз ва истифодаи оқилонаи заминҳои ботлоқзор садо диҳанд;

- баланд бардоштани нуфузи заминҳои ботлоқзоре, ки барои дохил кардан ба Рӯйхати ботлоқзорҳои дорои аҳаммияти байналмилалӣ пешбарӣ шудаанд ва ба ин васила қобилияти дастгирии ҳифз ва истифодаи оқилонаи онҳоро баланд мебардорад;

- дастрасиро ба иттилооти наватарин ва роҳнамо оид ба қабули стандартҳои эътирофшудаи Конвенсияи байналмилалӣ, аз қабيلي меъёрҳои таъини сайтҳои дорои аҳаммияти байналмилалӣ, роҳнамоӣ оид ба татбиқи концепсияи истифодаи оқилона ва роҳнамо оид ба таҳияи нақшаҳои идоракунии заминҳои ботлоқзор таъмин менамояд;

- дастрасиро ба машварати коршиносон оид ба масъалаҳои миллӣ ва маҳаллии марбут ба идоракунӣ ва ҳифзи заминҳои ботлоқзор тавассути тамос бо кормандон ва шарикони Котиботи Конвенсияи Рамсар ва

тавассути механизми Миссияи машваратии Рамсар дар ҳолати зарурӣ таъмин менамояд;

- ҳамкориҳои байналмилалиро оид ба масъалаҳои марбут ба заминҳои ботлоқзор ҳавасманд мекунад ва имкониятҳоро барои дастгирии лоиҳаҳои ҳифзи заминҳои ботлоқзор ва истифодаи оқилона, ё тавассути барномаҳои кӯмаки худӣ Конвенсияи Хазинаи Грантҳои Хурд ё тавассути тамосҳои Конвенсия бо агентҳои кӯмакрасонии бисёрҷониба ва дучонибаи хориҷӣ фароҳам меорад.

Маркази миллӣ барои амалигардонии нақшаи миллии фаъолият оид ба ҳифзи муҳити зисти Кумитаи ҳифзи муҳити зисти назди Ҳукумати ҚТ ҳамчун мақоми ваколатдори иҷроиши Конвенсияи Рамсар дар Тоҷикистон муайн гардидааст ва иҷроиши онро дар амал татбиқ менамояд. Дар соли 2020 дар самти иҷроиши Конвенсияи Рамсар доир ба мавзеҳои обию ботлоқӣ дар ҚТ корҳои зерин амалӣ карда шудаанд.

Тибқи дархости Котиботи Конвенсияи Рамсар дар маҳзани глобалии маълумотҳои Конвенсияи Рамсар (Ramsar Sites Information Systems) маълумотҳо доир ба 5 мавзеҳои обию ботлоқии ҚТ - кули Қаракул, Рангул, Шоркул, Зоркул, Бешаи палангон ва Обанбори Қайроқум, ки дар рӯйхати Конвенсия Рамсар ворид шудаанд, маълумотҳои навин таҳлил ва ворид карда шудаанд.

Тибқи нақшаи корӣ қарорҳои Конфронси 13-уми тарафҳои Конвенсияи Рамсар, ки зиёда аз 25 қарору резолютсияро дар бар мегирад, ҷамъоварӣ ва таҳлил гардида, барои ворид намудани бандҳои он дар стратегияву барномаҳои миллӣ, ҳисоботҳо ва таҳияи лоиҳаҳо истифода бурда мешаванд.

Нақшаи амалии Стратегии Конвенсияи Рамсар барои солҳои 2016-2024 таҳлил карда шуда, оид ба иҷроиши ҳадафҳо ва бандҳои нақшаи амал дар ҚТ маълумотҳо омода карда шудаанд. Нақшаи амалии стратегии Конвенсия аз 4 ҳадаф иборат буда, барои барҳам задани хавфу хатарҳо ва баррасии омилҳое, ки боиси аз даст рафтани ва таназзулҳои мавзеҳои обию ботлоқзорҳо мегарданд мебошанд:

1. Фоидаҳои мавзеҳои обию ботлоқзор дар стратегияҳо ва нақшаҳои миллӣ / маҳаллӣ, ки ба соҳаҳои асосӣ, ба монанди об, энергетика, истихроҷи маъдан, кишоварзӣ, туризм, шаҳрсозӣ, инфрасохтор, саноат, ҷангал, моҳидорӣ дар сатҳи миллӣ марбутанд, нишон дода шудаанд ва дар сатҳи маҳаллӣ амалӣ мешаванд.

2. Истифодаи об ба эҳтиёҷоти экосистемаи ботлоқзорҳо барои иҷрои вазифаҳои худ ва расонидани хидматҳо дар сатҳи мувофиқ, аз ҷумла дар сатҳи ҳавзаҳо ё дар минтақаи соҳилӣ ҳассос.

3. Сектори давлатӣ ва хусусӣ кӯшишҳои худро барои татбиқи принципҳо ва таҷрибаи пешқадам дар соҳаи захираҳои об ва идоракунии ботлоқзорҳо зиёд мекунанд.

4. Намудҳои бегонаи инвазивӣ ва роҳҳои ворид гардидани онҳо аз рӯйи афзалиятҳо муайян ва тасниф карда мешаванд, намудҳои афзалиятноки бегона ба танзим дароварда ва ё нест карда мешаванд, чораҳои зарурӣ таҳия ва татбиқ карда мешаванд, то ин аз хатарҳо ҷилавгирӣ карда шавад.

Ҷиҳати дар амал татбиқ намудани ҳадафҳои Конвенсия дар сатҳи миллӣ афзалиятҳо доир ба ҳифзу нигоҳдории мавзеҳои обию ботлоқӣ дар Стратегияи миллӣ ва нақшаи амал доир ба нигоҳдорӣ ва истифодаи оқилонаи гуногунии биологии ҚТ барои солҳои 2016-2024 ворид карда шуда, амалӣ карда шуданд.

Конвенсияи СММ оид ба муборида бар зидди биёбоншавӣ. Биёбоншавӣ яке аз мушкилоти замони муосир мебошад, ки дар зиёда аз 100 кишвари олам ба мушоҳида мерасад, яъне аз панҷ як ҳиссаи аҳолии рӯйи замин бо ин мушкилӣ рӯбарӯ аст. Бо сабаби вайроншавӣ ҳар сол дар сайёраи Замин беш аз 12 миллион гектар заминҳои ҳосилхез нобуд мешаванд. 17 июн аз ҷониби ҷомеаи ҷаҳонӣ ҳамчун Рӯзи ҷаҳонии муборида бар зидди биёбоншавӣ ва хушксолӣ таҷлил мешавад. Мақсади эълони ин рӯз даъвати давлатҳои ҷаҳон ба ҳамкории байналмилалӣ дар муборида бо биёбоншавӣ ва оқибатҳои хушксолӣ, инчунин, татбиқи муқаррароти Конвенсия оид ба муборида бар зидди биёбоншавӣ

мебошад. Заволёбӣ ва биёбоншавии замин дар бисёр кишварҳо ба оқибатҳои манфии иҷтимоӣ-иқтисодӣ оварда расонид. Ин пеш аз ҳама паҳншавии камбизоатӣ, гуруснагӣ, муҳочират ва ҳатто низоъҳои маҳаллӣ мебошад [175, с. 88-91].

Барои пешгирӣ намудани шиддатёбии биёбоншавӣ дар саросари ҷаҳон соли 1977 Конференсияи СММ оид ба биёбоншавӣ нақшаи амалиёти мубориза бар зидди биёбоншавиро қабул кард. Дар баробари нақшаи қабулгардида, ҳамзамон Барномаи СММ оид ба ҳифзи муҳити зист ба хулосае омад, ки мушкилоти таназзули замин дар минтақаҳои хушк, нимхушк ва хушки зеризаминӣ торафт бадтар шудааст.

Конвенсияи мазкур санаи 17 июни соли 1994 дар шаҳри Парижи Фаронса қабул шуда, 14-15 октябри соли 1994 имзо расонида шуд ва 26 декабри соли 1996, яъне 90 рӯз баъд аз таҳрири панҷоҳум эътибори қонунӣ пайдо намуда, мавриди амал қарор гирифт. Бояд қайд кард, ки соли 2006 аз ҷониби Маҷмаи Умумии СММ (қатъномаи 58/211 аз 23 декабри 2003) ҳамчун соли байналмилалӣ биёбонҳо ва биёбоншавӣ эълон гардида буд [210].

Шуруъ аз моҳи январи соли 2010 то моҳи декабри соли 2020 аз ҷониби Ассамблеяи Генералии СММ «Даҳсолаи СММ бахшида ба биёбонҳо ва мубориза бар зидди биёбоншавӣ» эълон гардида буд. Ҳадафи аслии он пешбурди фаъолиятҳо оид ба ҳифзи заминҳои лалмӣ равона гардида буд (қарори 62/195 аз 2007) [211].

Мувофиқи маълумоти омории Котиботи Конвенсияи мазкур то санаи 29 майи соли 2012, 195 давлати ҷаҳон аъзои Конвенсия гардида буданд. Аввалин кишваре, ки Конвенсияро ба тасвиб расонид, ин давлати Мексика (04/03/1995) буд. Аммо бояд зикр кард, ки санаи 28 марти соли 2013 Канада аввалин кишваре шуд, ки аз Конвенсия расман хориҷ шуд. Бо вуҷуди ин, пас аз се соли расман баромадани худ аз Конвенсия кишвари Канада санаи 21 декабри соли 2016 дубора ба Конвенсия ҳамроҳ шуд, ки дар натиҷа, ин кишвар 21 марти соли 2017 бори дигар узви Конвенсия шуд.

Маврид ба ёдоварист, ки дар ҷаҳон ҳастанд давалатҳое, ки ҳанӯз ба узвияти Конвенсия дохил нашудаанд ва яке аз онҳо ин Тахти Муқаддас (Ватикан) мебошад, ки то ҳол узви Конвенсия нашудааст.

Конвенсия як қатор принципҳои худро доро мебошад, аз ҷумла иштирок дар ҷорабиниҳои ба нақша гирифташуда ва ҳамчунин уҳдадорихои бисёрҷониба вобаста ба коҳиш додани таъсири таназзули замин ва ҳифзу нигоҳдории замин, ки манбаи таъминоти ғизо, об манзил ва имкониятҳои иқтисодии одамонро таъмин мекунад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон 16 июли соли 1997 узви Конвенсияи СММ оид ба мубориза бар зидди биёбоншавӣ гардида, мақоми ваколатдори Конвенсия дар ҚТ Кумитаи ҳифзи муҳити зисти назди Ҳукумати ҚТ мебошад.

Вайроншавии замин, яъне паст шудан ё нест шудани маҳсулнокии биологӣ ва иқтисодӣ, таркиби мураккаби заминҳои обӣ, лалмӣ, чарогоҳ, ҷангал ва қитъаҳои ҷудогонаи ҷангалро дар минтақаҳои гарм, муътадил ва хунук, ки дар натиҷаи истифодаи замин, таъсири як ё якчанд равандҳо, аз он ҷумла бо таъсири фаъолияти инсон ба вучуд меоянд, ба биёбоншавӣ оварда мерасонанд. Эрозияи хок аз таъсири шамол ва об, таназзулҳои чарогоҳ, шӯршавӣ, сел, тарма ва дигар офатҳои табиӣ ҳам ба биёбоншавии замин мусоидат менамояд.

Сабабҳои асосии барангезандаи омилҳои биёбоншавӣ ин дигаргуншавии иқлим, истифодаи бесарусомони заминҳои табиноти кишоварзӣ, истифодаи нодурусти шабакаҳои обёрӣ ва ҷаронидани бенизоми ҷорво дар чарогоҳҳо мебошанд.

Биёбоншавӣ ба хоҷагии халқи ҷумҳурӣ мушкилоти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологиро ба бор овардааст. Аз ин лиҳоз, дар ҳамоҳангӣ СММ ҷорабиниҳои афзалиятнок Нақшаи махсуси мубориза бар зидди биёбоншавиро (Конвенсияи СММ) таҳия ва қабул намуд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон баҳри иҷрои меъёрҳои санади ишорашуда корҳои муайяноро анҷом додааст. Аз ҷумла, аз ҷониби ҚТ ба Котиботи Конвенсия се маърузаи миллии пешниҳод гардид. Баҳри амалисозии

хадафҳои Конвенсия дар ҷумҳурии барномаҳо ва концепсияҳо, аз ҷумла «Барномаи давлатии экологии ҚТ», «Концепсияи сиёсати аграрии ҚТ», «Барномаи рушди соҳаи кишоварзӣ дар ҚТ барои солҳои 2012-2020», «Барномаи рушди чарогоҳ дар ҚТ барои солҳои 2016-2020» қабул шудаанд.

Қабули ин барномаҳо барои боз ҳам беҳтар намудани самтҳои гуногун, аз ҷумла ҷалби мақомоти давлатӣ ва маҳаллӣ, инчунин, дигар субъектҳои муносибатҳои экологӣ таъсири мусбат намуда, дар болобурди маърифати экологии онҳо метавонанд саҳмгузор бошанд. Инчунин, Нақшаи миллӣ оид ба мубориза бар зидди биёбоншавӣ бо Қарори Ҳукумати ҚТ соли 2001 қабул гардид, ки ҷиҳати иҷрои он корҳои назаррас ба анҷом расонида шуданд.

Соли 2021 дар доираи Конвенсияи мазкур дар ҳамкорӣ бо Кумитаи ҳифзи муҳити зист ва Барномаи озуқаворӣ СММ дар Тоҷикистон (ФАО) лоиҳаи «Тағйирёбии иқлим тавассути қорӣ намудани системаи энергияи офтобӣ барои обёрикунӣ» оғоз гардид. Дар ҷаҳорҷӯбаи лоиҳа дар ду ноҳия - Ёвон ва Хуросон қойҳои намоишӣ бо насби шабакаҳои обтаъминкунии офтобӣ таъсис дода шуданд. Таҷҳизот ба баҳрабардорон барои истифодаи минбаъда дода шуд.

Лоиҳаи «Нақшаи чорабиниҳои миллӣ оид ба мубориза бо тӯфонҳои ҷангу ғубор ва идоракунии хушксолӣ дар Тоҷикистон» дар асоси Лоиҳаи озмоишии КМБ СММ дар Осиёи Марказӣ «Равишҳои минтақавӣ ба мубориза бо тӯфонҳои кум ва ғубор ва хушксолӣ» таҳия шудааст. Ин лоиҳа барои рушди ҳамкориҳо нигаронида шуда, ҳамроҳангии дастгирии кишварҳои Осиёи Марказӣ, ҷомеаи шахрвандӣ ва бахши хусусиро дар саросари минтақа таҳким мебахшад. Он бо платформаи глобалии дастгирии қарорҳо робита ва ҳамкорӣ хоҳад кард.

Дар Тоҷикистон, инчунин дар доираи амалишавии Конвенсияи СММ оид ба мубориза бар зидди биёбоншавӣ ва Барномаи озуқаворӣ СММ (ФАО) Барномаи «Барқарорсозии ландшафтҳо дар ҳавзаи баҳри Арал» ба нақша гирифта шудааст.

Стратегияи минтақавии идора ва қатъ кардани хавфи хушксолӣ дар Осиёи Марказӣ барои солҳои 2021-2030 қабул шудааст, ки барои муайян намудни сатҳи биёбоншавӣ ва пешгирии он дар давлатҳои Осиёи Марказӣ нигаронида шудааст.

Стратегияи минтақавӣ оид ба идоракунии хавфи хушксолӣ ва коҳиш додани таъсири хушксолӣ дар Осиёи Марказӣ барои солҳои 2021-2030 тадбирҳоро ҷиҳати баланд бардоштани устувории экосистемаҳо ва ҷомеа ба хушксолӣ ва давраҳои норасоии об тавассути гузаштан аз равиши реактивӣ ба равиши фаъол ва ҳамгироии минтақавӣ. Стратегияи минтақавӣ бо дарназардошти хусусиятҳои табиӣ, иқлимӣ ва сиёсии кишварҳои Осиёи Марказӣ (Қазоқистон, Қирғизистон, Тоҷикистон, Туркменистон ва Ўзбекистон) ба ҳавасмандгардонии амалҳои муштарак ҷиҳати рафъи мушкилоте, ки аз тағйирёбии иқлим ба вучуд омадааст ва фаъолияти кунунии иқтисодии мамлакатҳо дар соҳаи истифодаи замин ва об.

Стратегияи минтақавӣ барои кумак расонидан ба кишварҳои минтақа барои ноил шудан ба ҳадафҳои дарозмуддати рушди иҷтимоию иқтисодӣ, техникӣ ва институтсионалии идоракунии самаранок ва устувори хушксолӣ ва дигар падидаҳои манфии табиӣ, бахусус дар робита ба омилҳои антропогенӣ, ки ба биёбоншавӣ, хушксолӣ ва таназзули замин мусоидат мекунанд, пешбинӣ шудааст [209].

Бар асоси гузоришҳои коршиносони байналмилалӣ, биёбоншавӣ яке аз равандҳои ташвишовартарини таназзули муҳити зисти замони мо маҳсуб меёбад.

Дар маҷмӯъ, таҳлили Конвенсия оид ба мубориза зидди биёбоншавӣ собит менамояд, ки дар он мафҳумҳои «биёбоншавӣ», «мубориза бар зидди биёбоншавӣ», «хушксолӣ», «замин», «заволи (деградатсияи) замин» пешбинӣ гардидаанд, аммо чунин мафҳумҳо дар сатҳи қонунгузории кишвар мавҷуд намебошад.

Бо дарназардошти муқаррароти Конвенсияи болозикр зарур шуморида мешавад, ки мафҳумҳои «биёбоншавӣ», «мубориза бар зидди

биёбоншавӣ», «хушксолӣ», «замин», «заволи (деградатсия) замин» дар сатҳи қонунгузории ҚТ дар соҳаи экологӣ пешбинӣ карда шаванд.

Конвенсияи СММ оид ба тағйирёбии иқлим. Конвенсияи ҷаҳорҷӯбаи СММ оид ба тағйирёбии иқлим яке аз шартномаи байналмилалӣ мебошад, ки бо мақсади мубориза бар зидди амалҳои хатарноки инсон бар системаи иқлим ва қисман ба эътидол овардани консентратсияи газҳои гулхонаӣ дар атмосфера аз ҷониби давлатҳои ҷаҳон қабул шудааст [198].

Конвенсияи мазкур соли 1992 аз ҷониби 154 давлати ҷаҳон дар Конфронси СММ оид ба муҳити зист ва рушд, ки ба таври ғайрирасмӣ бо номи Саммити Замин маъруф аст, дар шаҳри Рио-де-Жанейрои Бразилия ба имзо расид. Котиботи он аввал дар Женева буд, аммо аз соли 1996 ба шаҳри Бонн кӯчонида шуд [198]. Шартномаи мазкур 21 марти соли 1994 эътибори қонунӣ пайдо кард. Конвенсияи ҷаҳорҷӯбаи СММ оид ба тағйирёбии иқлим, инчунин, номи Котибот оид ба дастгирии амалиёти конвенсия мебошад, ки идораи он дар бинои СММ ва дар шаҳри Бонни давлати Олмон ҷойгир мебошад.

Ҳадафи ниҳоии Конвенсияи ҷаҳорҷӯбаи СММ оид ба тағйирёбии иқлим дар моддаи 2 он муайян карда шудааст: «Муътадил кардани консентратсияи газҳои гулхонаӣ дар атмосфера дар сатҳе, ки аз даҳолати хатарноки антропогенӣ (яъне инсоният) ба системаи иқлим пешгирӣ кунанд» [200]. Инчунин, «Конвенсия тадқиқоти илмӣ давомдор ва воҳӯриҳои мунтазам, гуфтушунидҳо ва созишномаҳои сиёсати ояндаро талаб мекард, ки ба экосистемаҳо ба таври табиӣ мутобиқ шуданд ба тағйирёбии иқлим, кафолат додани таҳдиди истеҳсоли ғизо ва имкон додани рушди иқтисодӣ ба таври устувор пешрафт кунанд» [199].

Конвенсия барои се категорияи давлатҳои имзокунанда масъулияти гуногунро муқаррар кард. Ин категорияҳо кишварҳои пешрафта, кишварҳои пешрафтаи дорои масъулияти махсуси молиявӣ ва кишварҳои рӯ ба тараққӣ мебошанд [177]. Кишварҳои пешрафта, ки онро кишварҳои замиаи 1 низ меноманд, дар ибтидо аз 38 давлат иборат

буданд, ки 13-тои онҳо кишварҳои Аврупои Шарқӣ дар давраи гузариш ба демократия ва иқтисоди бозорӣ ва Иттиҳоди Аврупо буданд. Ҳамаи ин давлатҳои номбаршуда ба Созмони Ҳамкории Иқтисодӣ ва Рушд тааллуқ доранд.

Созишномаи Конвенсия дар соли 1992. Матни Конвенсия дар ҷаласаи Кумитаи байниҳукумати музокира дар Нью-Йорк аз 30 апрел то 9 майи соли 1992 таҳия шудааст. Конвенсия 9 майи соли 1992 қабул шуда, 4 июни соли 1992 дар Конфронси СММ оид ба муҳити зист ва Рушд дар шаҳри Рио-де-Жанейро (бо унвони машҳури худ Саммити Замин маълум аст) этибор пайдо кард [208].

Санаи 12 июни соли 1992 аз ҷониби 154 давлати ҷаҳон ба имзо расонида шуда ва баъд аз тасвиб ҳукуматҳои имзокунандагон уҳдадор шуданд, ки консентратсияи газҳои гулхонаӣ дар атмосфераро бо ҳадафи «пешгирии мудохилаи хатарноки антропогенӣ ба системаи иқлими Замин» кам кунанд. Ин уҳдадорӣ коҳиши назарраси партовҳои газҳои гулхонаиро талаб мекунад. Ҷонибҳои Конвенсия аз соли 1995 ҳамасола дар Конфронси Тарафҳо (COPs) барои арзёбии пешрафт дар мубориза бо тағйирёбии иқлим мулоқот мекунанд [180, с. 656-658].

Моддаи 3, қисми 1 Конвенсия мегӯяд, ки тарафҳо бояд барои ҳифзи системаи иқлим дар асоси «масъулиятҳои умумӣ, вале тафриқашуда ва қобилиятҳои мувофиқ» амал кунанд ва ҷонибҳои кишварҳои пешрафта бояд дар ҳалли мушкилоти тағйирёбии иқлим мусоидат кунанд [208]. Тибқи моддаи 4, ҳама давлатҳо уҳдадорӣҳои умумиро оид ба ҳалли тағйирёбии иқлим тавассути коҳиш додани тағйирёбии иқлим ва мутобиқшавӣ ба оқибатҳои ниҳони тағйирёбии иқлим мегиранд [208]. Дар моддаи 4 қисми 7 омадааст [208], то чӣ андоза ҷонибҳои кишварҳои рӯ ба тараққӣ уҳдадорӣҳои худро дар доираи Конвенсия самаранок иҷро мекунанд, аз татбиқи самараноки уҳдадорӣҳои худ дар доираи Конвенсия аз ҷониби кишварҳои пешрафта вобаста ба захираҳои молиявӣ ва интиқоли технология вобаста аст ва пурра ба назар мегирад, ки рушди иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ва барҳам додани камбизоатӣ

авлавиятҳои аввалиндараҷаи тарафҳои кишварҳои рӯ ба тараққӣ мебошанд.

Созишномаи Париж оид ба тағйирёбии иқлим: таърих ва ҳадафи қабули он. Тағйирёбии иқлим яке аз масъалаҳои ҷаҳонии замони муосир ба шумор рафта, боиси ба амал омадани офатҳои табиӣ дар гӯшаю канори ҷаҳон, аз қабилӣ босуръат обшавии пирияхҳо, обхезиҳои бесобиқа, чангу ғубор, тӯфону гирдбодҳои ҳалокатбор, фаромадани селу ярч, сӯхтори чангалзор, хушксолӣ, гармшавии бесобиқа ва ғ. гардида, ба иқтисоди давлатҳо, захираҳои обию гидроэнергетикӣ, солимии ҷомеа ва амнияти озуқаворӣ давлатҳо таъсири манфӣ мерасонад.

Ҳамчун як масъалаи ҷаҳонии тағйирёбии иқлим аз кишварҳои ҷаҳон талаб мекунад, ки ҳамкориро барои коҳиш додани ин мушкилоти ба вучуд омада дар сатҳи баланд ба роҳ монанд. Дар соли 2015 кишварҳои ҷаҳон дар бораи ҳадафҳои нави мақсадноки мубориза бо тағйирёбии иқлим ба мувофиқа расиданд.

Дар доираи Конфронси 21-уми Конвенсияи қолабии СММ оид ба тағйирёбии иқлим, ки 12 декабри соли 2015 дар шаҳри Париж баргузор гардида буд, Созишномаи Париж оид ба иқлим қабул карда шуд. Номии расмӣ ҳуҷҷат Созишномаи Париж дар доираи Конвенсияи ҷаҳорҷӯбаи СММ оид ба тағйирёбии иқлим мебошад. Он аз ҷониби ҳамаи 197 давлатҳои Конвенсияи қолабии СММ оид ба тағйирёбии иқлим (193 кишвари узви СММ, инчунин Фаластин, Ниуэ, ҷазираҳои Кук ва Иттиҳоди Аврупо) дастгирӣ ёфт. Он Протоколи Киоторо, ки дар соли 2020 ба охир расид, иваз кард (дар назар ба соли 1990 5,2 фоиз кам кардани партовҳои газҳои гулхонаӣ аз мамлакатҳои саноатӣ тараққикарда ва мамлакатҳои иқтисодиёташон дар давраи гузариш пешбинӣ шудааст). Созишномаи нав дар шакли як ҳуҷҷати гибридӣ мебошад, ки аз протоколи аз ҷиҳати ҳуқуқӣ ҳатмӣ будани Конвенсияи ҷаҳорҷӯбаи СММ оид ба тағйирёбии иқлим ва як қатор қарорҳои Конфронси 21-уми Конвенсияи қолабии СММ оид ба тағйирёбии иқлим

иборат аст. Ин Созишнома 4 ноябри соли 2016 эътибори қонунӣ пайдо кард [20].

То моҳи сентябри соли 2019, 185 кишвар ва Иттиҳоди Аврупо ҷонибдори Созишномаи Париж буданд. Баромадан аз созишнома се сол пас аз эътибор пайдо кардани он ва як сол пас аз огоҳ намудани депозитарий имконпазир аст (макондор Дабири кулли СММ мебошад). Кишваре, ки аз Конвенсияи ҷаҳорҷӯбаи СММ оид ба тағйирёбии иқлим хориҷ мешавад, аз ин созишнома низ хориҷшуда ҳисобида мешавад [20].

Ҷумҳурии Тоҷикистон Созишномаи мазкурро санаи 22 апрели соли 2016 ба имзо расонид ва 22 марти соли 2017 тасдиқ намуда, он эътибори қонунӣ пайдо намуд. Созишномаи Париж нақшаи амалҳоро барои маҳдуд кардани гармшавии глобалӣ пешниҳод мекунад.

Ба сифати унсурҳои бунёдии он метавон инҳоро дохил намуд:

– Ҳадафи дарозмуддат – дар заминаи ин, давлатҳо омодагии хешро баҳри афзоиш додани ҳарорати миёнаи ҷаҳон то 2°C болотар аз сатҳи пеш аз саноатӣ иброз намуда, ба мувофиқа расиданд, ки кӯшишҳоро барои маҳдуд кардани он то 1,5°C идома медиҳанд.

– Саҳмҳо – пеш аз оғози конфронси Париж ва дар давоми конфронс, кишварҳо нақшаҳои ҳамаҷонибаи миллии амалҳои иқлимро пешниҳод карданд, ки (бо номи NDC – саҳмҳои дар сатҳи милли муайяншуда) барои коҳиш додани партовҳои онҳо ҳатмӣ ва мавриди муносиб буд.

– Мақсаднокӣ – ҳукуматҳо ба мувофиқа расиданд, ки нақшаҳои амалии худро ҳар панҷ сол ирсол кунанд ва ҳар як нақша ҳадафҳои мақсаднокӣ муқаррар мекунад.

– Шаффофият – кишварҳо ба мувофиқа расиданд, ки ба ҳамдигар ва ҷомеа дар бораи ноил шудан ба ҳадафҳои худ, таъмини шаффофият ва назорат ҳисобот диҳанд.

– Ҳамбастагӣ – идома додани маблағгузорӣ дар соҳаи иқлим барои кумак ба кишварҳои осебпазир, хусусан коҳиш додани партовҳо ва эҷоди устуворӣ барои мубориза бо оқибатҳои тағйирёбии иқлим равона шуда буд [197].

Созишномаи Париж чаҳорчӯбаи устувореро фароҳам меорад, ки кӯшишҳои ҷаҳониро барои даҳсолаҳои оянда роҳнамоӣ мекунад. Он огози гузариш ба ҷаҳони партовҳои холиси сифрро нишон медиҳад. Татбиқи Созишнома, инчунин, барои ноил шудан ба Ҳадафҳои Рушди Устувор муҳим аст.

Иштирокчиёни он уҳдадорҳои зеринро ба зимма мегиранд:

- нақшаҳои миллии кам кардани партовҳо, навшироии технологӣ ва мутобиқшавӣ ба тағйирёбии иқлим (ба истилоҳи Созишномаи Париж – саҳмҳои пешакии миллии муайяншударо) қабул намуда, ҳар панҷ сол баррасӣ карда шаванд;

- мунтазам кам кардани партовҳои CO₂ ба атмосфера – барои ноил шудан ба ин, стратегияҳои миллии гузариш ба иқтисодиёти карбонро таҳия кардан лозим аст (саноат набояд сӯзишвории истихроҷшавандаро сӯзонад ва мутаносибан газҳои гулхонаӣ, асосан гази карбонро ба атмосфера партояд);

- ташкили мубодилаи байналмилалӣ технологияҳои «сабз» дар соҳаи самаранокии энергия, саноат, сохтмон, кишоварзӣ ва ғайра.

Кишварҳои рӯ ба тараққӣ дар тули даҳсолаҳо низ барои «талаф ва хисорот» маблағ талаб мекунанд, ин ҷаброни мушаххасест барои пӯшонидани талафоте, ки онҳо, аллакай аз оқибатҳои тағйирёбии иқлим дидаанд. Дар банди 8 Созишномаи Париж ин концепсия зикр шудааст. Ин фонд дар Миср таъсис ёфта, то ин муддат маблағи ба он воридшуда нораваҷан мебошад. Аммо кишварҳои пешрафта аз он нигаронанд, ки ҳама гуна уҳдадорҳои маблағгузорӣ ҳамчун масъулият барои гармшавии глобалӣ баррасӣ мешаванд ва онҳо ба даҳсолаҳои бозпардохт баста мешаванд.

Созишномаи Париж оид ба иқлим, ки аз 12 декабри соли 2015 дар радиои Конфронси 21-уми Конвенсияи қолабии СММ оид ба тағйирёбии иқлим қабул гардидааст, сарчашмаи муҳими ҳуқуқӣ дар танзими универсалии муносибатҳои экологӣ ба шумор рафта, бо дарназардошти мубрамияти хосаи мушкилотҳои экологӣ таъмини иҷро

ва татбиқи мақсадноку саривақтии нишондодҳои он масъулияти ҳамаҷонибаи давлатҳои аъзо, кишварҳои минтақа ва ҷаҳон, дар маҷмӯъ, ҷомеаи ҷаҳонӣ маҳсуб мегардад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун субъекти комилҳукуқи ҷомеаи ҷаҳонӣ бо роҳбарии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти ҶТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар робита ба санадҳои байналмилалӣ экологӣ ва такмили қонунгузории экологӣ кӯшиш карда, ҳамкориҳои байналмилалиро дар соҳаи экологӣ, хусусан оид ба захираҳои обӣ ва ҳифзи муҳити зист дар сатҳи умумибашарӣ ба роҳ монда истодаанд.

Ҳамин тариқ, санадҳои байналмилалӣ экологӣ дар шаклгирӣ ва рушди қонунгузории экологии ҶТ нақши муассир гузошта, дар ин замина ҳамкориҳои байналмилалӣ ҶТ дар соҳаи экологӣ баҳри самаранок истифода намудани сарватҳои табиӣ ва ҳифзи муҳити зист ба роҳ монда шудааст. Санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки танзимкунандаи муносибатҳои экологӣ мебошанд ва Тоҷикистон онҳоро ба низоми ҳуқуқии худ ворид намудааст, имконияти воқеиро баҳри такмили қонунгузории миллӣ дар самти танзими муносибатҳои экологӣ фароҳам меоранд. Зеро дар заминаи меъёрҳои конституционӣ санадҳои байналмилалӣ эътирофкардаи Тоҷикистон ҷузъи таркибии низоми ҳуқуқии кишварро ташкил дода, давлат баҳри иҷрои онҳо дар сатҳи байналмилалӣ уҳдадорӣҳои муайянро ба зимма гирифтааст, ки яке аз чунин уҳдадорӣ ин мутобиксозии қонунгузории миллӣ бо санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ эътирофнамуда маҳсуб меёбад. Бо ин мақсад, дар солҳои соҳибистиклолӣ санадҳои байналмилалӣ танзимкунандаи муносибатҳои экологӣ дар шаклгирӣ ва мукамал шудани қонунгузории экологии Тоҷикистон нақши муҳимро иҷро намудаанд. Ин таҷриба дар солҳои баъдӣ низ бояд идома ёбад, зеро рушди муносибатҳои байналмилалӣ ва ба вучуд омодани мушкilotҳои гуногуни экологӣ моро водор менамоянд, ки аз таҷрибаи санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ

баҳри нигоҳ доштани ҳадафҳои миллӣ ва манфиатҳои давлатӣ, инчунин таҷдиди қонунгузорӣ ба таври васеъ истифода намоем.

2.2. Қонунгузориҳои экологӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил: таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқӣ

Ҷиҳати танзими ҳуқуқии муносибатҳо дар соҳаи экологӣ ва дар ин замина рушд додани қонунгузориҳои соҳаи мазкур масъалаи таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии қонунгузориҳои экологии ҚТ бо қонунгузориҳои экологии давлатҳои аъзои ИДМ ҳамчун василаи муҳим ва меҳварӣ маҳсуб мегардад.

Таҳлили муқоисавии ҳуқуқии қонунгузорӣ дар як навбат имкон фароҳам меорад, ки ҷанбаҳои мусбат ва афзалиятноки муқаррароти қонунгузориҳои давлатҳои ИДМ бо дарназардошти манфиатҳои миллӣ ба қонунгузориҳои кишвар ворид карда шуда, баҳри ташаккули санадҳои ҳуқуқии танзимкунандаи муносибатҳои экологӣ дар кишвар, заминаи мусоидро фароҳам орад.

Бо ин назардошт, яке аз ҷанбаҳои муҳими таҳқиқоти мазкурро ин масъалаи таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии қонунгузориҳои экологии ҚТ бо қонунгузориҳои экологии давлатҳои аъзои ИДМ ташкил намуда, дар ин ҷода якҷанд санадҳои меъёрии ҳуқуқии мушаххаси соҳаи экологӣ мавриди таҳлил қарор дода шудааст.

Таҳлили муқоисавии Қонуни ҚТ «Дар бораи экспертизаи экологӣ» [16] бо қонунгузориҳои экспертизаи экологии давлатҳои аъзои ИДМ. Таҳлилҳо нишон медиҳад, ки дар миёни давлатҳои аъзои ИДМ ҚТ яке аз аввалин давлатҳои мебошад, ки вобаста ба экспертизаи экологӣ қонуни махсус қабул намудааст.

Яке аз роҳҳои самараноки тақмили қонунгузорӣ ин ба инобат гирифтани таҷрибаи қонунгузориҳои давлатҳои хориҷӣ тавассути гузаронидани таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии қонунгузориҳои миллӣ бо давлатҳои хориҷӣ мебошад. Зимни таҳлили Қонуни намунавии

давлатҳои аъзои ИДМ «Дар бораи экспертизаи экологӣ» аз 17 феввали соли 1996 муайян карда шуд, ки аксаран меъёрҳои он дар Қонуни ҚТ «Дар бораи экспертизаи экологӣ» [16] мавҷуд аст.

Қонуни ҚТ «Дар бораи экспертизаи экологӣ» [16] як қатор масъалаҳоро мавриди танзим қарор додааст, ки махсусияти онро ифода менамояд, аз қабилӣ тарзи гузаронидан, пешниҳод намудан ва қабул кардани натиҷаи экспертизаи давлатӣ ва ҷамъиятии экологӣ, объект ва субъектҳои экспертизаи давлатӣ ва ҷамъиятӣ, инчунин, салоҳият ва ваколати мақомоти давлатӣ дар самти гузаронидани экспертизаи экологӣ ва ғ. Аммо, дар Қонуни намунавии давлатҳои аъзои ИДМ «Дар бораи экспертизаи экологӣ» як қатор меъёроҳое ҷой дода шудаанд, ки дар қонунгузориҳои кишвар ба назар намерасанд.

Аз ҷумла, моддаи алоҳида бо муқаррароти меъерӣ дар бораи экспертизаи давлатии экологӣ, комиссияи экспертизаи экспертизаи давлатии экологӣ, роҳбари комиссияи экспертизаи экспертизаи давлатии экологӣ, муқаррароти алоҳида дар бораи экспертони экспертизаи давлатии экологӣ, экспертизаи ҷамъиятии экологӣ, шартҳои гузаронидани экспертизаи ҷамъиятии экологӣ ва рад намудани бақайдгирии давлатии ариза дар бораи гузаронидани экспертизаи ҷамъиятиро муқаррар менамояд.

Бинобар сабаби такмил ва танзими муқаммалӣ муносибатҳо вобаста ба экспертизаи экологӣ, ба мақсад мувофиқ аст, ки баъзе аз масъалаҳои дар боло ишорагардида дар такмили Қонуни ҚТ «Дар бораи экспертизаи экологӣ» [16] мавриди танзим қарор дода шавад.

Дар қисми умумии Кодекси экологии намунавии давлатҳои аъзои ИДМ аз 16 ноябри соли 2006, №27-8 [36] боби 8 (иборат аз 2 модда) ба масъалаи арзёбии таъсиррасонӣ ба муҳити зист ва экспертизаи экологӣ бахшида шудааст. Моддаи 43 он, ки экспертизаи экологӣ ном гирифтааст, дорои аҳаммияти умумӣ мебошад. Меъёрҳои дар ин модда манзуршуда муҳияти худро имрӯз дар Қонуни ҚТ «Дар бораи экспертизаи экологӣ» [16] пайдо намудаанд.

Дар таҷрибаи қонунгузории ФР муносибатҳо оид ба экспертизаи экологӣ бо Қонуни федералӣ «Дар бораи экспертизаи экологӣ» аз 23 ноябри соли 1995, №174-ҚФ [39] танзим мегардад. Бояд қайд кард, ки қонуни федералии мазкур дар пайравӣ ва бо тартиби муқарраршудаи меъёрҳои Қонуни намунавии давлатҳои аъзои ИДМ «Дар бораи экспертизаи экологӣ» аз 17 феввали соли 1996 таҳия гардида, ҳамаи тафовутҳо, ки доир ба қонуни моделӣ ва Қонуни ҚТ «Дар бораи экспертизаи экологӣ» [16] дар боло ишора намудем, айнан бо қонуни федералӣ низ ҳамон тафовутҳо яқсон ба назар мерасанд.

Танҳо дар асоси моддаҳо, ки ба экспертизаи давлатии экологӣ, экспертизаи ҷамъиятии экологӣ, экспертони экспертизаи экологии давлатӣ, комиссияҳои экспертии экспертизаи давлатии экологӣ, шарт ва тартиби гузаронидани экспертизаи ҷамъиятии экологӣ, инчунин қисман такмил додани муқаррароти қонуни ватанӣ оид ба хулосаи экспертизаи давлатии ҷамъиятӣ дар заминаи меъёрҳои ишорагардида ба мақсад мувофиқ ҳисобида мешавад.

Ҳамчунин, дар Кодекси экологии Ҷумҳурии Қазоқистон аз 2 январи соли 2021, №400-VI [42] боби 8 ба масъалаи экспертизаи экологӣ бахшида шуда, дар он муқаррароти умумӣ дар бораи экспертизаи экологӣ (моддаҳои 85 ва 86) пешбинӣ гардидааст. Яке аз тафовутҳои ҷиддӣ дар кодекси мазкур ин дар ҳаҷми ду параграфи алоҳида ва ба таври васеъ танзим намудани экспертизаи экологӣ мебошад.

Танзими муносибатҳои баррасишаванда дар Кодекси экологии Ҷумҳурии Қазоқистон ва Қонуни ҚТ «Дар бораи экспертизаи экологӣ» [16] бештар маврид яқрағ мебошанд, аммо дар қисматҳои ҷудогона бартариро қонунгузории экологии Қазоқистон соҳиб мегардад. Аз ҷумла, дар ин санади ҳуқуқӣ масъалаи марбут ба бекор кардани хулосаи мусбати эспертизаи давлатии экологӣ, экспертони экспертизаи давлатии экологӣ, ҷалби экспертони беруна дар раванди гузаронидани экспертизаи давлатии экологӣ, шуроҳои экспертии экспертизаи давлатии экологӣ, ошкорбаёнӣ экспертизаи давлатии экологӣ, гузаронидани

муҳокимаҳои оммавӣ ва тартиби баррасии ихтилофот дар рафти экспертизаи экологӣ танзим шудаанд, ки ба сифати меъёрҳои нави қисмати экспертизаи давлатии экологӣ баромад менамоянд.

Ҳамзамон, Кодекси экологии Ҷумҳурии Қазоқистон дар робита ба экспертизаи ҷамъиятии экологӣ низ муқарраротро дарҷ намудааст, ки тафовути ҷиддӣ ба шумор мераванд. Аз ҷумла, муқаррарот дар бораи экспертизаи ҷамъиятии экологӣ, ташкилкунандагони экспертизаи ҷамъиятии экологӣ, экспертҳои экспертизаи ҷамъиятии экологӣ, ҳуқуқ ва уҳдадорӣ шахсе, ки фаъолият ба объекти экспертизаи ҷамъиятии экологӣ нигаронида шудааст, огоҳӣ додани аҳоли аз гузаронидани экспертизаи ҷамъиятии экологӣ, маълумотҳои таркиби хулосаи экспертизаи ҷамъиятии экологӣ ва истифодаи натиҷаҳои экспертизаи ҷамъиятии экологӣ.

Дар робита масъалаҳои дар боло дарҷшуда ба мақсад мувофиқ аст, ки ба Қонуни ҚТ «Дар бораи экспертизаи экологӣ» [16] бештари меъёрҳо вобаста ба экспертизаи давлатии экологӣ ва қисмати зиёди танзими бонизоми экспертизаи ҷамъиятии экологӣ илова карда шавад.

Омӯзиши қонунгузории Ҷумҳурии Белорус низ дар ин самт мувофиқ ба мақсад мебошад. Зеро, дар ин давлат қонуни алоҳида – Қонуни Ҷумҳурии Белорус «Дар бораи экспертизаи давлатии экологӣ» аз 18 июни соли 1993, №2442-ХІІ [54] қабул шуда, муносибатҳои гуногуни соҳаро танзим менамояд. Аз ҷумла, ин қонун муносибатҳоро муқаррар ва танзим намудааст, ки баҳри пешгирӣ кардани таъсири манфии фаъолияти хоҷагидорӣ, инчунин, дигар навъи фаъолият, ки ба ҳифзи муҳити зист таъсиргузоранд, нигаронида шудаанд.

Мавриди зикр аст, ки қонуни болозикр экспертизаи экологиро дар ҳаҷми маҳдуд, яъне танҳо экспертизаи давлатии экологиро ба танзим медарорад ва нисбат ба қонуни ватанӣ тафовути ҷиддиеро нишон намедихад. Танҳо дар моддаи 9 Қонуни мазур (дар таҳрири нав аз 14 июли соли 2000, №419-3) масъалаи шикоят намудан аз болои хулосаи экспертизаи давлатии экологиро муқаррар менамояд, ки ба инобат

гирифтани он дар лоиҳаи қонуни ватанӣ оид ба экспертизаи экологӣ ба манфиати кор дониста мешавад.

Дар Ҷумҳурии Молдова қонуне, ки муносибатҳои мазкурро танзим менамояд, Қонуни Ҷумҳурии Молдова «Дар бораи экспертизаи экологӣ ва арзёбии таъсиррасонӣ ба муҳити зист» аз 29 майи соли 1996, №851 [58] ном гирифтааст. Ин Қонун аз 14 модда иборат буда, дар моддаи 1 он мафҳумҳои асосӣ шарҳ дода шудаанд. Боқимонда моддаҳои қонун фарогирандаи танзими ҳуқуқии экспертизаи экологӣ мебошанд. Ҳарчанд муқаррароти он ба қонуни моделӣ пурра шабоҳат доранд, вале нисбат ба қонуни ватанӣ бошад, ҳамчун тафовут дар моддаи алоҳида танзим муқаррар намудани мустақилияти экспертҳои экспертизаи давлатии экологӣ ва ҷавобгарии онҳоро дар назди қонун пешбинӣ менамояд.

Чун қоида, дигар масъалаҳое, ки вобаста ба объект ва субъекти экспертизаи давлатии экологӣ ва экспертизаи ҷамъиятии экологӣ, тартиби гузаронидан, ҳуқуқу уҳдадорихои субъектон ва ҳулосаи экспертизаи давлатии экологӣ ва экспертизаи ҷамъиятии экологӣ бо қонуни мазкур муқаррар гардидаанд, дар қонуни ватанӣ зарурати ба инобат гирифтани онҳо ҷой надорад. Қисмати дигари қонун бошад, ба масъалаи танзими ҳуқуқии арзёбии таъсиррасонӣ ба муҳити зист бахшида шудааст.

Экспертизаи экологӣ то қабул гардидани Қонуни Украина «Дар бораи арзёбии таъсиррасонӣ ба муҳити зист» аз 23 майи соли 2017, №2059-VIII бо Қонуни Украина «Дар бораи экспертизаи экологӣ» аз 9 феввали соли 1995, №45/95-ВР [70] ба амал бароварда мешуд. Қонуни мазкур (иборат аз 51 модда) тамоми паҳлуҳои экспертизаи экологиро ба таври дақиқ мавриди танзим қарор дода буд. Ҳарчанд айнӣ ҳол ин қонун аз эътибор соқит дониста шудааст, вале баъзе аз масъалаҳои пешбинигардидаро дар лоиҳаи қонуни ватанӣ бо мақсади танзими босамари ҳуқуқӣ ба инобат гирифтан ба мақсад мувофиқ аст.

Аз ҷумла, шуроҳои эксперти ва машваратии экспертизаи экологӣ, кафолати мустақилияти экспертони экспертизаи экологӣ, ариза дар

бораи огоҳонӣ аз гузаронидани экспертизаи ҷамъиятии экологӣ, шикоят аз болои хулосаи экспертизаи давлатии экологӣ, безътибор дониستاني хулосаи экспертизаи давлатии экологӣ ва шикоят аз болои қароре, ки дар асоси хулосаи экспертизаи давлатии экологӣ қабул гардидааст.

Бо мақсади танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ дар самти экспертизаи экологӣ дар Ҷумҳурии Озарбойҷон қонуни соҳавӣ қабул карда нашудааст. Муносибатҳо дар ин самт бо Қонуни Ҷумҳурии Озарбойҷон «Дар бораи ҳифзи табиат ва истифодаи табиат» аз 25 феввали соли 1992, №79 [44] ба танзим дароварда мешавад. Муайян гардид, ки дар қонуни мазкур боби 7 (моддаҳои 29-48) ба танзими ҳуқуқии экспертизаи давлатии экологӣ бахшида шудааст. Қонуни мазкур дар нисбати ба қонуни ватанӣ муносибатҳо оид ба экспертизаи экологиро дар ҳаҷми маҳдуд (танҳо экспертизаи давлатии экологӣ) танзим намуда, якчанд меъёрҳои онро ҳангоми таҳияи лоиҳаи қонуни ватанӣ ба инобат гирифтани ба мақсад мувофиқ шуморида мешавад. Аз ҷумла, ҷавобгарӣ барои риоя накардани шартҳои иҷрои қарори хоҷагидорӣ, мақсад ва вазифаҳои таҳлили баъдилоиҳавӣ, ташкили таҳлили баъдилоиҳавӣ, тартиби ҳалли ихтилофоти ҷонибҳо ва пардохт барои экспертизаи давлатии экологӣ.

Масъалаи экспертизаи экологӣ дар Ҷумҳурии Туркменистон бо Қонуни Туркменистон «Дар бораи экспертизаи экологӣ» аз 16 августи соли 2014, №108-V [65] мавриди танзим қарор гирифтааст. Қонуни мазкур муносибатҳоро дар соҳаи экспертизаи экологӣ танзим менамояд. Инчунин, тавассути санади ҳуқуқии мазкур меъёрҳои мушаххас баҳри пешгирӣ кардани таъсири манфии субъектҳо, махсусан субъектҳои фаъолияти хоҷагирдорӣ ба муҳити зист нигаронида шудаанд, ки барои таъмини саломатии аҳоли имконияти мусоидро фароҳам меоранд.

Якчанд тафовутҳои дар Қонуни мазкур мушоҳида гардиданд, ки дар қонуни ватанӣ ба инобат гирифтани онҳо ба танзими мукаммали муносибатҳо дар самти экспертизаи экологӣ мусоидат менамояд. Аз ҷумла, муқаррароти умумӣ дар бораи экспертизаи давлатии экологӣ ва

экспертизаи ҷамъиятии экологӣ, экспертони экспертизаи давлатии экологӣ, комиссияи экспертии экспертизаи экологӣ ва ҳуқуқу уҳдадорихои дархосткунандагони экспертизаи экологӣ.

Дар Ҷумҳурии Ўзбекистон низ дар асоси Қонуни Ҷумҳурии Ўзбекистон «Дар бораи экспертизаи экологӣ» аз 25 майи соли 2000, №73-ІІ [60] (иборат аз 26 модда) экспертизаи экологӣ пурра мавриди танзими ҳуқуқӣ қарор гирифтааст. Дар муқоиса бо қонуни ватанӣ дар бораи экспертизаи экологӣ ду меъёри фарқкунандае дар қонуни болозикр мавҷуд аст, ки ба назар гирифтани онҳо зимни таҳияи лоиҳаи қонуни ватанӣ мувофиқи мақсад аст. Махсусан, муқаррарот дар бораи ҷавобгарии экспертони экспертизаи давлатии экологӣ, ки ба ғайр аз уҳдадорихои онҳо ба таври алоҳида муқаррар гардидааст ва дигар ин муқаррароти умумӣ дар бораи экспертизаи ҷамъиятии экологӣ ба шумор мераванд.

Муносибатҳои вобаста ба экспертизаи экологӣ дар Қонуни Ҷумҳурии Қирғизистон «Дар бораи экспертизаи экологӣ» аз 16 июни соли 1999, №54 [50] пурра мавриди танзим қарор гирифтааст. Муқаррароти пешбиниамудаи қонуни болозикр пурра ба муқаррароти Қонуни ҚТ «Дар бораи экспертизаи экологӣ» мувофиқат менамояд ва дар он ҳеҷ гуна тафовут ҷой надорад.

Дар баробари ин, зикр намудан зарур аст, ки дар лоиҳаи Кодекси экологии Ҷумҳурии Қирғизистон, ки аз ҷониби як зумра вакилони парламент таҳия гардидааст, масъалаи экспертизаи экологӣ дар боби 15 дар тафовут аз Қонуни Ҷумҳурии Қирғизистон «Дар бораи экспертизаи экологӣ» танзими муносибатҳоро аз нигоҳи нав пешбинӣ менамояд. Аз ҷумла, аз лоиҳаи Кодекси мазкур зимни таҳияи лоиҳаи қонуни ватанӣ ба инобат гирифтани меъёрҳои зерин: тартиби ҳалли ихтилофот ҳангоми гузаронидани экспертизаи давлатии экологӣ, муқаррароти умумӣ дар бораи экспертизаи ҷамъиятии экологӣ, экспертони экспертизаи ҷамъиятии экологӣ, ҳулосаи экспертизаи ҷамъиятии экологӣ ва

нишондодҳои таркибии он, инчунин истифодаи натиҷаҳои экспертизаи ҷамъиятии экологӣ ба мақсад мувофиқ доништа мешавад.

Таҳлили муқоисавии Қонуни ҚТ «Дар бораи маърифати экологии аҳоли» бо қонунгузори давлатҳои аъзои ИДМ дар самти маърифати экологии аҳоли. Танзими ҳуқуқии муносибатҳо дар самти маърифати экологии аҳоли дар ҚТ бевосита дар асоси Қонуни ҚТ «Дар бораи маърифати экологии аҳоли», ки аз 29 декабри соли 2010, №673 қабул гардида, аз 4 боб ва 17 модда иборат мебошад, ба танзим дароварда мешавад. Таҳлилҳо нишон медиҳад, ки дар миёни давлатҳои аъзои ИДМ ҚТ яке аз аввалин давлатҳое мебошад, ки дар самти маърифати экологӣ ва баланд бардоштани фарҳанги экологии шаҳрвандон вобаста ба истифодаи табиат ва муносибат бо муҳити зист қонуни махсус қабул намудааст.

Зимни таҳлили Қонуни намунавии давлатҳои аъзои ИДМ «Дар бораи маърифат ва фарҳанги экологии аҳоли» аз 27 март соли 2017 бо қарори №46-18 [33] муайян карда шуд, ки аксаран меъёрҳои он дар Қонуни ҚТ «Дар бораи маърифати экологии аҳоли» мавҷуд аст.

Ҳарчанд дар масъалаи ҷамоагарсозии фаъолияти байниидоравӣ оид ба масъалаи маърифати экологии аҳоли, инчунин ҷиҳати таҳияи пешниҳодҳо оид ба масъалаҳои маърифати экологии аҳоли Қонуни ҚТ «Дар бораи маърифати экологии аҳоли» таъсиси комиссияҳои байниидоравиро муқаррар менамояд, вале дар тафовут ба қонуни миллии Қонуни намунавии давлатҳои аъзои ИДМ «Дар бораи маърифат ва фарҳанги экологии аҳоли» дар моддаи 11 таъсиси Шуроҳои машваратиро дар раванди маърифати аҳоли чунин пешбинӣ намудааст.

Шуроҳои машваратӣ бо мақсади мусоидат намудан ба таҳия ва татбиқи сиёсати давлатӣ дар соҳаи маърифати экологӣ ва ташаккули фарҳанги экологии аҳоли, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, инчунин барои машварат ва огоҳонидани шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ оид ба масъалаҳои маърифати экологӣ ва ташаккули фарҳанги экологии аҳоли таъсис дода мешаванд.

Чунин мақом аслан дар назди мақомоти ваколатдори давлатӣ оид ба ташкил ва татбиқи маърифати экологӣ ва ташаккули фарҳанги экологии аҳоли таъсис гардида, фаъолиятро дар асоси низомномае, ки аз ҷониби мақоми ваколатдори давлатӣ муайян карда мешавад, ба роҳ мемонад. Ба ҳайати шурои машваратӣ бошад, мутахассисони тамоми мақомотҳои давлатӣ ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ, ки дорои дониш ва таҷриба дар соҳаи маърифати экологӣ ва ташаккули фарҳанги экологӣ мебошанд, дохил шаванд.

Аз ин бармеояд, ки шуроҳои машваратӣ дар татбиқи сиёсати давлатӣ дар соҳаи маърифати экологӣ ва ташаккули фарҳанги экологии аҳоли нақши муҳимро иҷро менамоянд. Инчунин, онҳо метавонанд дар таҳияи санадҳои ҳуқуқӣ, ташкил ва баргузор намудани корҳои фаҳмондадиҳӣ ба шахсони ҳуқуқию воқеӣ бо мақсади баланд бардоштани маърифати экологии онҳо, саҳмгузор бошанд.

Аз ин рӯ, бинобар сабаби нақши алоҳидаи худро иҷро намудани шурои машваратӣ, ба мақсад мувофиқ аст, ки вазъи ҳуқуқии он дар моддаи алоҳидаи Қонуни ҚТ «Дар бораи маърифати экологии аҳоли» мавриди танзим қарор дода шавад.

Боби 12 Кодекси экологии намунавии давлатҳои аъзои ИДМ аз 16 ноябри соли 2006, №27-8 [36] фарогирандаи асосҳои инкишофёбии фарҳанги экологӣ буда, дар худ принсипҳои бунёдии танзими давлатии фарҳанги экологӣ, ба роҳ мондани таълими экологӣ, омода намудани мутахассисон дар самти ҳифзи муҳити зист ва амнияти экологиро қой додааст. Ин таҷрибаро метавон тавассути моддаҳои алоҳида дар Қонуни ҚТ «Дар бораи маърифати экологии аҳоли» ворид намуд.

Дар таҷрибаи қонунгузории ҶР падидаи таълим ва маърифати экологӣ бо Қонуни федералӣ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» аз 10 январи соли 2002, №7-ҚФ [38] танзим мегардад. Боби 13 Қонуни ишорашуда асосҳои ташаккули фарҳанги экологӣ ном гирифта, дар худ масъалаҳоро танзим кардааст, ки ифодакунандаи таълими экологӣ, омода сохтани мутахассисони соҳавӣ бо мақсади ҳифзи муҳити зист ва

амнияти экологӣ, инчунин, болобурди маърифати экологӣ мебошанд. Бояд зикр кард, ки меъёрҳои моддаҳои номбурдаи боби мазкур дар муқаррароти Қонуни ҶТ «Дар бораи маърифати экологии аҳолии» дарҷ гардидаанд.

Ҳангоми рӯ овардан ба қонунгузории субъектҳои ФР маълум мегардад, ки муқаррароти онҳо дар самти баррасишаванда то андозае аз қонунгузории кишвари мо фарқ менамоянд. Аз ҷумла, зимни таҳлили Қонуни вилояти Амурск «Дар бораи таълим, маърифат ва ташаккули фарҳанги экологии аҳолии вилояти Амурск» аз 9 ноябри соли 2021, №31-ОЗ, Қонуни вилояти Архангелск «Дар бораи таълим, маърифат ва ташаккули фарҳанги экологии аҳолии вилояти Архангельск» аз 19 ноябри соли 2012, №575-35-ОЗ ва Қонуни вилояти Костром «Дар бораи таълим, маърифат ва ташаккули фарҳанги экологии аҳолии вилояти Костром» аз 12 июли соли 2006, №60-4-ЗКО муайян карда шуд, ки қонунҳои мазкур дар моддаҳои вобаста ба мафҳумҳои асосӣ бахшидашуда, мафҳумҳои таълими экологӣ ва тарбияи экологиро пешбинӣ менамоянд.

Таълими экологӣ ин раванди муттасили тарбия ва таълим, ки ба ташаккули низоми тамоюлоти арзишӣ, меъёрҳои ахлоқӣ ва ахлоқии рафтор, аз худ кардани донишҳои соҳавӣ, гирифтани таҷриба дар самти ҳифзи муҳити зист, инчунин амнияти экологӣ равон карда шудааст.

Қонуни вилояти Амурск «Дар бораи таълим, маърифат ва ташаккули фарҳанги экологии аҳолии вилояти Амурск» чунин мафҳуми тарбияи экологияро пешбинӣ менамояд: «Тарбияи экологӣ ин раванди мақсадноки таълиму тарбия, ки неъматҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим буда, ба манфиати шахс, оила, ҷомеа ва давлат, инчунин маҷмуи дониш, малака, арзишҳои бадастовардашуда, таҷриба ва салоҳият дар соҳаи ҳифзи муҳити зист, идоракунии табиат ва беҳатарии экологӣ бо мақсади рушди зеҳнӣ, маънавӣ, ахлоқӣ, эҷодӣ, ҷисмонӣ ва (ё) касбии шахс, қонунгардонидани талабот ва манфиатҳои таълимии ӯ амалӣ карда мешавад» [38].

Ҳамзамон, дар қонунҳои дар боло ишорагардида, дар робита ба таълими экологӣ, маърифати экологӣ ва фарҳанги экологӣ моддаҳои алоҳида бахшида шудаанд, ки чунин ҳолат дар қонуни миллии дар бораи маърифати экологӣ ҷой надорад. Ҳамин тавр, дар асоси таҷрибаи қонунгузории субъектҳои ФР танзими ҳукукии мафҳумҳои таълими экологӣ ва тарбияи экологӣ дар Қонуни ҚТ «Дар бораи маърифати экологии аҳоли» ба мақсад мувофиқ шуморида мешавад.

Ҳамчунин, дар Кодекси экологии Ҷумҳурии Қазоқистон аз 2 январи соли 2021, №400-VI [42] фасли 12 ба масъалаи фарҳанг, таълим ва маърифати экологӣ бахшида шуда, дар он муқаррарот вобаста ба раванди ташаккули фарҳанг ва ба роҳ мондани таълими экологӣ пешбинӣ гардидааст. Яке аз тафовутҳои ҷиддӣ дар Кодекси мазкур ин дар ҳаҷми маҳдуд танзим намудани масъала ва вобаста ба он пешбинӣ нагардидани қабули санадҳои меъёрии ҳукукии зерқонунӣ мебошад.

Дар ин санади ҳукуқӣ таълим, маърифат ва рушди фарҳанги экологӣ ба таври ҷузъӣ мавриди танзим қарор гирифтааст, аммо дар фарқият аз қонунгузории дигар давлатҳо, дар он ба масъалаи дастгирии давлатии маърифат ва таълими экологӣ диққати бештар дода шудааст. Чунин муқаррароти алоҳида дар қонунгузории кишвар ба назар намерасад.

Дар робита ба меъёри дар боло дарҷшуда ба мақсад мувофиқ аст, ки ба Қонуни ҚТ «Дар бораи маърифати экологии аҳоли» моддаи алоҳида вобаста ба самтҳои афзалиятноки раванди маърифати экологӣ, ки мавриди дастгирии давлатӣ қарор дода мешаванд, инчунин, тадбирҳои дастгирии давлатӣ дар ин раванд илова карда шавад. Ин имконият медиҳад, ки фарҳанги экологии аҳоли боло рафта, заминаи воқеӣ ҷиҳати амалӣ кардани ҳадафҳои қонунгузорӣ фароҳам гардад.

Дар таҷрибаи қонунгузории Ҷумҳурии Белорус, тавре ки ба назар мерасад, дар самти ташаккули маърифати экологӣ қонуни алоҳида қабул нагардидааст. Қонуни Ҷумҳурии Белорус «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» аз 26.11.1992, №1982-XII [53] дар худ меъёрҳои ҷудогонаро ҷой додааст, ки фарогирандаи мавзуи баррасишаванда мебошанд. Аз ҷумла,

тавассути боби 13 Қонун, масъалаи таълими экологӣ, маърифати экологӣ ва таҳқиқоти илмӣ дар самти ҳифзи муҳити зист танзим шудааст. Инчунин, дар моддаҳои алоҳидаи он, ба мисли моддаи 75 (Таълим дар соҳаи ҳифзи муҳити зист ва истифодаи табиат) ва моддаи 77 (Маърифат дар соҳаи ҳифзи муҳити зист) меёрихое ҷой гирифтаанд, ки ба таври умумӣ масъалаи ишорашударо танзим менамоянд.

Маърифати экологӣ дар таҷрибаи қонунгузории Ҷумҳурии Арманистон бошад, ба таври мустақил дар Қонуни Ҷумҳурии Арманистон «Дар бораи таълим ва тарбияи экологии аҳоли» аз 20 ноябри соли 2001, №264-ЗР мавриди танзим қарор гирифтааст. Мазмун ва моҳияти қонуни ишорашуда бо қонунгузории кишвар якранг буда, танҳо дар тафовут бо қонунгузории мо дар ин қонун дар моддаи аввал, ки мафҳумҳои асосиро пешбинӣ менамояд, мафҳуми тарбияи экологӣ кушода дода шудааст. Азбаски, тарбияи экологӣ як ҷузъи маърифати экологӣ маҳсуб меёбад, зимни таҳияи лоиҳаи Қонуни ҚТ «Дар бораи маърифати экологии аҳоли» ба инобат гирифтани мафҳуми тарбияи экологӣ ба такмил додани қонуни ватанӣ мусоидат хоҳад кард.

Зимни таҳлили Қонуни Ҷумҳурии Озарбойҷон «Дар бораи маърифат ва таълими экологӣ» аз 10 декабри соли 2002, №401-ПҚ [45] муайян гардид, ки миёни он ва қонуни ватанӣ аз рӯйи тартиби танзими муносибатҳо вобаста ба таълим ва маърифати экологӣ тафовути ҷиддие ҷой надорад. Танҳо м. 1 Қонуни Ҷумҳурии Озарбойҷон «Дар бораи маърифат ва таълими экологӣ» мафҳуми таълими экологӣ ва моддаи 9 таъсиси шуроҳои машваратиро муқаррар менамояд, ки инобат гирифтани меъёрҳои мазкур ҷиҳати такмили қонуни ватанӣ мусоидат менамояд.

Масъалаи маърифати экологӣ дар Ҷумҳурии Туркменистон бо Қонуни Туркменистон «Дар бораи ҳифзи табиат» аз 1 марти соли 2014, №40-V [62] мавриди танзим қарор гирифтааст. Танҳо моддаи 57 боби 13 қонуни зикргардида, таълим ва тарбия дар соҳаи ҳифзи табиатро муқаррар менамояд, ки меъёрҳои он дар умум ба маърифати экологии шаҳрвандони Туркменистон нигаронида шуда, дар нисбати қонуни

ватанӣ дар бораи маърифати экологӣ фарқияти ҷиддиеро пешбинӣ наменамояд.

Ҳатмӣ будани омӯзиши экологӣ дар ҳама гуна муассисаҳои таълимӣ, махсусияти Қонуни Ҷумҳурии Ёзбекистон «Дар бораи ҳифзи табиат»-ро аз 9 декабри соли 1992, №754-ХП [59] ифода менамояд. Он ҳамчун принципи асосӣ дар сархати дуҷуми моддаи 4-и қонуни мазкур дарҷ ёфтааст. Дар ин хусус, дар қонунгузории экологии Ҷумҳурии Ёзбекистон муқаррароте дар бораи баланд бардоштани маърифати экологӣ ҷой надорад. Вале бо қарори Кабинети вазирони Ҷумҳурии Ёзбекистон Концепсияи ташаккули маърифати экологӣ дар Ҷумҳурии Ёзбекистон аз 27 майи соли 2019, №434 [204] тасдиқ гардидааст, ки он тамоми паҳлуҳои раванди маърифати экологӣ ва ташаккули фарҳанги экологиро пешбинӣ менамояд.

Дар Ҷумҳурии Қирғизистон бошад, дар самти ташаккули фарҳанги экологии аҳоли қонуни махсус қабул нагардидааст. Муносибатҳои вобаста ба маърифати экологӣ дар Қонуни Ҷумҳурии Қирғизистон «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» аз 16 июни соли 1999, №53 [49] танҳо дар моддаи 48 фасли 9, ки таълим ва тарбияи экологӣ номгузори гардидааст, мавриди танзим қарор гирифтааст. Муқаррароти моддаи мазкур ба таври умумӣ пешбинӣ гардида, нишондодҳои он дар Қонуни ҚТ «Дар бораи маърифати экологии аҳоли» ба таври васеъ дарҷ гардидааст.

Таҳлили муқоисавии Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити экологӣ» бо қонунгузории давлатҳои аъзои ИДМ оид ба аудити экологӣ. Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити экологӣ» аз 26 декабри соли 2011, №785 танзими ҳуқуқи муносибатҳо оид ба аудити экологиро дар ҚТ ба роҳ мондааст. Қонуни ишорашуда фарогирандаи 19 модда мебошад. Зимни таҳлил муайян карда шуд, ки дар миёни давлатҳои аъзои ИДМ ҚТ аз ҷумлаи давлатҳое мебошад, ки вобаста ба аудити экологӣ қонуни махсус қабул намудаанд.

Зимни таҳлили Қонуни намунавии давлатҳои аъзои ИДМ «Дар бораи аудити экологӣ» аз 29 ноябри соли 2013, №39-5 [35] муайян карда

шуд, ки аксаран меъёрҳои он дар Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити экологӣ» мавҷуд аст.

Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити экологӣ» ҳарчанд дар моддаи 1 мафҳумҳои асосиро пешбинӣ менамояд, вале онҳо нисбат ба мафҳумҳои асосии дар Қонуни намунавии давлатҳои аъзои ИДМ «Дар бораи аудити экологӣ» пешбинигардида нисбатан камтар мебошад. Ба ғайр аз ин, дар Қонуни ватанӣ баъзан муқаррароти дигар дар масъалаи аудити экологӣ, ки Қонуни намунавӣ пешбинӣ намудааст, ба мушоҳида намерасад.

Аз ҷумла, муқаррарот вобаста ба ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои ҳам фармоишгари аудити экологӣ ва ҳам субъекти санҷидашаванда (ҳол он ки дар Қонуни ватанӣ онҳо аз ҳам ҷудо карда нашудаанд), нақшаи аудити экологӣ, омода намудани аудити экологӣ, ҷамъовариҳои маълумоти аудиторӣ, натиҷаҳои аудити экологӣ, паҳн кардани хулосаи аудиторӣ ва ҳифзи ҳуҷҷатҳои аудити экологӣ, муайян намудани талабот оид ба аудиторҳо (боби алоҳида) ва аккредитатсияи давлатии аудиторон ва ташкилотҳои аудиторӣ.

Бинобар сабаби такмил ва танзими мукаммали муносибатҳо вобаста ба аудити экологӣ, ба мақсад мувофиқ аст, ки баъзе аз масъалаҳои дар боло ишорагардида зимни таҳияи лоиҳаи Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити экологӣ» мавриди истифода қарор дода шавад. Масалан, баъзан аз мафҳумҳои асосии дар Қонуни намунавӣ истифодашаванда (моддаи 1), талабот нисбат ба аудиторҳои экологӣ ва ташкилотҳои аудиторӣ, инчунин, тартиби аттестатсияи аудиторҳои экологӣ.

Дар қисми умумии Кодекси экологии намунавии давлатҳои аъзои ИДМ аз 16 ноябри соли 2006, №27-8 [36] дар сархати ҳаштодуми моддаи 1 мафҳуми аудити экологӣ пешбинӣ гардида, танҳо моддаи 52 ба аудити экологӣ бахшида шудааст. Мутобиқи он «аудити экологӣ бо мақсади таъмини амнияти экологӣ, муайян кардани роҳҳо ва воситаҳои кам кардани хатари таъсири зараровар ба муҳити зисти ҷаҳонӣ ва дигар ҷаҳонӣ тавассути санҷиши мустақилонаи мутобиқати ҷунин ҷаҳонӣҳо ба талабот дар соҳаи ҳифзи муҳити зист,

амнияти экологӣ ва дигар талаботи муқаррарнамудаи қонунгузории милли гузаронида мешавад» [36]. Аудити экологӣ метавонад ташаббусӣ ё ҳатмӣ бошад.

Дар таҷрибаи қонунгузории ҶР муносибатҳо оид ба аудити экологӣ то ҳол бо қонуни махсус мавриди танзим қарор нагирифтааст. Мафҳуми аудити экологӣ дар сархати сивудуи моддаи 1 Қонуни федералӣ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» аз 10 январи соли 2002, №7-ҚФ [38] ба таври зайл муқаррар гардидааст: «Аудити экологӣ – арзёбии мустақилона, ҳамаҷониба ва ҳуҷҷатноки аз ҷониби шахси ҳуқуқӣ ё соҳибкори инфиродӣ тибқи талабот, аз ҷумла меъёрҳо ва санадҳои меъёрӣ, меъёрҳо ва қоидаҳои федералӣ дар соҳаи ҳифзи муҳити зист, талаботи стандартҳои байналмилалӣ ва таҳияи тавсияҳо оид ба тақмили ҷунин фаъолият» [38].

Дар таҷрибаи қонунгузории ҶР айни ҳол лоиҳаи Қонуни федералӣ «Дар бораи аудити экологӣ ва фаъолияти аудитории экологӣ» таҳия гардида, аз 13 модда иборат мебошад. Муқаррароти пешбинигардидаи лоиҳаи Қонуни мазкур дар Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити экологӣ» мавҷуд мебошад.

Дар Кодекси экологии Ҷумҳурии Қазоқистон аз 2 январи соли 2021, №400-VI [42] мутаассифона муқаррароте вобаста ба аудити экологӣ, тартиб ва шартҳои гузаронидани он ҷой надорад. Ҳарчанд дар таҳрири каблии Кодекси экологии Ҷумҳурии Қазоқистон аз 9 январи соли 2007, №212 боби 9 бо номи аудити экологӣ бо фарогирии 15 модда (моддаҳои 80-94) муқаррар гардида буд, вале дар таҳрири нави ин кодекс масъалаи аудити экологӣ аз он хориҷ карда шудааст.

Дар таҷрибаи қонунгузории Ҷумҳурии Беларус, тавре ки ба назар мерасад, оид ба аудити экологӣ қонуни алоҳида қабул нагардидааст. Қонуни Ҷумҳурии Беларус «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» аз 26 ноябри соли 1992, №1982-XII [53] дар моддаи 34 бо номи аудити экологӣ муқаррар менамояд, ки «аудити экологӣ бо мақсади таъмини амнияти экологӣ, муайян кардани роҳҳо ва воситаҳои кам кардани хавфи таъсири

зараровар ба муҳити зисти фаъолияти хоҷагидорӣ ва дигар фаъолиятҳо тавассути санҷиши мустақилонаи мутобиқати чунин фаъолиятҳо дар соҳаи ҳифзи муҳити зист ва нишондодҳои дигаре, ки қонунгузориҳои Ҷумҳурии Белорус муқаррар кардааст, гузаронида мешавад» [53]. Мутобиқи қисми 2, моддаи 34 Қонуни мазкур тартиби гузаронидани аудити экологиро қонунгузориҳои Ҷумҳурии Белорус муқаррар менамояд.

Бо ин назардошт, бо қарори Шурои Вазирони Ҷумҳурии Белорус «Низомнома дар бораи тартиби гузаронидани аудити экологӣ» аз 26 майи соли 2016, №412 тасдиқ карда шудааст, ки санади меъёрии ҳуқуқии ягона оид ба гузаронидани аудити экологӣ дар ҳудуди Ҷумҳурии Белорус ба ҳисоб меравад. Низомномаи болозикр аз ду боб ва 25 банд иборат буда, дар боби якум, муқаррароти умумӣ оид ба аудити экологӣ ва дар боби дуюм бошад, тартиби гузаронидани аудити экологӣ муқаррар шудааст.

Вобаста ба масъалаи аудити экологӣ дар Ҷумҳурии Молдова то ба ҳол қонуни махсус қабул нагардидааст. Танҳо бо мақсади иҷрои Қонуни Ҷумҳурии Молдова «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» аз 16 июни соли 1993, №1515-ХП [56] санади меъёрии ҳуқуқӣ дар намуди «Низомнома дар бораи аудити экологии корхонаҳо» аз 8 апрели соли 1998, №395 бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Молдова тасдиқ карда мешавад.

Аудити экологӣ дар Ҷумҳурии Украина бо Қонуни Украина «Дар бораи аудити экологӣ» аз 24 июни соли 2004, №1862-IV [69] мавриди танзими ҳуқуқӣ қарор гирифтааст. Қонуни мазкур (иборат аз 4 боб ва 27 модда) тамоми паҳлуҳои аудити экологиро ба таври дақиқ мавриди танзим қарор додааст. Аз ҷумла, дар Қонуни мазкур мафҳуми аудити экологӣ, объект ва субъекти аудити экологӣ, фаъолияти аудиториҳои экологӣ, талабот ба аудити экологӣ, мақсад ва вазифаҳои асосии аудити экологӣ, принципҳои асосӣ, соҳа ва намудҳои аудити экологӣ, ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои субъектҳои аудити экологӣ муқаррар гардидааст.

Ҳарчанд аксарияти масъалаҳои дар ин қонун муқарраргардида дар қонуни ватанӣ оид ба аудити экологӣ ҷой дорад, вале дар қисмати

мушаххас намудани субъектҳои аудити экологӣ, кафолати мустақилияти аудиторҳои экологӣ ва бақайдгирии натиҷаҳои аудити экологӣ зарурати омӯзиши меъёрҳо ва истифодаи онҳо зимни таҳияи лоиҳаи Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити экологӣ» ҷой дорад.

Қонуни Ҷумҳурии Озарбойҷон «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» аз 8 июни соли 1999, №678-IQ [48] дар боби 12 бо номи аудити экологӣ ва баамалбарории он дар ҳаҷми 3 модда (моддаҳои 75-77) масъалаҳои аудити экологиро ба таври умумӣ пешбинӣ менамояд. Моддаи 75 ба аудити экологӣ, моддаи 76 аудитори экологӣ ва моддаи 77 ба амалигардонии аудити экологӣ бахшида шудааст.

Ҳамзамон, Қонуни Ҷумҳурии Озарбойҷон «Дар бораи суғуртаи ҳатмии экологӣ» аз 12 марти соли 2002, №271-ПГ [46] дар моддаи 7 (Шартномаи суғуртаи экологӣ) дар қисми 7.3. муқаррар менамояд, ки ҳангоми бастани шартномаи суғуртаи экологӣ метавонад аудити экологии суғуртакунанда гузаронида шавад. Аудити экологӣ аз ҳисоби суғуртакунанда гузаронида мешавад, агар дар шартнома ҳолати дигар пешбинӣ нагардида бошад. Аудити экологӣ инчунин метавонад бо ташаббуси яке аз тарафҳо ва аз ҳисоби он сурат гирад.

Аз таҳлили меъёрҳои қонунгузории Озарбойҷон дар самти аудити экологӣ муайян гардид, ки зимни таҳияи лоиҳаи Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити экологӣ» зарурати омӯзиши меъёрҳо ва истифодаи таҷрибаи онҳо дар қонуни ватанӣ ҷой надорад.

Масъалаи аудити экологӣ дар Ҷумҳурии Туркменистон бо Қонуни Туркменистон «Дар бораи аудити экологӣ» аз 2 марти соли 2019, №122-VI [66] мавриди танзим қарор гирифтааст. Қонуни мазкур асосҳои ҳуқуқӣ ва ташкилии гузаронидани аудити экологиро муайян намуда, ба баланд бардоштани асоснокии экологӣ ва самаранокии фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ нигаронида шудааст.

Мавриди зикр аст, ки Қонуни Туркменистон «Дар бораи аудити экологӣ» дар заминаи Қонуни намунавии давлатҳои аъзои ИДМ «Дар бораи аудити экологӣ» таҳия гардида, аз 6 боб ва 33 модда иборат

мебошад. Ҳарчанд аксарияти муқаррароти меъёрҳои он дар Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити экологӣ» пешбинӣ гардидааст, вале якчанд тафовутҳои дигаре низ ҳастанд, ки дар нисбати қонуни ватанӣ ва дар лоиҳаи он ба инобат гирифтани ба танзими муқаммалӣ муносибатҳо дар самти аудити экологӣ мусоидат менамояд. Аз ҷумла, сохтори қонун (яъне ба қисматҳо ҷудо намудани қонун), истифодаи меъёрҳо оид ба аттестатсия ва тартиби гузаронидани аудити экологӣ, аз ҷумлаи масъалаҳои омӯзишшаванда ба ҳисоб мераванд.

Дар Ҷумҳурии Ўзбекистон низ дар хусуси аудити экологӣ қонуни махсуси соҳавӣ қабул нагардидааст. Дар Қонуни Ҷумҳурии Ўзбекистон «Дар бораи ҳифзи табиат» аз 9 декабри соли 1992, №754-ХII [59] (иборат аз 25 модда) аудити экологӣ ба таври пурра мавриди танзими ҳуқуқӣ қарор нагирифтааст. Дар муқоиса бо қонуни ватанӣ дар бораи аудити экологӣ якчанд меъёри фарқкунандае дар қонуни болозикр мавҷуд аст, ки ба назар гирифтани онҳо зимни таҳияи лоиҳаи қонуни ватанӣ мувофиқи мақсад аст. Махсусан, муқаррарот дар бораи стандартҳои аудити экологӣ, ҷавобгарии ташкилотҳои аудитории экологӣ ва қисман муқаррарот вобаста ба ҳуқуқу уҳдадорихои аудиторони экологӣ, фармоишгари аудити экологӣ, инчунин, маҳдудиятҳо ҳангоми гузаронидани аудити экологӣ ба шумор мераванд.

Дар Ҷумҳурии Қирғизистон бошад, вобаста ба аудити экологӣ қонуни алоҳида қабул нагардидааст. Муносибатҳои вобаста ба аудити экологӣ дар Қонуни Ҷумҳурии Қирғизистон «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» аз 16 июни соли 1999, №53 мавриди танзим қарор гирифтааст. Мутобиқи сархати чилудуюми моддаи 2 Қонуни мазкур, ки ба мафҳумҳои асоси бахшида шудааст, аудити экологӣ баррасии (тафтиш, баҳодиҳии) ҳолати экологии корхона, молу мулк ё фаъолият бо мақсади муайян кардани масъалаҳои мушкили гузашта ё ҳозира, хатарҳои эҳтимолии экологӣ ва ҷавобгарӣ муайян гардидааст.

Дар баробари танҳо дар моддаи 28 Қонуни мазкур, ки ба аудити экологӣ бахшида шудааст, пешбинӣ мегардад, ки аудити экологӣ бо

тартиби муқаррарнамудаи мақомоти ҷумҳуриявии давлатии ҳифзи муҳити зист аз ҷониби коршиносони мустақил барои санҷиши худидоракунии корхона бо мақсади пешгирӣ ва рафъи вайронкунии қонунгузории муҳити зист ва муайян намудани хатари эҳтимолии ифлосшавӣ аз фаъолияти гузаштаи корхона гузаронида мешавад. Аудити экологиро шахсони ҳуқуқие, ки ба гузаронидани он манфиатдор мебошанд, аз ҳисоби маблағҳои худ ё ҷалби дигар маблағҳо бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузорӣ мегузаронанд.

Аз таҳлили меъёрҳои Қонуни мазкур бармеояд, ки таҷрибаи танзими муносибатҳо вобаста ба аудити экологӣ дар ҚТ нисбат ба Ҷумҳурии Қирғизистон бештар буда, зарурати омӯзиши таҷрибаи онҳо ҷой надорад.

Таҳлили муқоисавии Қонуни ҚТ «Дар бораи иттилооти экологӣ» бо қонунгузории давлатҳои аъзои ИДМ оид ба иттилооти экологӣ. Танзими ҳуқуқи муносибатҳо оид ба иттилооти экологӣ дар ҚТ бевосита дар асоси Қонуни ҚТ «Дар бораи иттилооти экологӣ», ки аз 25 март соли 2011, №705 қабул гардида, аз 15 модда иборат мебошад ва қарори Ҳукумати ҚТ «Дар бораи Тартиби ташақкул ва пешбурди захираҳои давлатии иттилооти экологӣ» аз 2 октябри соли 2012, №542 ба танзим дароварда мешавад.

Лозим ба ёдоварист, ки таҳия ва қабули Қонуни ҚТ «Дар бораи иттилооти экологӣ» аз иҷрои уҳдадориҳои байналмилалӣ ҚТ, аз ҷумла аз ба имзо расонидани Конвенсияи Орхус (25 июни соли 1998 дар шаҳри Орхуси Шохигарии Дания тасдиқ шудааст) санаи 17 июли соли 2001 вобастагӣ дорад. Дар миқёси давлатҳои ИДМ дар бораи иттилооти экологӣ танҳо ҚТ ва Ҷумҳурии Туркманистон қонуни махсуси соҳавӣ қабул намуда, Ҷумҳурии Қазоқистон дар боби 4 Кодекси экологии худ масъалаҳои иттилооти экологиро мавриди танзими ҳуқуқӣ қарор додааст.

Дар қисми умумии Кодекси экологии намунавӣ давлатҳои аъзои ИДМ аз 16 ноябри соли 2006, №27-8 [36] дар сархати ҳаштодуюкуми

моддаи 1 мафҳуми иттилооти экологӣ ва унсурҳои он бо чунин татриб пешбинӣ гардидааст: «Иттилооти экологӣ - ҳама гуна маълумот дар шакли хаттӣ, аудиовизуалӣ, электронӣ ё дигар шакли моддӣ дар бораи:

а) ҳолати унсурҳои муҳити зист, аз қабили ҳаво ва атмосфера, об, хок, замин, ландшафт ва объектҳои табиӣ, гуногунии биологӣ ва ҷузъҳои он, аз ҷумла организмҳои аз ҷиҳати генетикӣ тағйирёфта ва таъсири мутақобилаи ин унсурҳо;

б) омилҳо, ба монанди моддаҳо, энергия, садо ва радиатсия, инчунин фаъолият ё чораҳо, аз ҷумла чораҳои маъмурӣ, созишномаҳои экологӣ, сиёсат, қонунгузорӣ, нақшаҳо ва барномаҳое, ки ба унсурҳои муҳити зист, ки дар зербанди а) пешбинӣ шудаанд ё метавонанд таъсир расонанд ва таҳлили ғоида-хароҷот ва дигар таҳлилу таҳминҳои иқтисодие, ки ҳангоми қабули қарорҳо оид ба масъалаҳои экологӣ истифода мешаванд;

в) ҳолати саломатӣ ва беҳатарии одамон, шароити зисти одамон, ҳолати объектҳои фарҳангӣ, биноҳо ва иншоот то дараҷае, ки ба онҳо ҳолати унсурҳои муҳити зист таъсир расонидааст ё тавассути ин унсурҳо, фаъолият ё чораҳои дар зербанди б) зикршуда метавонад таъсир расонад» [36].

Ба ғайр аз мафҳуми зикргардида дигар муқаррароте вобаста ба иттилооти экологӣ дар Кодекси мазкур пешбинӣ нагардидааст.

Дар таҷрибаи қонунгузории ҶР муносибатҳо оид ба иттилооти экологӣ то ҳол бо қонуни махсус мавриди танзим қарор нагирифтааст. Масъалаҳои иттилооти экологӣ дар моддаи 4.3. (Иттилоот дар бораи ҳолати муҳити зист) Қонуни федералӣ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» аз 10 январи соли 2002, №7-ҚФ [38] ба таври зайл муқаррар гардидааст: «Иттилоот дар бораи ҳолати муҳити зист (иттилооти экологӣ) иттилооти дастраси умум мебошад, ки дастрасиро ба онҳо маҳдуд кардан мумкин нест, ба истиснои иттилооте, ки тибқи қонунгузории ҶР сирри давлатӣ дорад» [38].

Иттилооти экологӣ дар Ҷумҳурии Украина бо қонуни махсуси соҳавӣ танзим нагардида, баръакс он бо Қонуни Украина «Дар бораи ҳифзи муҳити зисти табиӣ» аз 25 июни соли 1991, №1264-XII [68] дар ҳаҷми як модда ба таври умумӣ муқаррар гардидааст (Моддаи 25. Иттилоот дар бораи ҳолати муҳити зисти табиӣ (иттилооти экологӣ)).

Дар таҷрибаи қонунгузории Ҷумҳурии Беларус, тавре ки ба назар мерасад, оид ба иттилооти экологӣ қонуни алоҳида қабул нагардидааст. Қонуни Ҷумҳурии Беларус «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» аз 26 ноябри соли 1992, №1982-XII [53] дар сарҳатҳои 37 ва 38 моддаи 1 мафҳуми иттилооти экологӣ ва иттилооти экологии таъиноти умумӣ ба таври зайл муқаррар гардидааст:

«Иттилооти экологӣ – иттилооти ҳуҷҷатшуда, ки дорои маълумот дар бораи ҳолати муҳити зист, таъсир ба он ва чораҳои ҳифзи он, инчунин дар бораи таъсири муҳити зист ба инсон, ки таркиби онҳоро Қонуни мазкур, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Беларус ва шартномаҳои байналмилалӣ Ҷумҳурии Беларус муайян менамояд;

Иттилооти экологии таъиноти умумӣ – иттилооти экологӣ, ки барои истифодаи умумӣ аз ҷониби соҳибони иттилооти экологӣ бинобар иҷрои уҳдадорихои тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Беларус ба зиммашон гузошташуда пешбинӣ гардида, мутобиқи Қонуни мазкур ройгон паҳн ё пешниҳод карда мешавад» [53].

Аз таҷрибаи танзими ҳуқуқии масъалаҳои иттилооти экологӣ дар қонунгузории Ҷумҳурии Беларус муқаррарот оид ба пешниҳоди ариза дар бораи дастрас намудани иттилооти экологиро зимни таҳияи лоиҳаи Қонуни ҚТ «Дар бораи иттилооти экологӣ» ба инобат гирифтани зарурат дорад.

Ҳамчунин, Кодекси экологии Ҷумҳурии Қазоқистон аз 2 январи соли 2021, №400-VI [42] дар масъалаи иттилооти экологӣ аз таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқӣ гузаронида шуд. Дар Кодекси экологии Ҷумҳурии Қазоқистон масъалаҳои иттилооти экологӣ дар боби 4 (моддаҳои 17-25) мавриди танзими ҳуқуқӣ қарор дода шудааст.

Кодекси экологии Ҷумҳурии Қазоқистон масъалаҳои зерини иттилооти экологиро мавриди танзим қарор додааст: иттилооти экологӣ ва дастрасӣ ба иттилооти экологӣ, шакли пешниҳоди иттилооти экологӣ, муҳлат ва тартиби пешниҳоди иттилооти экологӣ, ҷамъоварӣ ва паҳн кардани иттилооти экологӣ, феҳристи партовҳо ва интиқоли моддаҳои ифлоскунанда, ҳисоботи миллӣ ва ҳисоботи интерактивӣ дар бораи вазъияти муҳити зист ва истифодаи сарватҳои табиӣи Ҷумҳурии Қазоқистон, Фонди давлатии иттилооти экологӣ.

Аз таҳлили қонунгузории экологии Ҷумҳурии Қазоқистон оид ба танзими ҳуқуқии иттилооти экологӣ муайян карда шуд, ки дар натиҷаи ҷамъбасти маълумотҳои экологӣ ҳисоботи миллӣ ва интерактивӣ оид ба ҳолати муҳити зист ва истифодаи сарватҳои табиӣ таҳия карда мешаванд. Албатта ҳисоботи миллӣ ва ҳисоботи интерактивиро то андозае манбаи дастрасии иттилооти экологӣ шуморидан дуруст аст, зеро дар онҳо маълумотҳои ҷамъбасти вобаста ба самтҳои гуногуни фаъолият оид ба муҳити зист пешбинӣ карда мешаванд. Бинобар ин, омӯзиш, мутобиқ намудан ва пешбинӣ намудани муқаррарот дар ин хусус дар лоиҳаи Қонуни ҚТ «Дар бораи иттилооти экологӣ» мувофиқи мақсад доништа мешавад.

Масъалаи иттилооти экологӣ дар Ҷумҳурии Туркменистон бо Қонуни Туркменистон «Дар бораи иттилооти экологӣ» аз 14 марти соли 2020, №227-VI [63] мавриди танзим қарор гирифтааст. Дар он як қатор масъалаҳои марбут ба иттилооти экологӣ, ба мисли асосҳои ҳуқуқии дастрасӣ ба иттилооти экологӣ, асосҳои ташкилӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии дастрасӣ ба иттилооти экологӣ, таъмин кардани шароит ҷиҳати гирифтани иттилооти экологӣ аз ҷониби шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ доир ба муҳити зист ва захираҳои табиӣ, инчунин, дигар масоили мубрами иттилооти экологӣ мавриди танзими ҳуқуқӣ қарор гирифтаанд.

Қонуни Туркменистон «Дар бораи иттилооти экологӣ» аз 5 боб ва 20 модда иборат мебошад. Ҳарчанд аксарияти муқаррароти меъёрҳои он дар Қонуни ҚТ «Дар бораи иттилооти экологӣ» пешбинӣ гардидааст,

вале якчанд тафовутҳое дигаре низ ҳастанд, ки дар нисбати қонуни ватанӣ ва дар лоиҳаи он ба инобат гирифтани ба танзими муқаммалӣ муносибатҳо оид ба иттилооти экологӣ мусоидат менамояд. Аз ҷумла, доираи амали Қонуни мазкур, ваколатҳои мақоми ваколатдор оид ба иттилооти экологӣ ва кафолатҳои таъмини ҳуқуқи дастрасӣ ба иттилооти экологӣ.

Таҳлили муқоисавии Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ» бо қонунгузории давлатҳои аъзои ИДМ оид ба фаъолияти обуҳавошиносӣ. Муносибатҳо оид ба фаъолияти обуҳавошиносӣ дар ҚТ бевосита дар асоси Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ» аз 2 декабри соли 2002, №86 (иборат аз 6 боб ва 27 модда) ба танзим дароварда мешавад. Бояд ишора намуд, ки имрӯз дар тамоми давлатҳои аъзои ИДМ қонуни алоҳида дар самти обуҳавошиносӣ ҷой дорад.

Зимни таҳлили Қонуни намунавии давлатҳои аъзои ИДМ «Дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ» аз 8 июни соли 1997, №9-13 [34] муайян карда шуд, ки аксаран меъёрҳои он дар Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ» муқаррар гардидааст.

Бояд зикр кард, ки Қонуни мазкур дар қисматҳои дахлдор аксаран масъалаҳои иттилооти экологиро дар робита ба фаъолияти обуҳавошиносӣ мавриди танзим қарор додааст. Давлатҳои аъзои ИДМ пас аз ворид шудан ба Конвенсияи Орхус ҷиҳати иҷрои масъулияти ба зима гирифташон, барои қабул намудани қонунҳои худ дар самти иттилооти экологӣ талош варзиданд. Предмети танзими ин қонунҳоро ҷамъоварӣ, таҳлил, коркард, нигоҳдорӣ, пешниҳод ва паҳн намудани иттилоот дар бораи вазъи муҳити зист ва дараҷаи ифлосшавии он ташкил медиҳад, ки муқаррароти он дар як навбат нисбат ба натиҷаҳои фаъолияти обуҳавошиносӣ татбиқ мегарданд.

Аз ин рӯ, он қисматҳое, ки дар Қонуни намунавии давлатҳои аъзои ИДМ «Дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ» ба масъалаи ҷамъоварӣ, тартиби пешниҳод ва паҳн намудани иттилоот дар натиҷаи фаъолияти

обуҳавошиносӣ равона гардидааст, бо мақсади такмили лоиҳаи Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ» ба инобат гирифта намешавад. Тасмими мазкур дар як навбат ба қонунҳои махсуси давлатҳои аъзои ИДМ дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ низ дахл дорад.

Тавре ки дар боло ишора гардид, аксарияти меъёрҳо ва моддаҳои пешбиниамудайи Қонуни намунавӣ дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ дар Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ» пешбинӣ гардидааст, аммо ба мақсад мувофиқ аст, ки ҷиҳати такмили лоиҳаи Қонуни мазкур муқаррарот вобаста ба таъминоти моддию техникийи фаъолияти обуҳавошиносӣ дар он мавриди танзим қарор дода шавад.

Мутаассифона, масъалаи мавриди назар на дар қисми умумии Кодекси экологии намунавии давлатҳои аъзои ИДМ аз 16 ноябри соли 2006, №27-8 [36] ва на дар қисми махсуси Кодекси экологии намунавии давлатҳои аъзои ИДМ аз 31 октябри соли 2007, №29-14 мавриди танзими ҳуқуқӣ қарор нагирифтааст.

Дар таҷрибаи қонунгузории ФР муносибатҳо оид ба фаъолияти обуҳавошиносӣ бо Қонуни федералӣ «Дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ» аз 19 июли соли 1998, №113-ҚФ [40] (иборат аз 6 боб ва 20 модда) танзим мегардад.

Муқаррароти бештар тафовутдоштаи қонуни федералӣ дар нисбати қонуни ватанӣ ин дар бораи тартиби ба даст овардан ва истифода бурдани силоҳи оташфишони хизматую шикорӣ аз ҷониби кормандони шабакаҳои мушоҳидавии давлатии обуҳавошиносӣ ба ҳисоб меравад, ки ба инобат гирифтани меъёрҳои он дар лоиҳаи Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ» муҳим арзёбӣ мегардад.

Ҳамчунин, дар Кодекси экологии Ҷумҳурии Қазоқистон аз 2 январи соли 2021, №400-VI [42] вобаста ба фаъолияти обуҳавошиносӣ муқаррарот ва танзимои ҳуқуқӣ ҷой дорад, вале дар тафовут ба қонунгузории давлатҳои аъзои ИДМ оид ба масъалаи мавриди назар

тафовутҳои хоси худро дорад. Масалан, фасли 9 (бобҳои 10 ва 11, моддаҳои 162-169) Кодекси экологии Ҷумҳурии Қазоқистон фаъолият дар соҳаи мониторинги ҳавошиносӣ, мониторинги обшиносӣ ва мониторинги ҳолати муҳити зист номгузорӣ шудааст. Дар доираи он ба таври ҳуқуқӣ масоили марбут ба мониторинги фаъолияти обухавошиносӣ ва иттилооти фаъолияти обухавошиносӣ мавриди танзимнамоӣ қарор гирифтаанд.

Албатта, мониторинг ва иттилооти фаъолияти обухавошиносӣ дар раванди ба амал баровардани ин фаъолият муҳим мебошанд, вале фаъолияти обухавошиносӣ дар қисмати мониторинг ва иттилот бояд як ҷузъи мониторинги экологӣ ва иттилооти экологиро ташкил намояд. Дар умум аз таҳлили қисмати мазкури Кодекси экологии Ҷумҳурии Қазоқистон меёриҳои зарурии, ки барои тақмили лоиҳаи Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти обухавошиносӣ» муҳим шуморида мешавад, ин муқаррар намудани сервитут дар қитъаҳои замин, ки тавассути онҳо гузаштан ё рафтуомад ба нуқтаҳои статсионари мушоҳидавӣ ва шабакаи давлатии мушоҳидавӣ, ҳамзамон, танзими ҳуқуқи ҳолати гирифтани қитъаҳои замин шабакаҳои давлатии мушоҳидавӣ барои эҳтиёҷоти давлатӣ ва ҷамъиятӣ мебошад.

Қонуни Ҷумҳурии Беларус «Дар бораи фаъолияти обухавошиносӣ» аз 10 декабри соли 2020, №64-З [55] (ибора аз 7 боб ва 34 модда) масъалаҳои амалинамоии фаъолияти обухавошиносиро ба танзим медарорад. Паҳлуҳои фаъолияти обухавошиносӣ дар таҳрири нав бо қонуни болозикр муқаррар гардида, қаблан дар Ҷумҳурии Беларус ин муносибатҳо бо Қонуни Ҷумҳурии Беларус «Дар бораи фаъолияти обухавошиносӣ» аз 9 январи соли 2006, №93-З ба танзим дароварда мешуд.

Дар фарқият аз қонуни ватанӣ Қонуни Ҷумҳурии Беларус «Дар бораи фаъолияти обухавошиносӣ» дар моддаи 1 мафҳумҳои иқлим, обу ҳаво, пешгӯиҳои обу ҳаво ва унсурҳои обухавошиносиро мушаххас пешбинӣ менамояд, ки дар лоиҳаи Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти

обуҳавошиносӣ» ба инобат гирифтани онҳо ба мукамалгардони танзими ҳуқуқии ин муносибатҳо мусоидат менамояд. Ба ғайр аз ин, вобаста ба намудҳои мушоҳидаҳои обуҳавошиносӣ муқаррарот вобаста ба кушода додани намудҳои дигари мушоҳидаҳои обуҳавошиносӣ, аз қабيلي мушоҳидаи микроиклимӣ, мушоҳидаи ҳавошиносии наздизаминӣ, мушоҳидаи ҳавошиносии авиатсионӣ ва мушоҳидаи ҳавошиносии радиолокатсионӣ, ки дар қонуни ватанӣ пешбинӣ нагардидаанд, омӯзиш ва муқаррар намудани ин меъёрҳо дар лоиҳаи Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ» мувофиқи мақсад ҳисобида мешавад.

Қонуни Ҷумҳурии Молдова «Дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ» аз 25 феввали соли 1998, №1536-ХІІІ [57] (ибора аз 11 боб ва 31 модда) мебошад, вале масъалаҳои фаъолияти обуҳавошиносиро ба таври маҳдуд мавриди танзим қарор додааст. Аз ҷумла, дар қонуни зикршуда бештар сохтор ва вазифаҳои Хадамоти давлатии обуҳавошиносӣ муқаррар гардидааст, ки дигар масъалаҳои мавзӯи қонун аз доираи танзим берун мондаанд, инчунин, паҳлуҳои масъалаи мавриди назар ба таври маҳдуд пешбинӣ гардидаанд.

Зимни таҳлили қонуни мазкур муайян карда шуд, ки дар минтақаҳое, ки баҳри муҳофизати стансияҳо пешбинӣ шудаанд, аз заминистифодабарандагон ва обистифодабарандагон қитъаҳои замин ва фазои обӣ гирифта намешавад, балки аз тарафи онҳо мувофиқи қоидаҳои иҷроӣ қорҳо дар ин минтақаҳо истифода мешаванд.

Баръакси чунин ҳолат бо қонунгузори ватанӣ пешбинӣ гардида, ҳангоми гирифтани қитъаҳои замини заминистифодабарандагон барои эҳтиёҷоти давлатӣ ва ҷамъиятӣ ҳифзи манфиатҳои онҳо кафолат дода мешавад, вале дар ин асно масъалаи объектҳои обӣ ва кафолати таъмини манфиатҳои обистифодабарандагон танзим нагардидааст. Аз ин рӯ, ба инобат гирифтани чунин ҳолат зимни таҳияи лоиҳаи Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ» зарур шуморида мешавад.

Масъалаи фаъолияти обуҳавошиносӣ дар Ҷумҳурии Украина бо Қонуни Украина «Дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ» аз 18 феввали соли 1999, №443-XIV [67] мавриди танзими ҳуқуқӣ қарор гирифтааст. Қонуни мазкур (иборат аз 10 боб ва 25 модда) заминаҳои умумии ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва ташкилии фаъолияти обуҳавошиносиро дар Украина танзим намуда, вазъи ҳуқуқии мақоми миллии обуҳавошиносӣ ва кормандони онро муайян мекунад.

Ҳарчанд, аксарияти масъалаҳои дар ин Қонун муқарраргардида дар қонуни ватанӣ оид ба фаъолияти обуҳавошиносӣ ҷой дорад, вале дар қисмати мафҳумҳо ба инобат гирифтани мафҳуми пешгӯии обуҳавошиносӣ ва маводи мушоҳидаи обуҳавошиносӣ, инчунин тақмили ваколатҳои мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ оид ба фаъолияти обуҳавошиносӣ мувофиқи мақсад аст. Дар баробари ин, қонуни мазкур масъалаҳои вазъи ҳуқуқӣ ва кафолатҳои иҷтимоии кормандони мақоми давлатии обуҳавошиносӣ, барнома ва ҳаҷми мушоҳидаи обуҳавошиносӣ, талабот ба гузаронидани ҷенкунӣ ва баҳисобгирии давлатӣ ва бақайдгирии маводҳои мушоҳидавии обуҳавошиносиро муқаррар менамояд, ки зарурати ба инобат гирифтани онҳо зимни таҳияи лоиҳаи Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ» ҷой дорад.

Айни ҳол Қонуни Ҷумҳурии Озарбойҷон «Дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ» аз 17 апрели 1998, №485-ІГ [47] (иборат аз 7 боб ва 30 модда) дар баробари пешбинӣ намудани мафҳумҳои асосӣ ва мушаххас намудани объект ва субъекти фаъолияти обуҳавошиносӣ, масъалаҳои идоракунии ва танзими давлатӣ дар соҳаи фаъолияти обуҳавошиносӣ, ҳифзи иттилоот оид ба фаъолияти обуҳавошиносӣ ва мониторинги муҳити зист, ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи фаъолияти обуҳавошиносӣ, ҷавобгарӣ барои вайрон кардани қонунгузорӣ дар соҳаи фаъолияти обуҳавошиносӣ ва ҳалли баҳсхоро муқаррар менамояд, ки мутобиқан дар қонуни ватанӣ пешбинӣ гардидаанд.

Танҳо Қонуни зикршуда якчанд масъалаҳои ҷузъӣ марбут ба иттилоот ва мониторинги фаъолияти обуҳавошиносиро дар фарқият аз Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ» муқаррар менамояд, ки зимни таҳияи лоиҳаи қонуни ватанӣ дар таҳрири нав ба инобат гирифтани онҳо зарурат надорад.

Фаъолияти обуҳавошиносӣ ҳамчун яке аз масъалаҳои калидии экологӣ дар Ҷумҳурии Арманистон бо Қонуни Ҷумҳурии Арманистон «Дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ» аз 9 март соли 2001, №ЗР-145 [52] (иборат аз 8 боб ва 30 модда) мавриди танзим қарор дода шудааст. Қонуни мазкур фаъолияти обуҳавошиносиро дар Ҷумҳурии Арманистон танзим намуда, асосҳои ҳукукии фаъолияти обуҳавошиносиро муқаррар намуда, ба қонунгардонидани талаботи ҷомеа, мақомоти давлатӣ, шахсони воқеӣ ва ҳукуқӣ ба гирифтани маълумот оид ба падидаҳо ва равандҳои обуҳавошиносӣ нигаронида шудааст.

Паҳлуҳои масъалаи мавриди назар, ки дар қонуни зикршуда танзим ёфтаанд, дар қонуни ватанӣ дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ ба назар мерасанд. Танҳо дар қисмати мафҳумҳо бошад, мафҳуми ҳодисаҳои обуҳавошиносӣ ва равандҳои обуҳавошиносӣ аз зумраи мафҳумҳое мебошанд, ки ба инобат гирифтани онҳо зимни таҳияи лоиҳаи Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ» зарур шуморида мешавад. Ба ғайр аз ин, муқаррароти дигар вобаста ба таъминоти моддию техникии фаъолияти обуҳавошиносӣ низ мувофиқи мақсад мебошад, ки бевосита дар қонуни ватанӣ айнӣ ҳол пешбинӣ нагардидааст.

Масъалаи фаъолияти обуҳавошиносӣ дар Ҷумҳурии Туркманистон бо Қонуни Туркманистон «Дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ» аз 15 сентябри соли 1999, №392-I [64] (иборат аз 4 боб ва 17 модда) мавриди танзим қарор гирифтааст. Қонуни мазкур заминаҳои ҳукукиро дар соҳаи фаъолияти обуҳавошиносӣ муқаррар намуда, ба таъмини аҳоли, мақомоти давлатӣ, шахсони воқеӣ ва ҳукуқӣ бо иттилооти обуҳавошиносӣ нигаронида шудааст.

Мавриди зикр аст, ки аксари муқаррароти меъёрҳои Қонуни Туркманистон «Дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ» дар Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ» пешбинӣ гардидааст, вале якчанд тафовутҳои дигаре низ ҳастанд, ки нисбати Қонуни ватанӣ ва дар лоиҳаи он ба инобат гирифтани ба танзими муқаммалӣ муносибатҳо оид ба фаъолияти обуҳавошиносӣ мусоидат менамояд. Аз ҷумла, тақмил додани ваколатҳои мақоми ваколатдори давлатӣ оид ба фаъолияти обуҳавошиносӣ, низоми давлатии мушоҳидавии обуҳавошиносӣ ва кушода додани намудҳои алоҳидаи он (мушоҳидаи актинометрӣ, озонсанҷӣ ва ионосферӣ).

Дар Ҷумҳурии Ўзбекистон низ дар хусуси фаъолияти обуҳавошиносӣ қонуни махсуси соҳавӣ қабул гардидааст. Дар Қонуни Ҷумҳурии Ўзбекистон «Дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ» аз 12 январи соли 2022, №745 [61] (иборат аз 5 боб ва 30 модда) масъалаҳои фаъолияти обуҳавошиносӣ нисбатан маҳдудтар танзим гардидааст. Дар муқоиса бо қонуни ватанӣ дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ якчанд меъёри фарқкунандае дар қонуни болозикр мавҷуд аст, ки ба назар гирифтани онҳо зимни таҳияи лоиҳаи қонуни ватанӣ мувофиқи мақсад аст. Махсусан, мафҳуми ҳодисаҳои обуҳавошиносӣ ва мушаххасан пешбинӣ намудани баамалбарории фаъолияти обуҳавошиносӣ аз тарафи шахсони ҳуқуқӣ.

Дар Ҷумҳурии Қирғизистон низ вобаста ба фаъолияти обуҳавошиносӣ қонуни алоҳида қабул гардидааст. Муносибатҳои вобаста ба фаъолияти обуҳавошиносӣ дар Қонуни Ҷумҳурии Қирғизистон «Дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ дар Ҷумҳурии Қирғизистон» аз 8 августи соли 2006, №154 [51] (иборат аз 8 боб ва 20 модда) мавриди танзим қарор гирифтааст.

Ҳарчанд қонуни мазкур муносибатҳо вобаста ба фаъолияти обуҳавошиносиро танзим менамояд, вале масъалаҳои марбут ба он дар ҳаҷми маҳдуд пешбинӣ гардида, аксарияти меъёрҳои он бо Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ» мутобиқат менамояд.

Мувофиқи мақсад шуморида мешавад, ки зимни таҷдиди қонунгузори ватанӣ дар бораи фаъолияти обуҳавошиносӣ бо дарназардошти таҷрибаи қонунгузори Ҷумҳурии Қирғизистон дар ин самт мафҳумҳои иқлим, обу ҳаво ва системаи огоҳкунии пешакии обу ҳаво, инчунин кафолатҳое, ки ба категорияҳои алоҳидаи кормандони мақоми ваколатдори давлатӣ оид ба фаъолияти обуҳавошиносӣ дода мешаванд, ба инобат гирифта шаванд.

Ҳамин тариқ, ба хулосае омадан мумкин аст, ки гарчанде дар мамлакат санадҳои маъёрии ҳуқуқии милли дар ин самт марҳила ба марҳила қабул ва мавриди амал қарор гирифта, инчунин, санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дар самти экология ба тасвиб расида бошанд ҳам, ҷиҳати боз ҳам самаранок истифода намудан ва ҳифзу нигоҳдории ҳолати муҳити зист доир ба тақмили қонунгузори милли истифодаи самаранок аз санадҳои маъёрии ҳуқуқии давлатҳои ИДМ дар шароити муосир ба мақсад мувофиқ мебошад. Махсусан, истифодаи усули муқоисавӣ-ҳуқуқӣ доир ба тақмили қонунҳои соҳаи экологӣ, инчунин зимни таҳияи лоиҳаи Кодекси экологии ҚТ ҳамчун афзалияти муҳимми рушди қонунгузори минбаъдаи кишвар дар соҳаи экология ба шумор меравад.

БОБИ 3. РУШДИ ҚОНУНГУЗОРИИ ЭКОЛОГӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ВА МУШКИЛОТИ МУРАТТАБСОЗИИ ОН

3.1. Асосҳои ҳуқуқии танзими муносибатҳои экологӣ дар қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон: мушкилот ва роҳҳои ҳал

Дар шароити муосир муносибатҳои экологӣ яке аз масъалаҳои мубрами соҳаҳои сиёсӣ, ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва амсоли инро ташкил намуда, таваҷҷуҳи марказӣ ва андешидани тадбирҳои муҳимму саривақтии сокинони ҷаҳонро ташкил менамояд.

Дар ин росто, Э. Насриддинзода чунин ибраз медорад, ки «суръати ҳаводис ва падидаҳои ҷаҳонишавӣ ба рамз ҷараёни пуршиддат, пурталотум ва хурушони рӯдҳои кӯҳистонро мемонад, ки барои инсоният ҳам судҳо фаровон дорад ва ҳам зиён. Воқеият аст, ки дар чанд даҳсолаи охир ҷомеаи инсонӣ ба проблемаҳое мувҷеҳ шуд, ки онҳо рӯ ба афзоиш доранд. Муҳимтарини он ҳифзи муҳити зисти солим мебошад, ки тамоми ҳаёти ҷомеаи муосир ба он бастагӣ ва бештар аз он бақои наслҳои ояндаро муқаррар хоҳад кард. Дар маркази мушкилоти сарбастаи экологӣ дастрасӣ ба оби ошомиданӣ ва дар маҷмӯъ ҳифзи захираҳои об муҳим ба шумор меравад. Ташаббусҳои Пешвои муаззами миллат, Президенти ҶТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо дарназардошти муҳимияти масоил, яъне тағйирёбии иқлим, норасоии оби нӯшокӣ, обшавии пирияхҳо ва таъмини амнияти экологии инсоният рӯйи кор омаданд» [204].

Дар фазои танзими муносибатҳои экологӣ яке аз заминаҳои муҳимро бевосита низоми қонунгузорӣ ташкил менамояд. Нисбат ба низоми қонунгузорӣ дар илми ҳуқуқшиносӣ андешаҳои гуногун ҷой дошта бошанд ҳам, лекин дар соҳаи ҳуқуқи экологӣ чунин раванд хусусиятҳои хосро дорад.

Барои он ки то ба ҳол ба масъалаи умуминазариявии мансубияти ҳуқуқи экологӣ ба соҳаи мустақил ва ё комплексӣ андешаи ягона вуҷуд

надорад. Аз ҳамин нуқтаи назар, қонунгузории экологии кишварҳои гуногун бо тарзу усулҳои ба худ хос раванди инкишоф ва рушдро аз сар гузаронидаанд. Ҳолати мазкурро мо метавонем дар танзими комплексӣ ва кодификатсионии муносибатҳои экологӣ мушоҳида намоем.

Мувофиқи андешаҳои умумиэтирофшудаи олимони соҳаи назарияи илми ҳуқуқшиносӣ яке аз зинаҳои асосии бавучудой, тағйирёбӣ ва рушди қонунгузорӣ оид ба ҳифзи муҳити зист ва истифодаи сарватҳои табиӣ ба давраи Шуравӣ рост меояд [183, с. 42]. Падидаи экологӣ ва раванди экологикунории самтҳои асосии фаъолияти хоҷагидорӣ низ ба ин давраи таърихӣ рост меояд.

Дар воқеъ, санадҳои меъёрии ҳуқуқии даврони шуравӣ дар бавучудой, тағйирёбӣ, шаклгирӣ, инкишоф ва рушди қонунгузории экологии милли дар замони муосир, махсусан баъд аз ба даст овардани Истиқлоли давлатии ҚТ заминаи воқеӣ гузоштаанд.

Инчунин, дар ин замон ҚТ дар баробари дигар душвориҳо ба бӯҳрони шадиди экологӣ дучор гардид ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии экологии замони Шуравӣ муносибатҳои нави ба вучуд омадаро танзим карда натавониста, монеагҳои зиёд дар танзими муносибатҳои экологии замони соҳибистиқлоли ба вучуд меоварданд. Чунки шаклҳои танзими идоракунии замони Шуравӣ дар самти экологӣ дигар дар замони соҳибистиқлолии ҚТ ғайри самаранок буданд. Аз ин рӯ, зарурати аз нав коркардани механизмҳои идоракунии дар самти экологӣ, самаранок истифода намудани табиат ва ҳифзи муҳити зист дар доираи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар шакли нав ба вучуд омад [174, с. 71-78]. Бояд қайд намуд, ки дар баробари ба даст овардани истиқлоли давлатии ҚТ ба таҳия ва қабули қонунҳои милли доир ба самти экологӣ шуруъ намуда, дар ин росто, санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзимкунандаи самти мазкурро қабул ва мавриди амал қарор гирифтаанд.

Яке аз санадҳои муҳим дар танзими муносибатҳои экологӣ Конститутсияи ҚТ ба ҳисоб меравад. Дар моддаи 13 қонуни асосии кишвар чунин меёр муқаррар гардидааст: «Замин, сарватҳои

зеризаминӣ, об, фазои ҳавоӣ, олами набототу ҳайвонот ва дигар боигарии табиӣ моликияти истисноии давлат мебошанд ва давлат истифодаи самараноки онҳоро ба манфиати халқ кафолат медиҳад» [1].

Конститутсияи ҚТ дар танзими муносибатҳои экологӣ ва рушди қонунгузории соҳа нақши муассир гузошта, заминаи қабул кардани қонунҳои ҷудогонаро дар ин самт ба миён овард. Зеро, дар низоми ҳуқуқии кишвар ҳамаи қонунҳо бояд дар заминаи меъёрҳои конститутсионӣ омода ва қабул карда шаванд, ки дар ин росто қонунгузории экологӣ истисно шуда наметавонад.

Дар танзими муносибатҳои экологӣ Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» аз 2 августи соли 2011, №760 нақши муассирро иҷро менамояд. М. Қодирзода, мазмун ва моҳияти қонуни ишорашударо таҳлил карда, қайд менамояд, ки дар он «механизмҳои асосии рушди муносибатҳо вобаста ба ҳифзи муҳити зист ба таври расмӣ муқаррар ва мустаҳкам гардидаанд. Дар баробари ин, принципҳои асосии истифода ва ҳифзи муҳити зист ва мақсади сиёсати давлатӣ дар соҳаи экологӣ дар он инъикос ёфтааст» [97, с. 6].

Дар воқеъ, Қонуни мавриди назар муносибатҳои гуногунпаҳлуи экологиро танзим намуда, заминаи муҳимми ҳуқуқиро дар ин самт ба вуҷуд овардааст. Махсусияти қонун дар он аст, ки мафҳумҳои бунёдии дар он истифодашударо шарҳ дода, ба онҳо симои расмӣ бахшидааст. Инчунин, дар доираи он мақсад ва вазифаҳои қонунгузории кишвар дар самти ҳифзи муҳити зист нишон дода шудааст. Бояд ишора намуд, ки тавассути ин санади ҳуқуқӣ сиёсати давлатӣ дар самти ҳифзи муҳити зист муайян гардида, ҳадафҳои давлатӣ тарҳрезӣ шудаанд. Яке аз ҷанбаҳои муҳимми қонун дар он ифода меёбад, ки вазифа ва уҳдадорихои субъектҳоро дар самти ҳифзи муҳити зист муайян намудааст, ки баҳри дуруст амалӣ намудани сиёсати давлатӣ кӯмак менамояд. Инчунин, дар доираи он масъалаи таълим ва тарбияи экологӣ, ҳолати баланд бардоштани маърифати экологӣ ва анҷом додани таҳқиқотҳои илмӣ дар

ин самт танзим шуда, чиҳати болобурди фарҳанги ҳукукии аҳоли дар маҷмӯъ заминагузорӣ менамояд.

Дар низоми қонунгузори ҚТ дар замони солҳои соҳибистиклолӣ дар чунин шакл Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» аввалин бор қабул гардида, муносибатҳо дар ин самт дар асоси Қонуни ҚТ аз 27 декабри соли 1993 «Дар бораи ҳифзи табиат» [17] то соли 2011 ба танзим дароварда мешуданд.

Бояд ибраз намуд, ки тибқи қисми 1 моддаи 1 Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист», муҳити зист ин муҳити зисти инсон, маҷмӯи ҷузъиёти муҳити табиӣ, объектҳои табиӣ ва табиӣ антропогенӣ, инчунин объектҳои антропогенӣ ба шумор меравад.

Дар Қонуни ишорашуда мафҳуми ҳифзи муҳити зист чунин шарҳ дода шудааст: «Ҳифзи муҳити зист системаи чорабиниҳои давлатӣ ва ҷамъиятии дорои хусусияти ҳуқуқӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, технологӣ, маърифатӣ ва байналмилалӣ, ки ба таъмини ҳамоҳангии муносибати мутақобилаи ҷамъият ва табиат дар асоси ҳифз ва барқарорсозии муҳити табиӣ, истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ, беҳтар намудани сифати муҳити зисти инсон, пешгирӣ ва рафъи таъсири манфии фаъолияти хоҷагидорӣ ва фаъолиятҳои дигар ба муҳити зист ва бартараф намудани оқибатҳои он равона гардидаанд, ба шумор меравад» [6].

Ҳамчунин, дигар санадҳои ҳуқуқӣ ҷузъҳои алоҳида ва ё институтҳои дахлдори соҳаи ҳифзи муҳити зистро ба танзим медароранд. Аз ҷумла, Қонуни ҚТ «Дар бораи арзёбии таъсиррасонӣ ба муҳити зист» аз 18 июли соли 2017 №1448 [11], Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи ҳавои атмосфера» аз 28 декабри соли 2012, №915 [14], Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти обухавошиносӣ» аз 2 декабри соли 2002, №86 [10], Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда» аз 26 декабри соли 2011, №788 [8], Қонуни ҚТ «Дар бораи маърифати экологии аҳоли» аз 29 декабри соли 2010, №673 [13], Қонуни ҚТ «Дар бораи иттилооти экологӣ» аз 25 марти соли 2011, №705 [12], Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити экологӣ» аз 26 декабри соли 2011, №785 [4], Қонуни ҚТ «Дар

бораи экспертизаи экологӣ» аз 16 апрели соли 2012, №818 [16], Қонуни ҚТ «Дар бораи партовҳои истеҳсолӣ ва истеъмоли» аз 10 майи соли 2002, №44 [15], Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи пиряхҳо» аз 3 январи соли 2024, №2026 [7] ва ғ.

Чуноне ки маълум аст, дар соҳаи ҳифзи муҳити зист шумораи зиёди санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар шакли қонунҳо ва сандаҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ қабул гардида, мавриди амал қарор дода шудаанд.

Қабули шумораи зиёди санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва зерқонунӣ баҳри танзими институтҳои алоҳидаи ҳифзи муҳити зист боиси ба вуҷуд омадани муҳолифатҳо ва гуногунфаҳмии меъёрҳои қонунгузорӣ гардида метавонад.

Вобаста ба арзёбии мушкилоти мазкур дар доираи як санади кодификатсионӣ дар шакли Кодекси экологӣ муқаррар кардани муносибатҳо дар соҳаи ҳифзи муҳити зист муҳим ва саривақтӣ ба шумор меравад.

Бо назардошти он ки ба Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» 18 июли соли 2017, №1449, 8 июни соли 2022 №1879 ва 8 июни соли 2022, №1880 тағйиру иловаҳо ворид карда шуданд, пешниҳод мегардад, ки зимни таҳияи Кодекси экологӣ он ҳамчун заминаи асосии санади меъёрии ҳуқуқӣ ба ҳисоб гирифташуда, дигар қонунгузорӣ бо он мутобиқ карда шаванд.

Гарчанде ки дар қонуни мазкур аксар талаботҳои моддаҳо бо дигар қонунгузориҳои соҳавӣ такрор меёбанд, вале бояд ба назар гирифт, ки дар қонуни мазкур ҳамаи компонентҳои муҳити зист ифода ёфтаанд. Дар дигар қонунгузорӣ бошад, он дар шакли алоҳида омадааст.

Ҳамзамон, бо Қарори Ҳукумати ҚТ аз 2 сентябри соли 2021, №357 Низомномаи Кумитаи ҳифзи муҳити зисти назди Ҳукумати ҚТ [27] дар таҳрири нав тасдиқ гардид, ки мавқеи Кумитаро дар низоми мақомоти давлатӣ, ваколатҳо, ҳуқуқ ва уҳдадориҳо, тартиби ташкил ва фаъолият, инчунин дигар самтҳои фаъолияти онро бевосита муқаррар намудааст.

Пас аз тасдиқ шудани Низомнома ба Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» тағйиру иловаҳо ворид гардид. Аммо, аз нигоҳи мо, тавъам кардани меъёрҳои марбут ба салоҳияти Кумита дар лоиҳаи Кодекси экологӣ мувофиқи мақсад мебошад.

Дар давраи зиёда аз 13 соли мавриди амал қарор гирифтани Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» ба он чор маротиба аз 27 ноябри соли 2014, №1160, аз 18 июли соли 2017, №1449, аз 8 юни соли 2022, №1879 ва аз 8 юни соли 2022, №1880 тағйиру иловаҳо ворид гардидааст.

Қобили зикр аст, ки ҳарчанд ба қонуни мазкур дар чор марҳила тағйиру иловаҳо ворид гардида бошад ҳам, дар шароити кунунӣ дар самти масъалаҳои ҳифзи муҳити зист якчанд ҳуҷҷатҳои банақшагирии стратегӣ ва дурнамозии давлатӣ қабул гардидаанд, ки дар онҳо тақмили қонунгузориҳои самти мазкур бевосита пешбинӣ гардидааст. Аз ҷумла, тибқи бандҳои 37, 38, 67 ва 148 «Сратегияи рушди иқтисоди «сабз» дар ҚТ барои солҳои 2023-2037» [24] тақмил додани заминаҳои меъёрии ҳуқуқӣ барои рушд ва татбиқ намудани иқтисоди «сабз» дар ҚТ, ворид намудани тағйиру иловаҳо ба санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва тақмили қонунгузориҳои самти мазкурро талаб менамояд.

Ҳамзамон, Президенти ҚТ дар паёмҳои худ ба Маҷлиси Олӣ оид ба масъалаи ҳифзи муҳити зист бевосита ва бавосита ишора карда, дар ин самт ҚТ ҳамчун кишвари ташаббускор доир ба ҳалли мушкилоти экологӣ ва пешгирии хатарҳои глобалӣ ба ҳифзи муҳити зист дар сатҳи байналмилалӣ ба ҳисоб меравад. Инчунин, ба масъалаи рушди иқтисоди «сабз» таваҷҷуҳи махсус равона гардида, аз нигоҳи ҳуқуқӣ танзим намудани самти мазкурро пайваستا талаб менамояд. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти ҚТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии ҚТ чунин ибрози назар менамоянд: «...Ҳукумати мамлакат вазифадор аст, ки минбаъд низ ба масъалаҳои баланд бардоштани гуногунсамтӣ рақобатнокии иқтисоди миллӣ, густариши раванди рақамикунонии иқтисод, татбиқи «иқтисоди сабз», саноатикунонии босуръат, истифодаи технологияҳои

инноватсионӣ ва рушди нерӯи инсонӣ афзалият дода, дар ин замина рушди устувору сифатноки иқтисоди миллиро таъмин намояд» [30].

Инчунин, Президенти мамлакат дар Паёми худ, ки 23 декабри соли 2022 ироа гардида буд, чунин қайд намуданд: «Рушди устувор ва босуръати мамлакат, махсусан, амалӣ намудани стратегияҳо, барномаҳои дарозмуддат ва миёнамуҳлати кишвар тақозо менамояд, ки заминаҳои ҳуқуқии онҳо сари вақт ва босифат таъмин карда шаванд» [31]. Чӣ хати рушди устувор ва босуръати иқтисодиёи экологии мамлакат амалӣ намудани стратегияҳоро талаб менамояд. Стратегияи рушди иқтисоди «сабз» дар ҚТ барои солҳои 2023-2037, аз зумраи стратегияҳое махсус меёбад, ки бо мақсади амалӣ намудани иҷрои вазифаҳои мазкур қабул шуда, моро водор менамояд, ки чӣ хати танзими ҳуқуқии рушди иқтисоди «сабз» ва ҳифзи муҳити зист дар доираи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва рушду такмил додани қонунгузории соҳаи мазкур чораандешӣ намоем.

Маврид ба зикр аст, ки дар Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» боби алоҳида бо номи танзими иқтисодӣ дар соҳаи ҳифзи муҳити зист ҷой дорад, ки он аз ҳафт модда иборат буда, муносибатҳои мазкурро ба танзим мебарорад. Вале, оид ба танзими ҳуқуқии иқтисоди «сабз» муқаррароте оварда нашудааст.

Бо ин мақсад, чӣ хати такмили Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» ва дар доираи он ба инобат гирифтани танзими ҳуқуқии иқтисоди «сабз» дар раванди муносибатҳои ҳифзи муҳити зист, танзими ҳуқуқии масъалаи мазкур ба мақсад мувофиқ мебошад. Дар ин замина ва бо мақсади ба сиёсати ҳуқуқии ҚТ дар соҳаи экологӣ мутобик кардани қонунгузорӣ, чӣ хати такмили Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» пешниҳод карда мешавад, ки ба қонуни мазкур моддаи алоҳида дар чунин шакл илова карда шавад:

«Моддаи 22¹. Иқтисодиёти «сабз» дар раванди муносибатҳои ҳифзи муҳити зист

1. Рушди иқтисодиёти «сабз» дар раванди муносибатҳои ҳифзи муҳити зист бо роҳҳои зерин таъмин карда мешавад:

1) андешидани чораҳо барои гузариш ба иқтисодиёти шакли сарбаста (тарзи ташкили иқтисодиёт, ки ба сикли моддии сарбастаи таъминоти захираҳо кам намудани истеъмоли ҳама намуди ашёву захираҳои сӯзишворию энергетикӣ ва истифодаи самараноки партовҳо);

2) қорӣ намудани навоарӣ барои афзоиши самаранокии истифодаи захираҳои табиӣ мавҷуда, кам кардани дараҷаи таъсири манфӣ ба муҳити зист, афзун намудани энергияи «сабз», энергия-самаранокӣ ва энергия-сарфакорӣ, коҳиш додани оқибатҳои тағйирёбии иқлим ва мутобиқшавӣ ба тағйирёбии иқлим;

3) васеъ намудани доираи маблағгузори «сабз» (истифодаи шаклу механизмҳое, ки ба мақсади рушди иқтисодиёти «сабз» истифода бурда мешаванд), хариди «сабз» (таъмини баҳогузори талаботи экологӣ ҳангоми қойгир кардани фармоиш барои таъминоти мол, иҷрои қорҳо ва хизматрасонӣ барои эҳтиёҷоти давлатӣ);

4) баҳисобгирии натиҷаи арзёбии иқтисодии хизматрасонии экосистемаҳо ҳангоми қабули қарор аз ҷониби мақомоти давлатӣ, дигар шахсони ҳуқуқӣ ва шахсони мансабдори онҳо оид ба масъалаҳои ҳифзи муҳити зист ва истифодаи захираҳои табиӣ;

5) мусоидат ва дастгирии ташкили истеҳсол ва муомилоти маҳсулоти органикӣ (маҳсулоти «сабз»);

6) мусоидат ба сайёҳии экологӣ ва агроэкосайёҳӣ;

7) ҳавасмандгардонии истифодаи нақлиёти барқӣ ва беҳтар намудани инфрасохторҳои шаҳрҳо;

8) андешидани чораҳо оид ба коҳиш додани оқибатҳои тағйирёбии иқлим ва мутобиқшавӣ ба тағйирёбии иқлим, тавасути қои кардани квотаҳои тичоратӣ барои партовҳои газҳои гулхонавӣ;

9) ҳифз, барқарорсозӣ ва истифодаи устувори гуногунии биологӣ ва ландшафтҳо;

10) таъминоти илмӣ гузариш ба иқтисодиёти «сабз»;

11) андешидани тadbирҳои дигаре, ки ба рушди иқтисодиёти «сабз» нигаронида шудаанд.

2. Татбиқи чорабиниҳо оид ба рушди иқтисодиёти «сабз» аз ҷониби мақомоти давлатӣ ва дигар шахсони ҳуқуқӣ мутобиқи нақшаи миллии чорабиниҳо оид ба рушди иқтисодиёти «сабз», ки аз ҷониби Ҳукумати ҚТ тасдиқ гардидааст, амалӣ карда мешавад».

Дар самти ишорашуда, инчунин, Қонуни ҚТ «Дар бораи экспертизаи экологӣ» [16] арзи ҳастӣ менамояд, ки дар он принципҳо ва тартиби баргузор кардани экспертизаҳои экологӣ мавриди танзим қарор гирифтааст. Дар ин санади ҳуқуқӣ, ҳамзамон, мақсад ва вазифаҳои экспертизаи экологӣ муайян карда шуда, салоҳият ва ваколатҳои мақомоти давлатӣ дар самти мазкур моҳияти ҳуқуқии худро пайдо намудаанд. Бояд ишора кард, ки доираи масъалаҳои дар қонуни болозикр танзимгардида васеъ буда, ба вазъи ҳуқуқии экспертизаи давлатии экологӣ, ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои субъектҳои экспертизаи давлатии экологӣ, экспертизаи ҷамъиятии экологӣ, арзёбии таъсиррасонӣ ба муҳити зист, маблағгузории экспертизаи экологӣ ва ғ. равона карда шудааст [16].

М.М. Бринчук иброз медорад, ки «экспертизаи экологӣ яке аз механизмҳои ҳуқуқии муҳим ва самаранок барои таъмини муҳити зисти солим мебошад. Дар шароити имрӯза, барои муайян намудани таъсири имконпазири фаъолияти банақшагирифташавандаи хоҷагидорӣ ва дигар намуди фаъолият ба муҳити зист, тағйири эҳтимолии муҳити зист, инчунин пешгӯӣ намудани вазъи ояндаи он ба мақсади қабули қарор оид ба имконпазир ё имконнопазир будани татбиқи қарорҳои лоиҳавӣ дар назар дошта мешавад» [81, с. 236].

Қонуни Ҷаҳонӣ дар худ мафҳуми экспертизаи экологиро чунин ҷой додааст: «Экспертизаи экологӣ – муқаррар намудани мутобиқат ё номутобиқати ҳуҷҷати лоиҳавӣ ва дигар ҳуҷҷатҳо ба талаботи қонунгузорӣ оид ба ҳифзи муҳити зист ва истифодабарии оқилонаи

захираҳои табиӣ, аз он ҷумла санадҳои меъёрии техникӣ гузаронида мешавад» [16].

М.А. Қодирзода, нақши экспертизаи экологиро мавриди пажӯиш қарор дода, чунин зикр менамояд: «Нақши экспертизаи экологӣ дар арзёбии таъсиррасонӣ ба муҳити зист, таҳлили ҳолати муҳити зист, таъмини амнияти экологӣ ва нигоҳдории муҳити зисти солим нақши муҳим дорад ва яке аз механизмҳои татбиқи қонунгузории экологӣ мебошад. Экспертизаи экологӣ механизми муҳимми таъини истифодаи оқилона ва ҳифзи муҳити зист ба шумор меравад» [97, с. 113].

Қобили тазаккур аст, ки баъзе масъалаҳо вобаста ба тартиб ва механизми гузаронидани экспертизаи экологӣ дар дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, аз қабili Низомномаи Кумитаи ҳифзи муҳити зисти назди Ҳукумати ҚТ, ки бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 2 сентябри соли 2021, №357 тасдиқ карда шудааст; Қонуни ҚТ «Дар бораи низоми иҷозатдиҳӣ» аз 22 июни соли 2023, № 1968 [5]; Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии ҚТ [2]; Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» аз 2 августи соли 2011, №760 ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ муқаррар гардидааст.

Инчунин, тибқи сарҳати ҳафтуми б. 4 Низомномаи Кумитаи ҳифзи муҳити зисти назди Ҳукумати ҚТ яке аз ваколатҳои Кумитаи ҳифзи муҳити зистро ташкил ва гузаронидани экспертизаи давлатии экологии фаъолияти хоҷагидорӣ ва фаъолияти дигари банақшагирифташаванда ташкил медиҳад.

Тибқи м. 29 Қонуни ҚТ «Дар бораи низоми иҷозатдиҳӣ» мақомоти иҷозатдиҳанда ва номгӯи ҳуҷҷатҳои иҷозатдиҳӣ пешбинӣ гардидааст. Тибқи қисми 5 моддаи мазкур мақоми ваколатдори давлатӣ дар соҳаи ҳифзи муҳити зист, ҳулосаи экспертизаи давлатии экологӣ пешниҳод мекунад.

Дар асоси м. 219 Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии ҚТ аз гузаштани экспертизаи экологии давлатӣ саркашӣ кардан ё иҷро накардани талаботи он ҷавобгари маъмури пешбинӣ гардидааст.

Барои саркашӣ аз гузаштани экспертизаи экологии давлатӣ, риоя ё иҷро накардани шарт ва талаботи экспертизаи экологии давлатӣ, ба шахсони воқеӣ ба андозаи аз панҷ то даҳ, ба шахсони мансабдор аз бист то сӣ ва ба шахсони ҳуқуқӣ аз сад то дусад нишондиҳанда барои ҳисобҳо ҷарима таъин карда мешавад.

Дар баробари ин, дар асоси м. 1 Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» аз 2 августи соли 2011, №760 мафҳуми экспертизаи экологӣ ва дар м. 36 муқаррароти умумӣ оид ба экспертизаи экологӣ пешбинӣ гардидааст.

Дар заминаи таҳлили анҷомдодашуда, ҷиҳати такмили Қонуни ҚТ «Дар бораи экспертизаи экологӣ» [16] чунин пешниҳодҳоро мувофиқи мақсад мешуморем:

1. Ба талаботи қ. 2 м. 43 Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» мутобикат накардани муқаддимаи Қонуни мазкур. Мувофиқи он муқаддима қисми таркибии санади қонунгузорӣ буда, дар он мавзӯи қабули санади қонунгузорӣ, мақсад ва вазифаҳои асосии он ифода карда мешавад. Дар муқаддимаи Қонуни мазкур мавзӯ ва мақсади қабули он пешбинӣ гардида, вазифаҳои қонун бошад, истисно гардидааст. Бо дарназардиршти таҷрибаи қонунгузориҳои хориҷа ва таҳлили Қонуни мазкур пешниҳод карда мешавад, ки муқаддимаи он дар таҳрири зерин ифода карда шавад: «Қонуни мазкур муносибатҳои ҷамъиятиро оид ба ташакул ва гузаронидани экспертизаи экологӣ танзим намуда, ба пешгирии таъсири манфии ғайрифаъолияти банақшагирифташавандаи хоҷагидорӣ ва дигар намуди ғайрифаъолият ва оқибатҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва дигари ба он алоқаманд равона гардида, таҳлил ва арзёбии воқеии таъсиррасонии зарарноки объектҳои экспертизаро ба муҳити зист ва саломати инсон аз ҷиҳати экологӣ муайян мекунад» [166, с. 95];

2. Мафҳуми экспертизаи экологӣ ҳам дар м. 1 Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» ва ҳамзамон, дар м. 1 Қонуни ҚТ «Дар бораи экспертизаи экологӣ» [16] пешинӣ гардидааст. Аз ин рӯ, бо дарназардошти талаботи м. 40 Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии

хуқуқӣ» бо мақсади бартарафсозии такрорёбии меъёрҳо мафҳуми экспертизаи экологӣ аз м. 1 Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» хориҷ кардан ба мақсад мувофиқ мебошад [166, с. 95];

3. Бо мақсади ба таври дуруст ифода намудани объектҳои экспертизаи давлатии экологӣ ва ба инобат гирифтани талаботи сархати сенздаҳуми м. 1 Қонуни ҚТ «Дар бораи банақшагирии стратегӣ» аз 19 июли соли 2022, №1894 пешниҳод карда мешавад, ки сархати якуми қ. 1 м. 9 Қонуни мазкур дар таҳрири зерин ифода карда шавад: «- лоиҳаи концепсия, стратегия, барномаҳо, нақшаҳои ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ, ки тибқи онҳо ба истифодаи захираҳои табиӣ алоқаманданд (ё) метавонад ба муҳити зист таъсир расонанд» [166, с. 97];

4. Тавре ки дар сархати якуми м. 1, сархати сеюми қ. 1 ва сархатҳои панҷум, шашум, даҳум ва ёздаҳуми қ. 2 м. 6, сархати дуюми қ. 1 м. 15-и Қонуни ҚТ «Дар бораи экспертизаи экологӣ» ба назар мерасад, сухан дар бораи ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи экспертизаи экологӣ меравад. Аз ин лиҳоз, ба мақсад мувофиқ аст, ки дар боби ба муқаррароти хотимаӣ бахшидашудаи Қонуни мазкур, моддаи алоҳида вобаста ба ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи экспертизаи экологӣ дар таҳрири зайл илова карда шавад:

«Моддаи 25¹. Ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи экспертизаи экологӣ

Ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи экспертизаи экологӣ бо тартиби пешбиниамудаи қонунгузори ҚТ ва санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф намудааст, амалӣ карда мешавад» [166, с. 101].

Қонуни ҚТ «Дар бораи маърифати экологии аҳоли» [13] бошад, ҳамчун санади қонунгузорӣ принципҳои ҳуқуқӣ, ташкилӣ, молиявӣ ва иқтисодии сиёсати давлатиро дар соҳаи маърифати экологии аҳоли ба танзим мебарорад. Танзими ҳуқуқии муносибатҳо дар самти маърифати экологии аҳоли дар ҚТ бевосита дар асоси Қонуни ҚТ «Дар бораи

маърифати экологии аҳолӣ», ки аз 29 декабри соли 2010 ба танзим дароварда мешавад.

Қобили зикр аст, ки дар низоми қонунгузории ҚТ дар замони солҳои соҳибистиклолӣ як маротиба қонуни махсус, Қонуни ҚТ «Дар бораи маърифати экологии аҳолӣ» дар соли 2010 қабул гардида, дар ин муддат ба он ягон маротиба тағйиру иловаҳо ворид карда нашудаанд.

Ҳолати мазкур ба он асоснок мегардад, ки дар ин муддат дар самти баланд бардоштани фарҳанг ва маърифати экологии аҳолӣ якчанд ҳуҷҷатҳои банақшагирии стратегӣ ва дурнамозии давлатӣ қабул гардидааст, ки дар онҳо тақмили қонунгузории соҳаи мазкур пешбинӣ гардидааст.

Масъалаи марбут ба баланд бардоштани маърифатнокӣ, тарбияи экологӣ ва фарҳанги экологӣ, инчунин тавассути санадҳои ҳуқуқии дигар, махсусан Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» ва Низомномаи Кумитаи ҳифзи муҳити зисти назди Ҳукумати ҚТ, мавриди танзим қарор гирифтаанд.

Бояд ибраз намуд, ки маърифат ва тарбияи экологӣ бевосита ба фаъолсозии тадбирҳои иттилоотӣ дар соҳаи ҳифзи муҳити зист равона гардида, ба баланд бардоштани сатҳи маърифати аҳолӣ мусоидат менамояд ва ба ҷомеа имкон медиҳад, ки дар раванди ҳифзи муҳити зист фаъолона иштирок намояд. Дар ин замина, мақсаду моҳият ва вазифаҳои қонуни таҳлилшавандаро низ маҳз фаъолсозии нақши ҷомеа ва мустаҳкамнамоии функцияву ваколати мақомоти ҳокимияти давлатӣ дар самти маърифатнокии аҳолӣ ташкил менамояд.

Қобили тазаккур аст, ки то давраи қабул ва мавриди амал қарор гирифтани қонуни таҳлилшаванда муносибатҳо дар ин самт тавассути Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи табиат» ки 27 декабри соли 1993, №905 бо қарори Шурои Олии ҚТ қабул гардида, то соли 2011 қувваи амал дошт ва бо қабул гардидани Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» аз 2 августи соли 2011, №760 аз эътибор соқит доништа шуд, ба танзим дароварда шуда буд.

Ҳамчунин, дурнамои рушд ва такмили низоми тарбия ва маърифати экологии аҳоли ва масоили гузариш ба дараҷаи сифатан нави тарбияи кадрҳо дар ин самт мувофиқи талаботи стандарти байналмилалӣ тавассути Барномаи давлатии тарбия ва маълумоти экологии аҳолии ҚТ то соли 2000 ва дар давраи то соли 2010 бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 23 феввали соли 1996, №93 тасдиқгардида, муайян карда шуда буд.

Тибқи сарҳати 15 моддаи 5 Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» аз 2 августи соли 2011, №760 ба сифати яке аз принципҳои асосии ҳифзи муҳити зист ин ташкил ва рушди низоми маърифати экологӣ, тарбия ва ташаккули фарҳанги экологӣ пешбинӣ гардидааст.

Ҳамчунин, дар асоси сарҳати 12 м. 9 Қонуни болозикр ба сифати яке аз ваколатҳои мақомоти ваколатдори давлатии ҚТ дар соҳаи ҳифзи муҳити зист иштирок дар ташкил, татбиқ ва рушди маърифати экологӣ ва ташаккули фарҳанги экологӣ дар ҳудуди ҚТ, дар асоси сарҳати 4 қ. 2 м. 10 ба сифати ваколатҳои мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатӣ дар соҳаи ҳифзи муҳити зист ин таблиғи ҳифзи муҳити зист, анҷом додани корҳои тарбия ва ташаккули маърифати экологии аҳоли ва дар асоси сарҳати 7 қ. 2 м. 15 ба сифати яке аз системаҳои чорабиниҳои давлатӣ оид ба таъмини ҳуқуқ ба муҳити зисти мусоид ин тарғиби донишҳои экологӣ ва баланд бардоштани маърифати экологии аҳоли баромад меанмояд.

Дар асоси таҳлилҳои болозикр чиҳати такмили Қонуни ҚТ «Дар бораи маърифати экологии аҳоли» тақлифҳои зерин пешниҳод карда мешавад:

1) дар қонуни мазкур истилоҳҳои «таълими экологӣ ва тарбияи экологӣ» истифода мешаванд, аммо мафҳуми онҳо дар қонун шарҳ дода нашудааст. Зимни таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқии қонунгузориҳои субъектҳои алоҳидаи ФР (аз ҷумла, вилоятҳои он), ки дар хусуси ташаккули фарҳанги экологӣ қонунҳои алоҳида қабул намудаанд, муайян карда шуд, ки мафҳуми таълим ва тарбияи экологӣ, ки ҳарду ҷузъи асосии маърифати экологӣ ҳастанд, кушода дода шудааст. Бо ин назардошт ба

мақсад мувофиқ аст, ки мафҳумҳои мазкур дар моддаи 1 Қонуни ҚТ «Дар бораи маърифати экологии аҳолии» ба таври зайл пешбини карда шаванд:

«таълими экологӣ – раванди ягонаи таълиму тарбия, ки ба ташаккули фарҳанги экологӣ, низоми тамоюлҳои арзишӣ, меъёрҳои ахлоқию маънавии рафтор, гирифтани дониши махсус ва андӯхтани таҷриба дар соҳаи ҳифзи муҳити зист, бехатарии муҳити зист ва истифодаи сарватҳои табиӣ, инчунин, паҳн кардани донишҳои экологӣ, аз ҷумла тавассути васоити ахбори омма, осорхонаҳо, китобхонаҳо, муассисаҳои фарҳангӣ, муассисаҳои экологӣ, ташкилотҳои варзишӣ ва сайёҳи мебошад;

тарбияи экологӣ – раванди мунтазам, низомнок ва мақсадноке, ки ба ташаккул додани муносибати эҳтиёткоронаи шахс ба табиат ва меъёрҳои ахлоқию маънавии рафтор дар соҳаи ҳифзи муҳити зист, идоракунии табиат ва амнияти экологӣ бо мақсади рушди зехнӣ, маънавӣ, ахлоқӣ, эҷодӣ, ҷисмонӣ ва (ё) касбии шахс, қонеъ гардонидани талабот ва манфиатҳои таълимии ӯ амалӣ карда мешавад» [7-М].

Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити экологӣ» аз зумраи санадҳои ҳуқуқӣ мебошад, ки дар худ принципҳо ва тартиби гузаронидани аудити экологиро бо мақсади пешгирӣ намудани таъсири манфии фаъолияти идоракунӣ, хоҷагидорӣ ва дигар намудҳои фаъолият ба муҳити зист, ҳаёт ва саломатии аҳолии, ҷой додааст.

Аудити экологӣ яке аз намудҳои мустақили аудит ба ҳисоб рафта, дар қонуни болозикр чунин мафҳуми он манзур карда шудааст: «Аудити экологӣ ин намуди фаъолият мебошад, ки таҳлили мувофиқати фаъолият ва ҳисоботи субъекти фаъолияти хоҷагидорӣ ба қонунгузорӣ, ҳуҷҷатҳои меъёрию методӣ, дастурӣ ва танзимкунандаи соҳаи ҳифзи муҳити зист ва захираҳои табииро дар бар мегирад» [4]. Дар муҳити илмӣ бошад, доир ба мафҳуми аудити экологӣ андешаи яқсон вучуд надошта, муҳаққиқон онро бо тарзҳои мухталиф мавриди шарҳ қарор додаанд.

И.Г. Иутин муҳимияти аудити экологиро таъкид намуда, нақши онро дар муътадил нигоҳ доштани сарватҳои табиӣ, бад-ин васила ҳифзи муҳити зист баланд баҳогузори менамояд. Аз нигоҳи ӯ, масоили марбут ба аудити экологӣ натавассути илмҳои иқтисодӣ, балки дар доираи илми ҳуқуқшиносӣ, махсусан илми назарияи давлат ва ҳуқуқ, мавриди омӯзиш қарор гирифтааст [185, с. 22].

Т.В. Петрова ибраз меорад, ки барои расидан ба мақсади ниҳоии аудити экологӣ зарур мебошад, ки тамоми механизмҳои мусоидаткунандаи меъёрӣ-ҳуқуқӣ, ташкилӣ, молиявӣ, иқтисодӣ ва дигар воситаҳо бояд ба тариқи босамар ба амал бароварда шаванд [165, с. 122].

Тибқи нуктаи назари А.М. Осавелюк аудити экологӣ яке аз институтҳои муосир ва бунёдии муайянкунандаи сатҳи сифатии муҳити зист, муайянкунандаи сатҳи таъсиррасонӣ ба сарватҳои табиӣ ва ҳолати партохтҳо вобаста ба зарарҳои расонидашуда ба муҳити зист ба ҳисоб меравад [163, с. 19-24].

Бояд дарк намуд, ки аудити экологӣ яке аз василаҳои муҳими боло бурдани масъулият дар самти фаъолияти тижоратӣ махсуб ёфта, имкон фароҳам меорад, ки муҳити зист мавриди ҳифз қарор гирад [126, с. 39-42].

Гурӯҳе аз пажӯҳишгарон ишора бар он менамоянд, ки ҳангоми дар доираи санади ягона танзим намудани масоили марбут ба аудити экологӣ, имконияти дуруст анҷом додани сиёсати давлатӣ дар ин самт имконпазир мегардад. Аммо ҳангоми қабул намудани чунин санади ҳуқуқӣ ба инобат гирифтани стандартҳои байналмилалӣ ва қонунгузори соҳавӣ мувофиқи мақсад мебошад [142, с. 76-83], [171, с. 113-118].

Мавриди зикр аст, ки дар низоми қонунгузори ҶТ дар замони соҳибистиклолӣ як маротиба қонуни махсус, Қонуни ҶТ «Дар бораи аудити экологӣ» соли 2011 қабул гардида, то имрӯз ба он ҳеҷ гуна тағйирот ворид карда нашудааст. Ҳолати мазкур ба он асоснок мегардад, ки дар ин муддат дар самти таъмини амнияти экологӣ ва ҳифзи муҳити зист якчанд ҳуҷҷатҳои банақшагирии стратегӣ ва

дурнамосозии давлатӣ қабул гардидааст, ки дар онҳо такмили қонунгузории самти мазкур пешбинӣ гардидааст.

Ба ғайр аз ин, қобили зикр аст, ки баъзе масъалаҳо дар хусуси аз аудити экологӣ гузаронидани субъектҳои фаъолияти хоҷагидорӣ дар дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ба мисли Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» ва Низомномаи Кумитаи ҳифзи муҳити зисти назди Ҳукумати ҚТ мавриди танзим қарор дода шудааст.

Дар ҳамин замина, доир ба такмили Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити экологӣ» тақлифҳои зерин пешниҳод карда мешавад:

1) дар м. 8 Қонуни мазкур бинобар сабаби дар таҳрири нав қабул гардидани Қонуни ҚТ «Дар бораи низоми иҷозатдиҳӣ» аз 22 июни соли 2023, №1968 ва мутобиқи м. 46 ин қонун аз эътибор соқит гардидани Қонуни ҚТ «Дар бораи иҷозатномадиҳӣ ба баъзе намудҳои фаъолият» аз 17 майи соли 2004 яқоя бо Қонуни ҚТ «Дар бораи низоми иҷозатдиҳӣ» аз 2 августи соли 2011 ба мақсад мувофиқ аст, ки дар матни модда Қонуни ҚТ «Дар бораи иҷозатномадиҳӣ ба баъзе намудҳои фаъолият» мувофиқан ба Қонуни ҚТ «Дар бораи низоми иҷозатдиҳӣ» иваз карда шавад.

2) чиҳати такмили Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити экологӣ» пешниҳод мегардад, ки ба Қонуни мазкур боби алоҳида бо номи «Идоракунии давлатӣ дар самти аудити экологӣ», ки фарогири салоҳияти Ҳукумати ҚТ дар самти аудити экологӣ, ваколатҳои мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунии шаҳрак ва деҳот дар самти аудити экологӣ мебошад, илова карда шавад. Аз ҷумла, м. 7 Қонуни мазкур, ки ваколатҳои мақоми ваколатдори давлатӣ дар самти аудити экологиро муқаррар менамояд, пас аз моддаи вобаста ба салоҳияти Ҳукумати ҚТ пешбинӣ карда шуда, аз тарафи дигар, такмил дода шавад;

3) бо мақсади такмили Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити экологӣ» пешниҳод мегардад, ки ба Қонуни мазкур боби алоҳида бо номи «Тартиби гузаронидани аудити экологӣ. Ҳуқуқ ва ухдадорӣҳои

субъектҳои аудити экологӣ» илова карда шавад. Ҳамзамон, ба мақсад мувофиқ шуморида мешавад, ки бинобар сабаби кам намудани шумораи санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ дар Қонуни мазкур қ. 4, м. 5 хориҷ карда шуда, «Тартиби таъини аудити экологии ҳатмӣ», ки бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 31 декабри соли 2014, №789 тасдиқ гардидааст, аз эътибор соқит ва дар матни қонун дар боби болозикр пешбинӣ карда шавад;

4) дар баробари тақлифҳои болозикр чиҳати тақмили Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити экологӣ» пешниҳод мегардад, ки ба Қонуни мазкур боби алоҳида бо номи «Талаботҳои таҳассусӣ ва аттестатсияи давлатии аудиторон ва ташкилотҳои аудиторӣ», инчунин бо тақмил додани муқаррароти қонун дар ин самт илова карда шавад. Ҳамзамон, ба мақсад мувофиқ шуморида мешавад, ки бинобар сабаби кам намудани шумораи санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ дар Қонуни мазкур қ. 1, м. 11 хориҷ карда шуда, «Тартиби ташкил ва пешбурди Феҳристи ҷумҳуриявии аудиторҳои экологӣ ва ташкилотҳои аудитории экологӣ», ки бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 29 августи соли 2015, №550 тасдиқ гардидааст, аз эътибор соқит ва дар матни қонун дар боби болозикр пешбинӣ карда шавад;

5) ба Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити экологӣ» боби алоҳида бо номи «Муқаррароти хотимавӣ» бо фарогирии м. 16, 17, 18 ва 19 илова карда шавад. Азбаски дар раванди гузаронидани аудити экологӣ аз ҷониби аудиторҳои экологӣ ва ташкилотҳои аудитории экологӣ бо ташаббуси субъекти фаъолияти хоҷагидорӣ ва ё фармоишгар ба амал омадани баҳсҳо имконпазир аст. Аз ин лиҳоз танзими ҳуқуқии ҳолати мазкур дар моддаи алоҳида ба пуррагардонии норасоии Қонуни мазкур мусоидат хоҳад кард. Бо ин мақсад пешниҳод мегардад, ки дар боби болозикр моддаи алоҳида дар таҳрири зайл пешбинӣ карда шавад:

«Моддаи 17¹. Ҳалли баҳсҳо дар самти аудити экологӣ

Баҳсҳо дар самти аудити экологӣ бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории ҚТ ҳал карда мешавад.»;

Қонуни ҚТ «Дар бораи иттилооти экологӣ» [12] дигар санади меъёрии ҳукукии соҳаи экологӣ ба шумор рафта, асосҳои ҳукуқӣ, ташкилӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии таъмини иттилооти экологӣ дар ҚТ-ро муайян менамояд ва ба таъмини ҳукуқи шахсони воқеӣ ва ҳукуқӣ ба дастрасии иттилооти экологии мукамал, эътимодноқ ва саривақтӣ мусоидат карда, муносибатҳоро дар ин бахш танзим мекунад.

Иттилооти экологӣ чунин навъи иттилооте мебошад, ки хусусияти расмӣ (ҳуҷҷатӣ) дорад ва дар он доир ба вазъи муҳити зист ва тадбирҳо дар самти ҳифзи он маълумот манзур карда мешавад. Инчунин, дар доираи иттилооти мазкур метавон оид ба таъсири муҳити зист ба инсон, ҳолати руҳӣ ва равонии ӯ иттилоъ пешниҳод кард, ки аз моҳияти санадҳои ҳукукии байналмилалӣ ва қонунгузории кишвар бар меоянд.

Дар шароити муосири рӯзафзуни бӯҳрони экологӣ андешидани тадбирҳои ғайрарасмӣ иттилоотӣ дар соҳаи ҳифзи муҳити зист мавқеи муҳимро касб менамояд. Дар ин замина, мақсаду моҳият ва вазифаҳои Қонуни ҚТ «Дар бораи иттилооти экологӣ»-ро низ маҳз ғайрарасмӣ ва мустақамнамоеи функсияву ваколати мақомоти ҳокимияти давлатӣ ва дигар ташкилоту муассисаҳо дар самти таъмини ҳукуқи шахсони воқеӣ ва ҳукуқӣ ба дастрасии иттилооти экологии мукамал, эътимодноқ ва саривақтӣ ташкил менамояд.

Баҳри иҷрои саривақтӣ ва дурусти қонуни мазкур, инчунин, чиҳати ташаккул додани захираҳои давлатии иттилооти экологӣ ва пешбурди он, дар кишвар санади алоҳидаи зерқонунӣ – Тартиби ташаккул ва пешбурди захираҳои давлатии иттилооти экологӣ аз ҷониби Ҳукумати ҚТ аз 2 октябри соли 2012, №542 тасдиқ карда шудааст.

Дар баробари ин, баъзан ҷанбаҳои марбут ба масъалаҳои иттилооти экологӣ ва дурнамои рушди бахши мазкур дар дигар санадҳои меъёрии ҳукуқи ва зерқонунӣ пешбинӣ гардидааст. Аз ҷумла, дар Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» аз 2 августи соли 2011, №760 вобаста ба иттилооти экологӣ чунин муқаррарот пешбинӣ гардидааст:

Дар сархати 34 моддаи 1 Қонун мафҳуми иттилооти экологӣ пешбинӣ шудааст, ки тибқи он «иттилооти экологӣ – ҳама гуна иттилоот дар шакли хаттӣ, визуалӣ, акустикӣ, электронӣ ё ҳама гуна шакли дигари моддӣ дар бораи ҳолати муҳити зист ва чузъиёти он, инчунин робитаи мутақобилаи байни ин чузъиёт, омилҳо, ба монанди моддаҳо, энергия, садо, радиатсия, амалҳо, аз ҷумла чорабиниҳои маъмурӣ, созишномаҳои экологӣ, қонунгузорӣ, нақшаҳо ва барномаҳои марбут ба муҳити зист, харочоту даромадҳо ва дигар тадқиқоти иқтисодӣ ва дурнамоҳое, ки дар қабули қарорҳо оид ба муҳити зист истифода мегарданд» [6].

Дар баробари ин, тибқи муқаррароти сархати 2, қисми 2 моддаи 5 Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳуқуқи дастрасӣ ба иттилоот», маҳдудкунии дастрасӣ ба иттилоот нисбат ба ҳуҷҷату иттилооти зерин ба роҳ монда мешавад: дар бораи ҳолатҳои ғавқулודдае (ҳодисот, фалокат, офатҳои табиӣ), ки ба беҳатарӣ ва саломатии аҳоли таҳдид менамоянд, пешгӯиҳои расмӣ онҳо: иттилооти экологӣ, метеорологӣ, демографӣ, санитария эпидемиологӣ ва иттилооти дигаре, ки барои таъмини беҳатарии шаҳрвандон, маҳалҳои аҳолинишин, объектҳои истеҳсоли ва ғайра зарур аст.

Қобили зикр аст, ки ҳарчанд ҷиҳати танзими ҳуқуқии самти иттилооти экологӣ санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ қабул ва мавриди амал қарор дошта бошанд ҳам, дар шароити кунунӣ оид ба масъалаҳои ҳифзи муҳити зист ва иттилооти экологӣ якчанд ҳуҷҷатҳои банақшагирии стратегӣ ва дурнамозии давлатӣ қабул гардидаанд, ки дар онҳо тақмили қонунгузории самти мазкур бевосита пешбинӣ гардидаанд. Аз ҷумла, тибқи бандҳои 100 ва 274 «Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисоди рақамӣ дар ҚТ барои солҳои 2021-2025», ки бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 26 октябри соли 2021, №460 қабул гардидааст, технологияи рақамӣ аз рӯи таҷрибаи андухташудаи ҷаҳонӣ дар самтҳои логистикаи нақлиёт, инфрасохтори шаҳрдорӣ, идоракунии муҳити зист, обтаъминкунии ва корез, назорати ҷамъиятӣ, амният, тандурустӣ ва ғайраҳо истифода бурда мешавад [26]. Аз муқаррароти мазкур бармеояд,

ки дар баробари дигар самтҳо низ, истифода намудани рақамикунонӣ дар соҳаи ҳифзи муҳити зист ва экология ба мақсад мувофиқ мебошад. Қобили қайд мебошад, ки рақамикунонии ҳифзи муҳити зист дар рушди иқтисоди «сабз» заминаи воқеӣ мегузорад.

Бо мақсади истифода ва амалисозии талаботи мазкур дар раванди рақамикунонӣ қабул ва такмил додани санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар соҳаҳои марбут ба рақамикунонӣ ба миён меояд. Такмил додани санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар самти мазкур дар баробари дигар самтҳо барои рушди устувори фаъолияти мақомоти давлатӣ тавассути иттилоотоникунонии ҳукумати электронӣ заминаи воқеӣ мегузорад. Дар ин замина, ҷиҳати рушд ва ҳифзи муҳити зист, истифода намудан аз технологияи рақамӣ дар самти мазкур бо қабул ва мавриди амал қарор додани экологияи рақамӣ дар доираи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ба мақсад мувофиқ мебошад.

Ҳамзамон, дар Паёми Президенти ҶТ ҷиҳати татбиқи ҳукумати электронӣ, рушди рақамикунонии мамлакат ва иттилоотикунонию коммуникатсионӣ бевосита ва бавосита ишора гардида, дар ин самт масъалаҳои рақамикунонии ҳифзи муҳити зист ва иттилооти экологӣ таваҷҷуҳ зоҳир мегардад. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар паёми худ ба Маҷлиси Олии ҶТ чунин зикр намудаанд: «...бо мақсади истеҳсоли «энергияи сабз», рушди «иқтисоди сабз» ва паст кардани партови газҳои гулхонаӣ зарур аст, ки дар самти сармоягузориҳои давлатӣ ва рақамикунонии ҳифзи муҳити зист тадбирҳои иловагӣ амалӣ карда шаванд» [32]. Бо мақсади амалӣ намудан ва иҷрои вазифаҳои мазкур моро зарур аст, ки дар самти рақамикунонии ҳифзи муҳити зист дар доираи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ муқаррароти дахлдорро пешбинӣ намоем.

Мавриди зикр аст, ки бо вучуди зарурати рақамикунонии соҳаи мазкур то имрӯз дар ягон қонунҳои амалкунандаи ҷумҳурӣ оид ба масъалаи ҳуқуқи рақамикунонии ҳифзи муҳити зист ва ё экологияи рақамӣ муқаррароти бевосита пешбинӣ нагардидааст. Бо ин мақсад,

чиҳати такмили Қонуни ҚТ «Дар бораи иттилооти экологӣ» ва дар доираи он ба инобат гирифтани танзими ҳуқуқии рақамикунонии муносибатҳои экологӣ дар раванди муносибатҳои ҳифзи муҳити зист, ба мақсад мувофиқ мебошад.

Бо назардошти гуфтаҳои боло, чиҳати такмили Қонуни ҚТ «Дар бораи иттилооти экологӣ» пешниҳод карда мешавад, ки ба қонуни мазкур моддаи алоҳида дар чунин шакл илова карда шавад:

«Моддаи 12¹. Экологияи рақамӣ

1. Рақамикунонии муносибатҳои экологӣ тавасути таъсиси «Системаи ягонаи давлатии мониторинги муҳити зист ва захираҳои иттилоотӣ», ки ба амалисозии стратегияи миллии рушди устувор, пешгирии ҳолатҳои фавқулодаи экологӣ, амалисозии чараёнҳои ошкорбаёнӣ ва демократикунонии ҷомеа дар соҳаи ҳифзи муҳити зист ва захираҳои табиӣ мусоидат менамояд, инчунин бо мақсади фароҳам офардани шароити дастрасии табақаҳои васеи аҳоли ба захираҳои иттилоотии экологӣ, амалинамоии мониторинги афкори ҷамъияии аҳоли доир ба мушкилоти экологӣ, самаранокии истифодаи захираҳои табиӣ, баланд бардоштани истеҳсолоти ҷамъиятӣ ва беҳсозии шароити иҷтимоию иқтисодии ҳаёти аҳоли ба роҳ монда мешавад.

2. Рақамикунонии муносибатҳои экологӣ мутобиқи Қонуни мазкур, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҚТ ва дар доираи ҳуҷҷатҳои банақшагирии стратегӣ амалӣ карда мешавад».

Қобили тазаккур аст, ки муносибатҳо дар соҳаи экологӣ ва асосҳои танзими ҳуқуқии он ҷанбаҳои гуногунро фаро мегиранд. Чуноне ки Э. Насриддинзода ибраз мекунанд, «дар байни муаммоҳои экологии замони муосир масъалаи обшавии пирияхҳо, ки ҳамчун захираи бунёдии оби тозаи ошомиданӣ доништа мешавад, ба мушкилоти муҳимми ҷомеаи башарӣ табдил ёфтааст. Аз ин рӯ, ин ва дигар масъалаҳо, хосса зухуроти тағйирёбии иқлим, норасоии оби нӯшокӣ, обшавии пирияхҳо ва таъмини амнияти экологии инсоният дар меҳвари ташаббусҳои сатҳи ҷаҳонии

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти ҶТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қарор гирифтааст» [161].

Ҳифзи пирияхҳо масоили дигари муҳимми соҳаи экологӣ ва танзими ҳукукии он зинаи рушди қонунгузорӣ ба шумор меравад. Ба андешаи Ш.Х. Одиназода «дар давраи истиқлоли давлатӣ аз ҷониби Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёмҳои ҳамасола роҷеъ ба ҳифзи муҳити зист ва ҳолати экологии сайёра зиёда аз 55 маротиба масъалагузорӣ намудаанд, ки аз ин нишондод бештар аз 10 дастур ва ҳадафҳои пешгузошташударо ташаббусҳо вобаста ба ҳифзи захираҳои обӣ бо назардошти ҳифзи пирияхҳо ташкил менамояд» [162, с. 173-174].

Дар заминаи чунин чораандешиву ташаббускориҳои Сарвари мамлакат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бевосита панҷ ташаббусҳои созанда ва бевоситаи ҷониби Тоҷикистон дар ҷодаи ҳифзи захираҳои оби ҷаҳонӣ ҷонибдорӣ ва дар амал татбиқ гардидаву то ин муддат амалӣ шуда истодаанд. Аз ҷумла:

- пешниҳоди Президенти ҶТ дар Иҷлосияи 54-уми Маҷмаи Умумии СММ (МУ СММ, 1 октябри 1999) – эълон намудани соли 2003 – Соли оби тоза;

- пешниҳоди Президенти ҶТ оид ба эълон намудани солҳои 2005-2015 ҳамчун Даҳсолаи байналмилалӣ амал «Об барои ҳаёт»;

- ташаббуси эълон намудани соли 2013 ҳамчун Соли байналмилалӣ ҳамкорӣ дар соҳаи об;

- пешниҳоди Президенти ҶТ оид ба эълон намудани солҳои 2018-2028 Даҳсолаи байналмилалӣ амал “Об барои рушди устувор”;

- пешниҳоди Президенти ҶТ оид ба эълон намудани Соли 2025 – Соли байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо [154, с. 6].

Дар ҳамин замина, Э. Насриддинзода қайд менамояд, ки натиҷаи кӯшишҳои пайвастаи Роҳбари давлат буд, ки 14 декабри соли 2022 Маҷмаи Умумии СММ зимни иҷлосияи 77 Қатъномаи «Соли 2025 – Соли байналмилалӣ ҳифзи пирияхҳо»-ро, ки аз ҷониби ҶТ пешбарӣ шуда буд, бо иттифоқи оро қабул кард. Он яке аз қатъномаҳои нодир ба

хисоб меравад, зеро дар он ҳам эълони Рӯзи байналмилалӣ оид ба ҳифзи пирияхҳо ва ҳам Соли байналмилалии ҳифзи пирияхҳо дарҷ гардидааст. Иқдоми навбатии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти ҶТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо пуштибонии 153 давлати аъзои СММ пазируфта шуд [205].

Дар асоси ин қатънома пешниҳодҳои ироашудаи Президенти Тоҷикистон аз ҷониби кишварҳои аъзои СММ дастгирӣ ёфтанд, аз ҷумла:

- эълон гардидани 21 март ҳамчун Рӯзи байналмилалии ҳифзи пирияхҳо;
- эълон шудани соли 2025 ҳамчун Соли байналмилалии ҳифзи пирияхҳо;
- дар назди СММ таъсис додани Фонди боварии байналмилалӣ барои саҳмгузори ба ҳифзи пирияхҳо;
- дар соли 2025 доир намудани Конфронси байналмилалӣ оид ба ҳифзи пирияхҳо дар шаҳри Душанбе.

Таҳлилҳо собит месозанд, ки дар робита ба масъалаҳои экологӣ дар мамлакат аз соли 2000 инҷониб ҳуҷҷатҳои банақшагирии стратегӣ, аз ҷумла 4 стратегия, 10 барномаҳои давлатӣ, ду консепсия, 4 нақшаҳои миллӣ ва 1 эълומияи нахустини миллӣ қабул ва дар амал татбиқ шуда истодааст. Аз ин нишондод маҳз ба масоили проблемаи обшавии пирияхҳо бошад, то кунун як барномаи давлатӣ бевосита ва 2 стратегия бавосита қабул гардида, амал карда истодаанд [162, с. 177].

Ҳамчунин, дар ин ҷода Қонуни ҶТ «Дар бораи ҳифзи пирияхҳо» аз 3 январи соли 2024, №2026 [7] қабул гардидааст, ки он асосҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва ташкилии ҳифзи пирияхҳоро ҳамчун объектҳои муҳити зист ва манбаъҳои стратегии захираҳои об муайян менамояд ва масъалаҳои танзими давлатии ҳифзи пирияхҳо, таҳқиқоти илмӣ ва мониторинги пирияхҳо ва дигар муқарраротро ба таври муфассал мавриди танзим қарор медиҳад.

Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти обухавошиносӣ» аз 2 декабри соли 2002, №86 яке аз санадҳои меъёрии ҳуқуқии дигари батанзимдарорандаи муносибатҳо дар соҳаи экологӣ ба шумор меравад. Муносибатҳо оид ба фаъолияти обухавошиносӣ дар ҚТ бевосита дар асоси муқаррароти Қонуни мазкур ба танзим дароварда мешавад. Қонуни мазкур асосҳои ҳуқуқии фаъолиятро дар соҳаи обухавошиносӣ муқаррар намуда, ба таъмин намудани талаботи давлат, шахсони ҳуқуқию воқеӣ ба маълумоти обухавошиносӣ, инчунин иттилоот дар бораи вазъи муҳити зист равона гардидааст.

Яке аз санади дигари меъёрии ҳуқуқии соҳаи мазкур, Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи ҳавои атмосфера» [14] буда, муносибатҳои шахсони воқеӣ ва ҳуқуқиро, новобаста ба шаклҳои моликиятшон, барои нигоҳдорӣ ва барқарорсозии сифати ҳавои атмосфера ва таъмини амнияти экологӣ танзим менамояд. Бояд қайд намуд, ки қонуни мазкур дар низоми санадҳои меъёрии ҳуқуқии соҳаи ҳифзи муҳити зист яке аз қонунҳои мукамал мебошад.

Дар Қонуни мазкур масъалаҳои мухталиф, аз қабили мафҳумҳои асосӣ, асосҳои қонунгузории соҳаи мазкур, мақсад ва вазифаҳо, принципҳо, объект ва субъекти муносибатҳо дар соҳаи ҳифзи ҳавои атмосфера, салоҳияти мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ дар соҳаи ҳифзи ҳавои атмосфера, механизми иқтисодии ҳифзи ҳавои атмосфера, бамеъёрдарорӣ дар соҳаи ҳифзи ҳавои атмосфера, талабот дар соҳаи ҳифзи ҳавои атмосфера, баҳисобгирӣ дар соҳаи ҳифзи ҳавои атмосфера, барӯйхатгирии (инвентаризатсияи) партови моддаҳои ифлоскунанда ба ҳавои атмосфера, мониторинги ҳавои атмосфера ва дигар муқаррароти хотимавӣ пешбинӣ гардидааст.

Ҳарчанд дар Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи ҳавои атмосфера» қабули шумораи зиёди санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ, дар шакли барнома, тартиб, қоида ва меъёрҳо пешбинӣ шуда бошанд ҳам, то ин муддат ду адади он қабул гардидааст. Аз ҷумла, бо Қарори Ҳукумати ҚТ аз 26 июни соли 2023, №287 меъёрҳои ҳадди ҷоизи ғилзати моддаҳои

ифлоскунандаи ҳавои атмосфера ва дараҷаи таъсири зараровари физикӣ ва таъсирҳои дигар ба он қабул гардидааст, ки хусусияти техникиву нақшавӣ дорад ва қарори Ҳукумати ҚТ аз 4 октябри соли 2013, №463 мақоми ваколатдори давлатӣ дар соҳаи ҳифзи ҳавои атмосфера муайян гардидааст.

Дар баробари ин, бояд қайд намуд, ки баъзан ҷанбаҳои марбут ба масъалаҳои ҳифзи ҳавои атмосфера дар дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва зерқонунӣ пешбинӣ гардидааст. Аз ҷумла, дар Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист», Қонуни ҚТ «Дар бораи арзёбии таъсиррасонӣ ба муҳити зист», Низомномаи Кумитаи ҳифзи муҳити зисти назди Ҳукумати ҚТ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ баъзан масъалаҳои ҳифзи ҳавои атмосфера дар шакли умумӣ пешбинӣ гардидаанд, ки танзими мукаммали муносибатҳоро дар ин самт ба Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи ҳавои атмосфера» ҳавола менамоянд.

Дар қисми 2 моддаи 3 Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» пешбинӣ гардидааст, ки «масъалаҳои ҳифз ва истифодаи замин, қабри замин, об, ҳавои атмосфера, олами набототу ҳайвонот, аз ҷумла гуногунии биологӣ, ҷангалҳо, инчунин объектҳои муҳити атрофи дорои арзиши махсуси экологӣ, илмӣ, таърихӣ ва фарҳангӣ, ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшавандаро дар қисмате, ки дар Қонуни мазкур танзим намегарданд, қонунҳои дахлдор ва қонунҳои дигари дар асоси он амалкунанда ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҚТ ба танзим медароранд» [6].

Ҳифзи ҳавои атмосфера ва қабати озонии Замин яке аз масъалаҳои марказӣ дар қонуни ишорашуда ба ҳисоб меравад. Аз моҳияти қонун бар меояд, ки қонунгузорӣ чӣхати ҳифзи муҳити зист, ки аз ифлосшавӣ, вайроншавӣ, осеб دیدан, камшавӣ, харобшавӣ ва дигар таъсири номатлуби фаъолияти хоҷагидорӣ, фаъолияти дигари шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, асосҳои ҳуқуқиро муқаррар ва кафолат додааст, ки онҳо дар маҷмӯъ, баҳри нигоҳдошти ҳавои атмосфера нигаронида шудаанд.

Дар асоси сархати 19, қисми 1 моддаи 9 Қонуни мазкур бошад, ба сифати яке аз ваколати мақоми ваколатдори давлатии ҚТ дар соҳаи ҳифзи муҳити зист ин муқаррар намудани лимит ва квотаҳои истифодаи партовҳо ба ҳавои атмосфера аз ҷониби субъектҳои ҚТ ва тибқи сархати 5, қисми 2 моддаи 16 ба сифати усули танзими иқтисодии соҳаи ҳифзи муҳити зист муқаррар намудани лимитҳо, квотаҳо ва тартиби ситонидани пардохти маблағҳо барои истифодаи партовҳо ба ҳавои атмосфера муқаррар шудааст.

Дар асоси қисми 1 моддаи 23 яке аз мақсадҳои бамеъёрдарории сифати муҳити зистро ин ҳифзи ҳавои атмосфера ташкил менамояд. Қонуни ҚТ «Дар бораи арзёбии таъсиррасонӣ ба муҳити зист» аз 18 июли соли 2017, № 1448 доир ба масъалаҳои ҳифзи ҳавои атмосфера як қатор муқарраротҳоро пешбинӣ намудааст.

Дар моддаи 11 Қонуни мазкур марҳилаҳои арзёбии таъсиррасонӣ ба муҳити зист пешбинӣ гардидааст, ки тибқи қисми 2 он ин марҳилаҳо ба чор давра ҷудо карда шудаанд.

Дар асоси сархати сеюми қисми 2 моддаи 11 муқаррар шудааст, ки «дар марҳилаи 3 арзёбии таъсиррасонӣ бо мақсади таҳлили пурра ва комплекси оқибатҳои эҳтимолии татбиқи лоиҳаи фаъолияти хоҷагидорӣ ва дигар фаъолият, асоснок кардани вариантҳои алтернативӣ ва таҳияи нақшаи (барномаи) идоракунии ҳифзи муҳити зист гузаронида мешавад. Дар ин марҳила меъёрҳои ихроҷи партовҳо ба ҳавои атмосфера ва объектҳои обӣ, ҳосилшавӣ, чамъоварӣ ва ҷойгиронии партовҳои саҳт ва моеъ таҳия карда мешаванд» [11].

Қобили зикр аст, ки дар асоси Қарори Ҳукумати ҚТ аз 4 октябри соли 2013, №463 Кумитаи ҳифзи муҳити зисти назди Ҳукумати ҚТ мақоми ваколатдори давлатӣ дар соҳаи ҳифзи ҳавои атмосфера муайян гардидааст. Вобаста ба ин, дар Низомномаи Кумитаи ҳифзи муҳити зисти назди Ҳукумати ҚТ як қатор ваколат, талабот ва дигар самтҳои амалӣ намудани фаъолияти давлатӣ доир ба ҳифзи ҳавои атмосфера пешбинӣ гардидааст.

Бояд қайд намуд, ки бо мақсади роҳандозӣ намудани нишондодҳои зикршуда дар сохтори дастгоҳи марказии Кумитаи ҳифзи муҳити зисти назди Ҳукумати ҚТ раёсати назорати давлатии истифода ва ҳифзи ҳавои атмосфера таъсис ёфта, фаъолият намуда истодааст. Бо дарназардошти таҳлили вазъи кунунии Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи ҳавои атмосфера» ва дурнамои рушди муносибатҳо дар самти ҳифзи ҳавои атмосфера зарурати такмили қонуни мазкур ба вучуд омадааст.

Имрӯз Ҳукумати ҚТ дар соҳаи таъмини амнияти экологӣ сиёсати фаъолро амалӣ менамояд. Аз ҷумла, солҳои охир дар мамлакат як қатор стратегияҳо, концепсияҳо ва барномаҳои соҳавӣ оид ба татбиқи сиёсати экологӣ аз қабилӣ, «Концепсияи ҳифзи муҳити зист дар ҚТ», «Барномаи давлатии экологии ҚТ барои солҳои 2009-2019», «Барномаи комплекси давлатии рушди тарбия ва маърифати экологии аҳолии ҚТ барои давраи то соли 2020», «Барномаи давлатии омӯзиш ва ҳифзи пирияхҳои ҚТ барои солҳои 2010-2030» [155, с. 16], Стратегияи миллии мутобиқшавӣ ба тағйирёбии иқлими ҚТ барои давраи то соли 2030, Барномаи давлатии маҷмуии рушди тарбия ва маърифати экологии аҳолии ҚТ барои солҳои 2021-2025, Барномаи давлатии экологии ҚТ барои солҳои 2023-2028 ва ғайраҳо таҳия ва қабул карда шудаанд. Ҳуҷҷатҳои мазкур қисми таркибии санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҚТ ба ҳисоб рафта, инчунин, ба такмил, тақвият ва рушди қонунгузории экологӣ нигаронида шудаанд.

Бояд қайд намуд, ки имрӯз яке аз василаҳои муҳими рушди қонунгузории соҳаи мазкурро ин падидаи экологикунонии қонунгузорӣ ташкил менамояд. Дар натиҷаи бухрони экологӣ ва мутаносибан ба вучуд омадани зарурати таъмини амнияти экологӣ дар сатҳи байналмилалӣ ва қонунгузории дохилидавлатӣ тамоюли нав ба вучуд омад, ки онро экологикунонии соҳаҳои ҳуқуқ меноманд.

Ба андешаи М.А. Қодирзода «имрӯз дар таркиби қонунгузории экологӣ санадҳои меъёрии ҳуқуқии экологикунонии ҳуқуқшуда ҷой доранд. Таҳти мафҳуми экологикунонии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ «ҷорӣ намудани»

талаботи ҳукукии экологӣ дар мазмуни дигар санадҳои меъёрии ҳукуқӣ фаҳмида мешавад» [186, с. 115].

Танзими масоили экологӣ дар қонунгузорӣ мақсади муайяни худро дошта, ҳадаф аз он, ба таври расмӣ ҳукуқӣ аз ҷониби давлат танзим кардани муносибатҳои соҳаи мазкур маҳсуб меёбад. Аз диди Э.Р. Шамсутдинов, экологикунонӣ дар қонунгузорӣ таҷрибаи нисбатан нав дар замони муосир ба ҳисоб рафта, дар ин ҷода муҳаққиқон андешаҳои мухталифро манзур кардаанд [192, с. 167].

Экология як ҷузъи муҳимми ҳаёти инсон буда, дар як вақт муносибати инсонро бо табиат муайян менамояд ва фарогирандаи ҳадафҳои рушд мебошад. Яъне, инсон бояд имрӯз дорои ғояҳои беҳдошти экологӣ бошад то тавонад ҳифзи табиатро таъмин намуда, баҳри беҳдошти ҳаёти худ ва нигоҳ доштани сарватҳои табиӣ заминаи мусоидро фароҳам созад [191, с. 18-19].

Экологикунонӣ бошад, дар рушди низоми қонунгузорӣ, ҳуқуқ ва низоми ҳукуқӣ замина гузошта, имконияти дигаргун кардани рафтори инсонро нисбат ба табиат фароҳам месозад. Ин истилоҳ дар илми ҳуқуқшиносӣ бо номи «экологикунонии қонунгузорӣ» маълум мебошад ва онро ҷузъи олимони дастгирӣ менамоянд [145, с. 202-219]. Аммо, як зумра олимони онро ҳамчун истилоҳи ғайрианъанавӣ дар илми ҳуқуқшиносӣ мепиндоранд [152, с. 149-154]. Гурӯҳи дигар онро хоси илмҳои иқтисодӣ ва хоҷагидорӣ мешуморанд [152, с. 16-21]. В.В. Петров ин равандро ҳамчун чараёни амалӣ сохтани талаботҳои экологӣ-ҳуқуқӣ баҳогузорӣ намуда, ишора менамояд, ки мазмун ва моҳияти чараёни мазкур дар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ инъикос меёбанд [108, с. 95].

Дар зери истилоҳи «экологикунонии қонунгузорӣ», ворид кардани талаботҳои экологӣ ба қонунгузорӣ ва санадҳои ҳуқуқӣ дар назар дошта мешавад [140, с. 407]. Аз нигоҳи муҳаққиқони дигар, экологикунонӣ ба сифати яке аз усулҳои ҳуқуқи экологӣ баҳогузорӣ шуда, тавассути он муносибати ҷомеа бо муҳити зист мутобиқ гардонида мешавад [138, с. 29]. Ин раванд моҳияти ташаккулёбӣ дошта, ҳадафи он аз нигоҳи ҳуқуқӣ

дастрасӣ пайдо намудани инсоният ба сарватҳои табиӣ ва дар ин замина ҳифз кардани онҳо, ба ҳисоб меравад [146, с. 16-21].

Экологикунони қонунгузорию як қатор муҳаққиқон, ба мисли Е.Н. Абанина [201], А.К. Голиченков [150, с. 123-131], [151, с. 224-232], П.Г. Демидова [153, с. 151-158], Т.И. Макарова [203], М.М. Соҳибзода [120, с. 39-41], М.Н. Титарева [215], А.С. Тютюник [189, с. 211], Р.Ҷ. Ҷабборов [98, с. 98-99] ва дигарон мавриди пажӯҳиш қарор додаанд.

И.А. Игнатиева бар он назар аст, ки ҳангоми амалӣ сохтани кодификатсияи қонунгузорӣ ба инобат гирифтани талаботҳои экологикунонӣ ҳатмӣ мебошад [184, с. 46]. Дар ҳамин замина, истифодаи самаранок аз усули мазкур дар низоми қонунгузорӣ ҳамчун василаи муҳими таҳким ва рушди қонунгузорию экологӣ баромад менамояд.

Дар маҷмӯъ, бо дарназардошти таҳлили адабиёти ватанӣ ва санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар соҳаи экологӣ қабул гардида, ташаккулёбӣ ва инкишофи қонунгузорию экологиро дар давраи муосир ба се марҳила ҷудо намудан мумкин аст:

1) марҳилаи якум, солҳои 1991 то 1993 – бо пош хӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ ва давраи аз сари нав сохтани қонунгузорию ҚТ, аз он ҷумла қонунгузорию экологӣ оғоз мегардад.

2) марҳилаи дуюм, солҳои 1993 то 2011. Дар ин давра, қонунҳои зиёде қабул гардиданд, ки қабули қонуни ҳифзи табиати ҚТ (аз 27 декабри соли 1993), ҚЗ ҚТ (аз 13 декабри соли 1996), ҚО ҚТ (2000), Қонуни ҚТ «Дар бораи муҳофизат ва истифодаи олами наботот» аз 17 майи с. 2004, №31, Қонуни ҚТ «Дар бораи олами ҳайвонот» аз 5 январӣ с. 2008, №354, Қонуни ҚТ «Дар бораи партовҳои истеҳсоли ва истеъмоли» аз 10 майи с. 2002, №44, Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи хок» аз 16 октябри с. 2009, №555 ва ғ. аз ҷумлаи онҳоянд.

Ҳамзамон, дар ин марҳила ҷиҳати татбиқи қонунҳо санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ қабул гардидааст. Аз он ҷумла, Қарори Ҳукумати ҚТ «Дар бораи тартиби амалӣ намудани муҳочирати экологӣ дар ҚТ» аз 3 майи с. 2010, №211; Қарори Ҳукумати ҚТ «Дар бораи

тасдиқи Низомномаи Кумитаи ҳифзи муҳити зисти назди Ҳукумати ҚТ» аз 24 апрели с. 2008, № 189 ва инчунин, Барномаи давлатии маърифат ва тарбияи экологии аҳолии ҚТ то соли 2000 ва дар давраи то соли 2010; Барномаи давлатии рушди ҳудудҳои табиӣ махсус ҳифзшаванда барои с. 2005-2015; Барномаи рушди ҳоҷагии ҷангали ҚТ барои солҳои 2006-2015 (с. 2005); Барномаи давлатии экологии ҚТ барои солҳои 2009-2019 ва ғ.

3) марҳилаи сеюм, аз соли 2011 оғоз шуда, то имрӯз идома меёбад. Дар ин марҳила қонунҳое қабул шуданд, ки ба амалӣ сохтани сиёсати давлатӣ дар самти экология нигаронида шудаанд. Яъне, мазмун ва моҳияти қонунҳо аз сиёсати ҳукукии давлат дар ин самт бурун меоянд. Дар ин марҳила, падидаҳои нави ҳукуки экологӣ ба вучуд омода, моҳияти ҳудро дар қонунгузорӣ пайдо намуданд.

Ба санадҳои бунёдии ин марҳила метавон дохил намуд: Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» аз 2 августи соли 2011, №760, Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи ҳавои атмосфера» аз 28 декабри соли 2012, №912, Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳудудҳои табиӣ махсус муҳифизатшаванда» аз 26 декабри соли 2011, №788, Қонуни ҚТ «Дар бораи экспертизаи экологӣ» аз 16 апрели соли 2012, №818 [16], Қонуни ҚТ «Дар бораи таъмини амнияти экологии нақлиёти автомобилӣ» аз 8 августи соли 2015, №1214 ва ғ.

Бояд ишора намуд, ки зери роҳбарии хирадмандонаи Пешвои муаззами миллат сиёсати ҳукукии экологӣ рушд намуда, дар баробари қабули қонунҳо, инчунин барномаҳои даврии давлатӣ қабул шуданд, ки дар ташаккули муносибатҳои соҳа саҳми арзишманд гузоштаанд. Ба онҳо метавон, Консепсияи сиёсати ҳукукии ҚТ барои солҳои 2018-2028, Стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2030, Барномаи мониторинги муҳити зисти ҚТ барои солҳои 2013-2017, Барномаи давлатии комплексии рушди тарбия ва маърифати экологии аҳолии ҚТ дар давраи то соли 2020, Стратегияи миллии мутобиқшавӣ ба тағйирёбии иқлими ҚТ барои давраи то соли 2030, Барномаи давлатии маҷмуии рушди тарбия ва маърифати экологии аҳолии ҚТ барои солҳои

2021-2025, Барномаи давлатии экологии ҚТ барои солҳои 2023-2028 ва ғ.-ро дохил намуд.

Яке аз хусусиятҳои хоси ин марҳиларо ташаккулёбӣ ва инкишофи қонунгузории экологӣ дар заминаи санадҳои меъёрии зерқонунӣ дар бар мегирад. Аз ҷумла, Фармони Президенти ҚТ «Дар бораи ҳамроҳшавии ҚТ ба Конвенсияи манъи истифодаи ҳарбӣ ё ҳама гуна истифодаи душманонаи воситаҳои таъсир ба муҳити табиат аз 10 декабри соли 1976» аз 16 сентябри соли 1999, № 1348; Қарори Ҳукумати ҚТ «Дар бораи муайян намудани мақоми ваколатдор оид ба ташкил ва гузаронидани мониторинги экологӣ» аз 2 октябри соли 2012, № 542; Қарори Ҳукумати ҚТ «Дар бораи муайян намудани мақоми ваколатдори танзими давлатии аудити экологӣ» аз 31 августи соли 2012, № 452; Қарори Ҳукумати ҚТ «Дар бораи тартиби таъини аудити экологии ҳатмӣ» аз 31 декабри соли 2014, №789; Қарори Ҳукумати ҚТ «Дар бораи Тартиби ташкил ва пешбурди Феҳристи ҷумҳуриявии аудиторҳои экологӣ ва ташкилотҳои аудитории экологӣ» аз 29 августи соли 2015, №550; Қарори Ҳукумати ҚТ «Дар бораи тартиби ташаккул ва пешбурди захираҳои давлатии иттилооти экологӣ» аз 2 октябри соли 2012, №542 ва ғайраҳо.

Ҳамин тариқ, бо дарназардошти таҳлили анҷомёфта маълум мегардад, ки дар таҳия, қабул ва рушди санадҳои меъёрии ҳуқуқии самти экология ва ҳифзи муҳити зист, ба даст омадани соҳибистиклолии ҚТ ва дастовардҳои он саҳми назаррас гузошт. Бо вучуди ташаккулу рушд ва мавҷуд будану мавриди амал қарор доштани санадҳои меъёрии ҳуқуқии самти экологӣ дар замони муосир, ҷиҳати боз ҳам такмили қонунгузорӣ тадбири муҳимтарини таъмини самаранокӣ ва рушди падидаи маърифати экологии аҳоли зарур мебошад. Такмили қонунгузории самти экологии аҳоли бо назардошти рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ, бартараф намудани зиддиятҳо ва духурагӣ дар қонунгузорӣ, ҳамчунин, таъмини самаранокии падидаи мазкур сурат гирифта, барои боз ҳам дар сатҳи зарурӣ рушт ва танзими муносибатҳои мутақобилаи ҷамъияту

табиат дар самти баланд бардоштани маърифати экологии аҳоли ва танзими муносибатҳои экологӣ нақши бориз хоҳад гузошт.

3.2. Мушкilotи мураттабсозӣ (кодификатсия)-и қонунгузории экологӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: вазъи кунунӣ ва дурнамо

Низомнокии танзими ҳуқуқӣ давра ба давра ба тартиб овардани қонунҳо, бартараф кардани такрорёбӣ ва бархӯрди (коллизияи) меъёрҳо ва ба ҳамдигар мутобиқ намудани меъёрҳои қонунгузорию талаб менамояд. Ҳамзамон рушди равандҳои иқтисодию иҷтимоӣ мутобиқати танзими ҳуқуқи ба муносибатҳо ва равандҳои нави иҷтимоӣ талаб менамояд.

Барои ҳалли масъалаҳои зикршуда хусусияти пайгири доштани ҷаъолияти қонунгузорӣ ба талаботҳои объективии ҷамъият ба танзими ҳуқуқӣ талаб менамояд. Вобаста ба ин, қонунгузорӣ бояд ҳамеша дар ҳолати инкишоф қарор дошта бошад, танзими ҳуқуқи саривақтии муносибатҳои ҷамъиятиро таъмин намуда, манфиати шахс, ҷомеа ва давлатро дар соҳаҳои алоҳида ҳифз намояд.

Кодификатсияи қонунгузорӣ яке аз намудҳои мураттабсозии қонунгузорӣ мебошад. Мураттабсозӣ дар қонунгузорӣ моҳияти ба низом даровардани санадҳои меъёрии ҳуқуқи ифода менамояд.

Мураттабсозии қонунгузорӣ хусусиятҳо ва паҳлуҳои зерин дорад:

1) мураттабсозии қонунгузорӣ бо мақсади ҷамъ намудани санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ба як низом ворид намудани онҳо сурат мегирад;

2) мураттабсозии қонунгузорӣ бо дараназардошти низоми қонунгузорӣ, аз ҷумла низоми мартаботии қонунгузорӣ анҷом дода шуда, ҳамзамон муташаккилӣ, низомнокӣ, сохти мартаботии санадҳои меъёрии ҳуқуқи таъмин мекунад;

3) шумораи зиёди қонунҳо ва санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқи нав, ворид намудани тағйиру иловаҳо ба

санадҳои амалкунанда, ихтилофоти байни санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ омилҳои мебошанд, ки мураттабсозии қонунгузориро талаб менамоянд;

4) мураттабсозии қонунгузорӣ ба ду маъно фаҳмида мешавад: а) фаъолияти расмӣ мақомоти давлатӣ; б) фаъолияти ғайрирасмӣ муассисаҳо, ташкилот, шахрвандон (олимон, муҳаққиқон);

5) мураттабсозии қонунгузорӣ дар робита бо ҳуқуқэҷодкунӣ ва берун аз он гузаронида мешавад;

6) мураттабсозии расмӣ ва ғайрирасмӣ ҳадафҳои гуногун дорад;

7) дар шароити пешрафти технологияи иттилоотӣ мураттабсозии қонунгузорӣ хусусияти иттилоотӣ касб мекунад;

8) мураттабсозии қонунгузорӣ аз ҷониби мақомоти давлатӣ, муассисаҳо, ташкилотҳо, олимон, муҳаққиқон, шахрвандони дигар гузаронида мешавад;

9) санадҳои мураттабгаштаи расмӣ сарчашмаи ҳуқуқ мебошанд;

10) мураттабсозӣ бо санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ алоқаманд аст, бинобар ин онро мураттабсозии қонунгузорӣ меноманд;

11) мураттабсозии қонунгузорӣ фаъолияти гуногунҷабҳа буда, дар шаклҳои гуногун анҷом дода мешавад.

Дар “Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқӣ” кодификатсияи қонунгузорӣ ҳамчун шакли мураттабсозии қонунгузорӣ, ки ба коркардаи сифатии меъёрҳои амалкунанда, бартараф кардани номутобиқатӣ ва муҳолифати танзими ҳуқуқӣ пурра кардани камбудӣҳо ва қатъи меъёрҳои кӯҳна равона карда шудааст, маънидод карда мешавад [141, с. 176].

Ба андешаи Н.И. Матузов ва А.В. Малко, кодификатсия – ин шакли мураттабсозӣ мебошад, ки дар он коркарди сифатии санадҳои меъёрии амалкунанда дар соҳаи муайяни муносибатҳо, тартиботи сифатии қонунгузорӣ, таъмини мутобиқатии онҳо, инчунин қатъ кардани меъёрҳо, баратараф кардани меъёрҳо амалӣ карда мешавад [100, с. 179].

Ба андешаи Р.Ш. Шарофзода, кодификатсия чунин шакли мураттабсозӣ мебошад, ки дар раванди фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ гузаронида мешавад ва дар рафти он мазмуни дохилии санадҳои меъёрии

хуқуқӣ сифатан тағйир дода шуда, меъёрҳои нави ҳуқуқ эҷод карда мешавад [125, с. 561].

Кодификатсия аз дигар шаклҳои мураттабсозии қонунгузорӣ бо хусусиятҳои зерин фарқ менамояд: а) кодификатсия дар раванди фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ гузаронида мешавад; б) субъектҳои кодификатсияи қонунгузорӣ танҳо субъектҳои ҳуқуқэҷодкунӣ шуда метавонанд; в) дар рафти кодификатсияи қонунгузорӣ мазмуни дохилии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ сифатан тағйир дода мешавад; г) дар кодификатсияи қонунгузорӣ меъёрҳои нави ҳуқуқ эҷод карда мешаванд, меъёрҳои амалкунанда такмил ва тағйир дода мешавад, инчунин амали баъзе меъёрҳои қонунгузорӣ қатъ карда мешавад; д) дар раванди кодификатсияи қонунгузорӣ санадҳои кодификатсионӣ қабул карда мешавад; е) амали санадҳои меъёрии ҳуқуқие, ки меъёрҳои он дар санади кодификатсионӣ мураттаб гардонида шудааст, баъди эътибори ҳуқуқӣ пайдо намудани санади нави кодификатсионӣ қатъ мегардад.

Кодекс чунин санади кодификатсионӣ мебошад, ки муносибатҳоро дар ҷомеа ба таври пурра, бонизом ва бевосита танзим намуда, дар аксар маврид зарурати қабул намудани қонунҳои соҳавиро аз байн мебарад.

Кодекс ҳамчун намуди алоҳидаи санади қонунгузорӣ дорои як қатор хусусиятҳо мебошад, аз ҷумла кодекс санади мураттабсозии қонунгузорӣ ва санади ҳуқуқэҷодкунӣ мебошад, предмети танзими он соҳаи муайяни муносибатҳои ҷамъиятӣ ба ҳисоб меравад, ҳамзамон ин муносибатҳоро пурра, бонизом ва бевосита танзим менамояд.

Барои пурра ва ҳамаҷониба таҳлилу баррасӣ ва асоснок намудани масъалаи мураттабсозӣ (кодификатсия)-и қонунгузориҳои экологӣ зарурати омӯзиш ва баррасӣ намудани заминаҳои таърихӣ ва таҷрибаи қонунгузориҳои давлатҳои пешрафта дар соҳаи мазкур мувофиқи мақсад мебошад.

Бояд гуфт, ки кодификатсия таърихи қадима дошта, давлатҳо дар марҳилаи муайяни таърихӣ зарурияти кодификатсияи қонунгузориҳои экологиро дарк намудаанд ва ба таҳияи санадҳои кодификатсионӣ дар

ин соҳа пардохтаанд. Дар солҳои 90-уми асри гузашта, дар баъзе кишварҳои Аврупо (Шветсия, Фаронса, Олмон ва ғ.), бо вучуди натиҷаҳои гуногун, доир ба кодификатсияи қонунгузории экологӣ корҳо анҷом дода шуданд.

Бояд ишора намуд, ки бештари давлатҳои муносибатҳои экологиро аз ибтидо тавассути қонунҳои ҷудогона мавриди танзим қарор медоданд. Аммо, бо рушди муносибатҳо коркарди санади ягонаи ҳуқуқӣ баҳри танзими муносибатҳои экологӣ ба миён омад, ки дар ин роҳ Шветсия ва Фаронса нахустин қадамҳоро гузоштаанд. Муносибатҳои экологӣ фарогирандаи самтҳои гуногун буда, баҳри танзими онҳо дар давлатҳои ишорашуда қонунҳои соҳавӣ қабул гардидаанд. Вале, ин танзимнамоӣ решаи таърихӣ дошта, сарманшаъи он санадҳои ҳуқуқии марҳилаҳои қаблӣ маҳсуб меёбад.

Дар интиҳои қарни сипаришуда, як қатор олимони Фаронса ба хулосае расиданд, ки баҳри раванқ додани муносибатҳои иқтисодӣ зарурати танзим намудани ин муносибатҳо аз диди ҳуқуқӣ лозим мебошад. Бо ин мақсад, пешниҳодҳои судманд баҳри расидан ба ҳадафҳои гузошташуда манзур карда шуданд. Дар асоси ин, қарор қабул карда шуд, ки тамоми қонунгузорӣ дар соҳаи танзими ҳуқуқии ҳифзи муҳити зист кодификатсия карда шаванд.

Ҳадафҳои асосӣ муқаррароти зерин буданд: муттаҳидсозӣ ва ба низомдарории қонунҳои амалкунандаи ин соҳа, аз байн бурдани ихтилофҳои байни онҳо; мутобиқ намудани қонунгузории миллии бо ҳуқуқи байналмилалӣ ва аврупоӣ; аз нав дида баромадани тамоми системаи мавҷуд будаи ҳуқуқи экологӣ, аз ҷумла бо ворид кардани ҳама навоариҳо ва дастовардҳо ба қонунгузорӣ, бо ин роҳ аз байн бурдани ихтилофҳо ва нуқсонҳои қонунгузорӣ. Ҳамин тавр, барои пурра тавсиф кардани Кодекси экологии Фаронса, лозим аст ба таърихи пайдоиши танзими ҳуқуқии ҳифзи муҳити зисти ин кишвар назар кард.

Ҳамзамон, таҳияи Кодекси экологӣ идеяи (ғояи) нав нест. Дар давраҳои мухталиф, зарурати таҳияи Кодекси экологии ИҶШС,

ҚШФСР* ба миён омад; ба таври ғайрирасмӣ [164, с. 3-13] Қонуни ҚШФСР «Дар бораи ҳифзи муҳити атроф» соли 1991 ҳамчун Кодекси ҚШФСР ба шумор мерафт ва чунин қонун, масалан, дар Ҷумҳурии Башқористон [41] вучуд дошт.

Ҳангоми кодификатсия намудани қонунгузории экологӣ ба инобат гирифтани заминаҳои таърихӣ, илмӣ ва амалӣ, инчунин бархурдор гаштан аз таҷрибаи байналмилалӣ ва қонунгузории давлатҳои ҷудогона мувофиқ ба мақсад мебошад. Дар чунин сурат, санади кодификатсияшуда метавонад баҳри танзими муносибатҳо ва рушди давлатдорӣ солҳои дароз хизмат менамояд.

Гояи қабули санади меъёрии ҳуқуқии кодификатсияшудаи соҳаи муносибатҳои экологӣ, яъне кодекси экологӣ нав набуда, решаҳои худро аз ибдитои асри ХХІ мегирад. Зеро дар ин марҳила баъзе давлатҳо ба қабул намудани чунин санад шуруъ намуданд, ки ба онҳо метавон Шветсия (соли 1999), Фаронса (соли 2000) [91, с. 584] ва Қазоқистон (2007)-ро дохил намуд. Давлатҳои ишорашуда ҳангоми қабул намудани кодексҳо аз муқаррароти қонунгузорӣ, ки то ин муддат ҷой доштанд ва танзимкунандаи муносибатҳои экологӣ буданд, истифода карда, онҳоро дар доираи як санади ҳуқуқӣ – кодекс муттаҳид намуданд. Яъне, қонунҳои мавҷуда дар доираи як санади ҳуқуқӣ муттаҳид карда шуда, тақрорёбӣ ва муҳолифатҳои ҷойдоштаро бо ин усул аз байн бурданд.

О.Л. Дубовик ишора менамояд, ки «дар Олмон қорҳо аз болои лоиҳаи Кодекси экологӣ давом ёфта истодааст, ки он баҳри кодификатсия намудани яке аз калонтарин ҷанбаҳои миллии қонунгузории экологӣ дар Иттиҳоди Аврупо равона шудааст» [156, с. 144-148]. Г. Винтер бошад, бар он назар аст, ки «таҷрибаи кодификатсияи қонунгузории экологӣ дар Олмон хеле ҷолиб мебошад, ки то имрӯз ба қабули Кодекси экологӣ нарасидаанд. Қор оид ба лоиҳаи

* Дар охири солҳои 1980-ум, ҳатто дар кафедраи Қонуни экологӣ ва заминаи факултаи ҳуқуқшиносии Донишгоҳи давлатии Маскав таҳти роҳбарии В.В. Петров лоиҳаи Кодекси экологии ИҶШС таҳия карда шуд.

Кодекси экологии Олмон (Umweltgesetzbuch, UGB) [206] аз солҳои 1970-ум идома дорад ва охирин лоиҳаи он дар соли 2009 рад карда шуд. Тибқи гуфтаҳои профессор Г. Винтер таърихи тӯлони Кодекси экологии Олмон пас аз ду қадами калон, ҳамчун лоиҳаҳои профессорӣ (ду лоиҳаи Кодекси экологӣ аз номи Вазорати ҳифзи муҳити зист пешниҳод карда шуданд. Лоиҳаи аввал соли 1990 ҳамчун қисми умумӣ пешниҳод карда шуд. Лоиҳаи дуввум соли 1994 Кодекс аз Қисми махсуси он иборат буд) ва «Кодекси экологӣ», ки ба эҷоди сеюми муҳим номиданд, лоиҳаи кодекси Вазорати ҳифзи муҳити зист гардид, ки 20 майи соли 2008 пешниҳод карда шуд» [148, с. 98].

Яке аз аввалин кишварҳо дар Аврупои Ғарбӣ, ки Кодекси экологиро қабул кард, ин Ҷумҳурии Шветсия мебошад [214]. Илова ба танзими муносибатҳои анъанавии қонунгузории экологӣ, дар Кодекси экологии Шветсия баъзе меъёрҳои ҷой гирифтаанд, ки дорои аҳамияти махсус мебошанд. Нуктаи бисёр муҳимме, ки дар ин Кодекс ба он таваҷҷуҳ зоҳир шудааст, ин таъсис додани ниҳоди судии алоҳида – Суди олии экологии Шветсия мебошад. Инчунин, дар он принсипи эҳтимолияти гуноҳи субъекти хоҷагидор мавриди танзим қарор гирифта, дар фарқ аз қонунгузории баъзе давлатҳо ҳамчун навгонӣ баҳогузорӣ мешавад. Дар баробари масъалаҳои ишорашуда, мушкилоти танзими муносибатҳои марбут ба организмҳои «биотехнологӣ», гардиши маҳсулоти химиявӣ ва муҳандиси генетикӣ тавассути Кодекси ишорашуда мавриди танзим қарор гирифтаанд.

Баъзе муҳаққиқон бар он назаранд, ки «кодекс танзимгари доираи васеи муносибатҳо мебошад. Дар маҷмӯъ, кодекс ҳазорон муқаррароти дигар санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқиро ҷамъбаст мекунад. Аслан, ин чорҷӯбаи қонун буда, муқаррароти мушаххасро оид ба танзими баъзе намудҳои фаъолият (стандартҳо, маҳдудиятҳо ва ғ.) ва масъалаҳои марбут ба бархӯрди манфиатҳои иштирокчиёни мухталифи равандро дар бар намегирад, мебошад» [147, с. 36-39] .

Кодекси экологии Фаронса доираи васеи муносибатҳои экологиро танзим намуда, баъзе муқаррароти он бо меъёрҳои низоми ҳуқуқии Аврупои Ғарбӣ мутобиқ нест. Масалан, дар он муносибатҳои марбут ба танзими гардиши организмҳои аз ҷиҳати генетикӣ тағйирёфта (ГМО) ва ҳифзи муҳити зист дар Антарктида ҷой дода шудаанд, ки аз моҳияти махсусияти ҳуқуқии аврупоӣ бегона мебошанд.

Тавре ки Э.А. Хохлявин қайд мекунад, «меъёрҳои Кодекси Фаронса дар нисбат ба Россия доираи нисбатан васеътари муносибатҳоро танзим мекунад (қисми қонунгузори он аз 7 китоб иборат аст). Васеъ будани меъёрҳо дар Кодекс хеле муҳим аст, ки меъёрҳои муҳимтарин ва бунёдии онро дар бар гирифта, аз муккамал будани он далел мебошад. Дар бисёр ҳолатҳои дар манти он ҳаволакунии мустақим ба кодексҳо, қонунҳо ва фармонҳо ба назар мерасад. Кодекс тавассути ворид кардани қонунҳои соҳавии пештар қабулшуда ба матни он таҳия шудааст» [173, с. 124-127].

Дар давлатҳои пасошӯравӣ низ таҷрибаи кодификатсияи қонунгузори экологӣ ҷой дорад. Дар баъзе мамлакатҳои аъзои ИДМ Кодекси экологӣ таҳия ва тасдиқ гардидааст (аз ҷумла, дар Ҷумҳурии Қазоқистон). Дар баъзе мамлакатҳои дигар, ба монанди ФР, Ҷумҳурии Қирғизистон таҳияи Кодекси экологӣ дар ҳолати омӯзиш ва коркард қарор дорад. Дар Украина [176, с. 23-29] ва ФР [71] лоиҳаҳои кодекси экологии ин давлатҳо омода шуда, дар ин самт корҳои зарурӣ сурат гирифта истодаанд. Агар ба моҳияти лоиҳаи Кодекси экологии ФР назар намоем, пас маълум мегардад, ки он аз ду қисмат, яъне умумӣ ва махсус иборат мебошад [150, с. 123-131]. Ишора намудан мувофиқи мақсад мебошад, ки имрӯз дар фазои ИДМ кодекси моделии экологӣ қабул карда шуда [36], ба давлатҳои аъзо заминаи мусоидро ҷиҳати омода намудани ин кодекс фароҳам меорад. Зеро давлатҳои аъзои Иттиҳод ба як оилаи ҳуқуқӣ тобеъ буда, низомҳои ҳуқуқӣ ва қонунгузори онҳо бо ҳам шабоҳати зиёд доранд.

Муҳаққиқи ватанӣ М.М. Соҳибзода зикр менамояд, ки «вобаста ба масъалаи қувваи ҳуқуқии санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии ба низоми

қонунгузории экологӣ дохилбуда, ба зарурати дар қонунгузорӣ муқаррар кардани принципи афзалиятнокии ҳифзи муҳити зист ва хусусияти афзалиятнокии меъёрҳои ҳифзи муҳити зист нисбат ба меъёрҳои оид ба захираҳои табиӣ, ки аз принципи мазкур бармеояд, таваҷҷуҳи хоса бояд дода шавад» [169, с. 8-9].

Мувофиқи Консепсияи пешгӯии инкишофи қонунгузории ҚТ, ки бо фармони Президенти ҚТ аз 19 феввали соли 2011, №1021 [21] ва Барномаи давлатии татбиқи Консепсияи пешгӯии инкишофи қонунгузории ҚТ дар соҳаи аграрӣ ва ҳифзи муҳити зист барои солҳои 2012-2015, ки бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 1 марти соли 2012, №94 [25] тасдиқ гардид буданд, дар ҚТ вобаста ба Кодекси экологии ҚТ корҳо рафта истодаанд.

Имрӯз қонунгузории соҳаи экологӣ ҳаҷман бузург шуда, амалӣ намудани онҳо мубрамияти бештарро пайдо кардааст. Маҳз бо назардошти мавҷудияти шумораи зиёди санадҳои ҳуқуқии танзимкунандаи муносибатҳои экологӣ, амалӣ гардидани меъёрҳои онҳо мушкилотиро ба вуҷуд оварда, баъзан маврид боиси муҳолифати меъёрӣ шудаанд. Бо ин мақсад, зарурати коркард намудани санади ягонаи ҳуқуқӣ қой дошта, баҳри он мақомоти ваколатдори давлатӣ талош намуда истодаанд.

Ҳангоми рӯ овардан ба масъалаи мазкур, дар баробари самтнокӣ ва диққат ба хусусиятҳои ҳар як соҳаи экологӣ, ба масъалаҳои ҳамохангӣ, ҳамкорӣ ва риояи техникаи ҳуқуқэҷодкунӣ бо мақсади ба низоми муайян даровардани муносибатҳои экологӣ дар ҚТ мувофиқ ба мақсад мебошад.

Дар Консепсияи сиёсати ҳуқуқии ҚТ барои солҳои 2018-2028 оид ба масъалаи ишорашуда, пешбинӣ мегардад, ки «таҷдиди назар ба қонунгузории соҳаи экологӣ имрӯз ногузир буда, амалишавии ҳарчи зудтари он барои пешрафти иқтисодиёти кишвар ва мустаҳкамгардии сиёсати ҳифзи муҳити зисти кишвар аҳаммияти калон дорад. Бинобар ин, сиёсати пешгирифтаи Ҳукумати кишвар ба ин масъала махсус равона шудааст» [22].

Бояд қайд намуд, ки имрӯз масоили мураттабсозӣ (кодификатсия)-и қонунгузориҳои экологӣ дар аксар ҳуҷҷатҳои банақшагирии стратегӣ бевосита ва ё бавосита пешбинӣ гардидааст. Аз ҷумла, дар асоси банди 862 Барномаи миёнамуҳлати рушди ҚТ барои солҳои 2021-2025, ки бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 30 апрели соли 2021, №168 тасдиқ шудааст, масъалаи дақиқ муайян намудани вазифаҳо ва ваколатҳо, инчунин таъмини ҳамоҳангсозии амалҳои мақомоти давлатӣ дар соҳаи ҳифзи муҳити зист тавассути таҳия ва қабули Кодекси экологии ҚТ пешбинӣ гардидааст.

Инчунин, тибқи сарҳати 5, банди 12 Консепсияи сиёсати ҳукукии ҚТ барои солҳои 2018-2028, яке аз самтҳои муҳимми сиёсати ҳукукии ҚТ-ро тақмили қонунгузориҳои ҚТ бо дарназардошти васеъ гардидани доираи муносибатҳои ҷамъиятии моҳиятан ҳаммонанд, ки бо қонунҳо танзим меёбанд ва бояд дар оянда ботадриҷ кодификатсия карда шаванд, ташкил медиҳад. Сарҳати 3, банди 31 Консепсияи мазкур мураттабсозии санадҳои меъёрии ҳукукии танзимкунандаи соҳаи ҳифзи муҳити зистро дар шакли Кодекси экологии ҚТ пешбинӣ менамояд.

Дар асоси банди 4.5. Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030, «таҳия ва паҳнкунии Кодекси ҳифзи табиат, механизмҳои мутобиқат ба тағйирёбии иқлим бо васеъ намудани ҳамкориҳои байналхалқӣ дар ин самт» [23], пешбинӣ гардидааст.

Яке аз ҷанбаҳои муҳимми Стратегияи ишорашуда дар он аст, ки заминаи мусоидро барои қабул ва рӯйи кор овардани кодексҳои соҳавӣ фароҳам овардааст. Дар Стратегия дар самти ҳифзи муҳити зист зарурати таҳия ва паҳнкунии Кодекси ҳифзи табиат ё Кодекси экологӣ пешбинӣ гардидааст.

Дар Консепсияи пешгӯии инкишофи қонунгузориҳои ҚТ, ки бо Фармони Президенти ҚТ аз 19 феввали соли 2011, №1021 тасдиқ шудааст, тибқи банди 32 бо мақсади таъмини ҳифзи муҳити зист, инчунин иҷрои шартномаҳои байналмилалӣ ҚТ оид ба ин масъала таҳия ва қабули Кодекси экологии ҚТ зарур шуморида шудааст.

Ҳамон тавре ишора намудем, чиҳати танзими муносибатҳои экологӣ дар кишвар кодекс ва қонунҳои ҷудогона қабул шуда, баъзан маврид муҳолифати ҳуқуқӣ дар байни онҳо ба мушоҳида мерасад, ки вазифаи нав, яъне танзими ин муносибатҳо тавассути санади ягонро пешорӯи мо мегузоранд. Вобаста ба объектҳои ҳифзи муҳити зист санадҳои гуногунсатҳ қабул шудаанд. Дар соҳаи истифодабарии ҷангал – Кодекси ҷангали ҚТ, дар соҳаи ҳифзи фазои ҳавоӣ – Кодекси фазои ҳавоии ҚТ, дар соҳаи олами ҳайвонот – Қонуни ҚТ «Дар бораи олами ҳайвонот» ва ғ. амал мекунанд.

Коркарди Кодекси экологии ҚТ-ро мебоҷад ҳамчун қадаме барои дақиқ омода сохтани низоми қонунгузори ҷавобгӯ ба сатҳи тараққиёти муосир, ки муносибатҳоро дар соҳаи ҳифзи муҳити зист ба танзим медарорад, баррасӣ намуд. Қабули Кодекси экологии ҚТ имкон медиҳад, ки муҳолифати ҷойдоштаи байни қонунҳои соҳавӣ бартараф карда шавад. Албатта, ин Кодекс бояд бо назардошти ба инобат гирифтани қонунҳои ҷойдоштаи соҳавӣ омода ва қабул карда шавад.

Доир ба қабул намудани Кодекси экологӣ ва аҳамияти он дар шароити муосири ҷомеаи инсонӣ, олимон ва муҳаққиқон андешаю назарҳои ҷудогонаи худро изҳор менамоянд. Аз ҷумла, А.К. Голиченков ишора менамояд, ки «айни замон дар Россия барои оmodасозии кодекс шароитҳои ташкилӣ, ҳуқуқию техникӣ ва захиравӣ вучуд надоранд, ҳарчанд дар ин самт концепсияҳои илмӣ ниёз ба ташаккул доранд» [151]. Аммо, бар хилофи ин назар, қисми зиёди олимон андешаҳои мусбатро баҳри қабули санади кодификатсияшуда дар самти танзим муносибатҳои экологӣ баён менамоянд. Масалан, Ю.С. Шемшученко «зарурати Кодекси экологиро бо минбаъд экологикунони фаъолияти хоҷагидорӣ, бо пурқувват гардонидани нуфузи давлат дар самти таъмини амнияти экологӣ, аз ҷумла таъмини амнияти экологӣ тавассути воситаҳои қонунгузорӣ, ки ба сиёсати экологӣ бояд хусусияти низомнокӣ бубахшад, асоснок менамояд» [176, с. 23-29].

Муҳаққиқи ватанӣ Р.Қ. Қабборов аз кодификатсияи қонунгузории экологӣ чонибдорӣ намуда, қайд мекунад, ки «кодификатсияи қонунгузории нави экологӣ дар асоси истифодаи таҷрибаи қонунэҷодкунӣ ва бо дарназардошти бартараф намудани камбудихою норасоихои ҷойдошта, гузаронида мешавад» [98, с. 76-77]. Ҳамзамон, муаллиф ишора ба он мекунад, ки «... аз ҷумла дар таҷрибаи қонунэҷодкунии ҷорӣ экологӣ ҳаракати кам истифода бурдани меъёрҳои ҳуқуқии ҳаволакунанда (ё бланкетӣ) ва амрӣ, ки дар қонунгузории пештара зиёдтар истифода бурда мешуд, кам ҳис карда мешавад. Қисми декларативии қонунҳои қабулшаванда хеле кам шуда, меъёрҳои ҳуқуқии мазмунӣ умумидошта, ки имконияти истифодаи васеи онҳоро дар ҳама маврид таъмин мекард, кам шуда аниқсозии онҳо хеле меафзояд, ки ин омилҳо билохира ба мукамалгардии қонунгузории экологӣ оварда мерасонад» [98, с. 78].

С.А. Боголюбов қайд менамояд, ки «мушкилии коркарди санади меъёрии ҳуқуқии кодификатсионӣ мазмунӣ экологӣ-ҳуқуқидошта дар он аст, ки ҳуқуқи экологӣ хусусияти комплексӣ (ҳарчанд мустақилияти он эътироф шудааст) дорад, ки ин бояд хатман дар мазмунӣ Кодекси экологӣ инъикос карда шавад. Дар назарияи ҳуқуқи экологӣ ба сифати мавзӯи танзими ҳуқуқии соҳаи мазкур муносибатҳои ҷамъиятӣ эътироф шудаанд, ки дар соҳаи робитаи муттақобилаи ҷамъият бо муҳити зист вобаста ба истифода ва ҳифзи захираҳои табиӣ, ҳифзи муҳити зист ва таъмини амнияти экологии инсон ба вучуд меоянд» [79, с. 10].

А.К. Голиченков ба он назар аст, ки «Кодекси экологӣ бояд на ин ки санади соҳавӣ, балки санади кодификатсияшудаи байнисоҳавӣ бошад ва бояд санадҳои қонунгузории амалкунандаи экологӣ ва захиравӣ-табииро иваз намояд» [151, с. 224-232].

С.А. Боголюбов чунин мешуморад, ки се роҳи кодификатсияи қонунгузории экологӣ вучуд дорад: якум «тариқи якҷоя кардани меъёрҳои қонунҳои амалкунандаи соҳаи ҳифзи зист»; дуюм «аз кодексҳои захираҳои табиӣ ҷудо кардани қисмати ҳифзи муҳити зист ва ҳамроҳ

кардани ин меъёрҳо ба дигар қонунҳои ҳифзи муҳити зист»; сеюм «ҳамаро якҷоя кардан ҳам қонунҳои захираҳои табиӣ ва ҳам ҳифзи муҳити зист. Ҳаҷми калони санад бо сатҳи муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки аз тарафи меъёрҳои экологӣ ба танзим дароварда мешаванд, асоснок хоҳад шуд» [79, с. 10].

Масъалаи кодификатсияи қонунгузорию В.И. Андрейтсев баррасӣ намуда, бар он ақида аст, ки «кодификатсияи мазкур, пеш аз ҳама, бояд аз пайи роҳи ҳуқуқи кодификатсияшудаи захираҳои табиӣ равад, чунки ҳуқуқи захиравии табиӣ, ки қонунгузорию экологиро ташкил медиҳад, нисбатан кодификатсияшуда, махсуб меёбад. Қисмати захиравӣ бояд тобеи принципҳои ягона бошанд, ки онҳо бо дарназардошти омилҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ-экологӣ тавонанд байни худ ба мувофиқат дароянд. Қисмати ҳифзи муҳити зист ва ҳамчунин, қисмати таъмини амнияти экологӣ хеле проблеманок мебошанд, ин маънои онро дорад, ки ин қисматҳо бештар ниёз ба кодификатсия доранд, тавассути коркард ва қабули Кодекси ҳифзи муҳити зист ва Қонун «Дар бораи амнияти экологӣ». Бинобар ин, Кодекси экологӣ аз воқеият дида, бештар дурнамо аст» [43; 92, с. 97-112].

Кодекси экологӣ дар ҚТ аз нигоҳи мавзӯ ва моҳияти фарогирии масъалаҳо, бояд ба ғояҳои расмӣ ҳуқуқӣ мувофиқ бошад. Ҳангоми омода намудани он ба инобат гирифтани техникаи қонунҷодкунӣ, махсусан, муқаррароти Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» ба мақсад мувофиқ мебошад.

Меъёрҳои ин санади ҳуқуқӣ, талаботи қонунгузорию нисбат ба кодекс чун шакли санади меъёрии ҳуқуқӣ муайян менамоянд, ки аз онҳо бармеояд, ки Кодекси экологӣ танзими пурра ва бонизоми муносибатҳои экологиро ё муносибатҳои соҳаи робитаи муттақобилаи ҷамъиятро бо муҳити зист оид ба истифодаи захираҳои табиӣ, ҳифзи муҳити зист ва таъмини амнияти экологиро бояд таъмин намояд.

Аммо Консепсияи Кодекси экологӣ танҳо муқаррароти марбут ба ҳифзи муҳити зист ва ҷузъҳои алоҳидаи муҳити табиӣ атрофро пешбинӣ

намуда, меъёрҳои истифодаи захираҳои табииро дохил накардааст. Ба андешаи мо, қабули Кодекси экологӣ дар чунин намуди кӯтоҳкардашуда, ки нисбат ба танзими муносибатҳои захираҳои табиӣ татбиқ мегардад, проблемаҳоро ба вуҷуд меорад. Ин ҳолатҳоро М.М. Соҳибзода дуруст дарк намуда, ишора месозад, ки «қонунгузории замин, кӯҳӣ, обӣ, ҷангалзорҳо ва дигар қонунгузориё, ки ҳамчун зерсоҳаҳои ҳуқуқи экологӣ ташаккул ёфтаанд, тибқи Консепсияи мазкур мебояд ба қисмҳои ҳифзи муҳити зист ва захираҳои табиӣ бо роҳи ҷойгир кардани онҳо дар санадҳои гуногуни меъёрии ҳуқуқӣ ҷудо карда шаванд (масалан, ба Кодекси экологӣ меъёрҳо оид ба ҳифзи обҳо рост меоянд ва ба Кодекси обӣ бошад, меъёрҳои танзимкунандаи истифодабарии об)» [168, с. 75-82]. Воқеан, чунин ҳолат имконияти ба вуҷуд овардани мушкилотро дар самти танзими зерсоҳаҳои ҳуқуқи экологӣ ба вуҷуд оварда, танзими ҳуқуқии онҳоро тавассути меъёрҳои қонунгузорӣ ногузир мегардонад. Баъдан, муаллиф ишора менамояд, ки «илова бар ин, проблемаи мустаҳкам намудани хусусияти бартарияти меъёрҳои ҳифзи муҳити зист нисбат ба меъёрҳои захираҳои табиӣ чун пештара ҳалношуда боқӣ мондааст. Тарзи интиҳобшудаи мураттабгардонӣ саволи иловагиро ба миён меоварад – оид ба таносуби Кодекси экологии оянда бо он меъёрҳое, ки ҳарчанд дар асоси хусусияти комплексӣ доштанишон муносибатҳоро дар соҳаи ҳифзи муҳити зист ба танзим дароваранд ҳам, ба ҳар ҳол ба кодекс дохил карда намешаванд» [168, с. 75-82]. Дар воқеъ, масъалаи таносуби Кодекси экологӣ бо санадҳои кодификатсияшудаи захираҳои табиӣ (кодексҳои замин, ҷангал ва об) боқӣ мемонад, ки роҳи ҳалли худро ҷангоми таҳия ва қабули кодекси экологӣ тақозо менамоянд.

Тафовут дар байни санадҳои ҳуқуқӣ, пеш аз ҳама, тавассути иерархияи дақиқи онҳо, зиннабандӣ аз рӯи нишонаи қувваи ҳуқуқӣ ба вуҷуд меояд, яъне «чунин хусусияте, ки тақия бар он намуда, таносубӣ ва баҳамтобеиятӣ бо дигар санадҳои ҳуқуқиро муайян намудан мумкин аст» [84, с. 27-28]. Ҷангоми қабул шудани Кодекси экологӣ тафовутҳои ишорашуда моҳияти худро аз даст дода, аз нигоҳи ҳуқуқӣ қувваи

якхеларо соҳиб мешаванд. Дар ин замина, Г.А. Василевич дуруст ишора менамояд, ки ҳангоми ҷой доштани санади кодификатсияшуда моҳияти санадҳои умумӣ ё зерқонунӣ дигаргун гашта, мушкилоти иерархиявӣ риоя мегардад [84, с. 136].

Аз нигоҳи М.М. Соҳибзода, «ҳангоми риояи ин қоида меъёри захираҳои табиӣ, ки дар санади танзимкунандаи муносибатҳои махсус (замин, об, ҷангал ва ғ.) ҷой дорад, ҳамеша хусусияти махсусро соҳиб мешавад. Ба ибораи дигар, таносуби Кодекси экологӣ, масалан бо Кодекси ҷангал ин таносуби қоидаи санади меъёрии ҳуқуқии умумӣ бо қоидаи санади меъёрӣ-ҳуқуқии махсус мешавад» [120, с. 141].

Дар заминаи таҳлилу омӯзиши маводди баррасигардида, ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки мавҷудияти якчанд омилҳо зарурияти таҳияи Кодекси экологиро пеш овардааст:

- муҳолифатҳо дар қонунгузории соҳаи ҳифзи муҳити зист сол то сол зиёд гардида истодааст;

- такрорёбии аз ҳад зиёди меъёрҳои қонунгузории соҳаи ҳифзи муҳити зист мавҷуд аст;

- қонунгузории соҳаи ҳифзи муҳити зист қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ зиёдро пешбинӣ мекунад, аммо бо сабаби то ҳол қабул нашудани онҳо механизми иҷрои қонунгузорӣ мавҷуд нест, аз ин рӯ, бо таҳияи Кодекси экологӣ ин ҳолат бартараф карда мешаванд;

- мураттабсозии санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзимкунандаи соҳаи ҳифзи муҳити зист дар шакли Кодекси экологии ҚТ яке аз самтҳои муҳими сиёсати ҳуқуқӣ мебошад, ки мо бояд ба ин раванд гузарем;

- зарурати ҳар чи зудтар мутобиқнамоии қонунгузории соҳаи ҳифзи муҳити зисти ҚТ ба стандартҳои байналмилалӣ ва санадҳои байналмилалии дар соҳаи ҳифзи муҳити зист мавҷуд мебошад;

- дар қонунгузории соҳаи ҳифзи муҳити зист баъзе масъалаҳо пайдо гардидааст, ки зарурияти дар сатҳи қонунгузорӣ танзим намудани онҳо пеш омадааст, аз ҷумла ҳифзи пирияхҳо, арзёбии стратегияи экологӣ, талаботҳои экологӣ нисбат ба замин, об ва дигар объектҳо;

– зарурати дар доираи нишондодҳои Стратегияи рушди иқтисоди «сабз» ва принсипҳои иқтисоди «сабз» муқаррар намудани меъёрҳои қонунгузори соҳаи ҳифзи муҳити зист мавҷуд мебошад;

– дар умум, таҳияи Кодекси экологӣ ҷиҳати наздик намудани қонунгузори экологии ҚТ ба қонунгузори давлатҳои хориҷӣ ва пурра амалишавии нишондодҳои консепсия, стратегия ва барномаҳо мусоидат мекунад.

М.М. Соҳибзода қайд менамояд, ки «Кодекси экологии ҚТ чун санади меъёрӣ-ҳуқуқии кодификатсионии дорои хусусияти комплексӣ, ки тамоми маҷмуи муносибатҳои ҳуқуқии дар соҳаи ҳифзи муҳити зист бавучудода ва истифодаи оқилонаи захираҳои табииро ба танзим медарорад, аз рӯйи сохтори худ бояд дорои қисми умумӣ, ки институтҳои асосии экологӣ-ҳуқуқиро дар бар мегирад (ба монанди баҳисобгирӣ дар соҳаи ҳифзи муҳити зист, мониторинги муҳити зист, экспертизаи экологӣ, сертификатсияи экологӣ, бамеъёрдарории экологӣ, аудити экологӣ, идоракунии соҳаи ҳифзи муҳити зист ва истифодаи захираҳои табиӣ, назорат дар соҳаи ҳифзи муҳити зист, талаботҳои экологӣ ва ғ.) ва дорои қисми махсус бошад, ки ба ҳайси институт меъёрҳои ҳифз ва истифодаи оқилонаи ҷузъиёти муҳити зист (заминҳо, сарватҳои зеризаминӣ, обҳо, олами ҳайвоноту наботот, ҳавои атмосфера ва қабати озонӣ) ва объектҳои табиӣ (чангалзорҳо), комплексҳои табиӣ (худудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда)-ро дар бар мегирад» [121]. Воқеан, муҳаққиқ дуруст ишора менамояд, ки Кодекси экологӣ дорои махсусияти ба худ хос буда, аз нигоҳ мазмун ва дарбаргирии муносибатҳо мураккаб мебошад. Мо ҷонибдори андешаи муаллиф дар самти давра ба давра омода намудани санади мазкур мебошем. Мавсуф қайд менамояд, ки «бо дарназардошти ҳислати мураккабу комплексӣ доштани санади меъёрӣ-ҳуқуқӣ коркарди онро мебояд марҳала ба марҳала амалӣ намуд: коркард ва қабули қисми умумӣ ва махсуси Кодекси экологӣ мувофиқан бо аз нав коркардабароии дахлдори меъёрҳои дар санадҳои амалкунандаи захираҳои табиӣ ҷойдошта, ба монанди: Кодексҳои замин, об, чангал ва

қонунҳо «Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ», «Дар бораи олами ҳайвонот», «Дар бораи ҳифзи ҳавои атмосфера», «Дар бораи муҳофизат ва истифодаи олами наботот», «Дар бораи ҳифзи муҳити зист», «Дар бораи ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда», «Дар бораи ҳифзи растанӣҳо», «Дар бораи ҳифзи навъҳои растанӣ», «Дар бораи ҳифзи аҳоли ва ҳудуд аз ҳолатҳои фавқулодаи дорои хусусияти табиӣ ва техногенӣ», «Дар бораи беҳатарии биологӣ», «Дар бораи экспертизаи экологӣ», «Дар бораи мониторинги экологӣ», «Дар бораи маърифати экологӣ», «Дар бораи иттилооти экологӣ», «Дар бораи партовҳои истиҳсолӣ ва истеъмоли» «Дар бораи аудити экологӣ» дар бар гирад» [121].

Дар маҷмӯъ, дар пеш ду роҳ истодааст: 1) идомаи таҷрибаи мавҷуда бо назардошти такмил ва мувофиқгардонии санадҳои меъёрии гуногун дар ин соҳа; 2) тамоюл ба мураттабсозӣ ва қабули санади кодификатсионӣ, яъне Кодекси экологии ҚТ.

Дар маҷмӯъ, метавон ибраз намуд, ки ҳангоми таҳияи Кодекси экологӣ чунин натиҷаҳои қашмдошт барои ҚТ пайдо мегардад:

– муҳолифатҳо дар қонунгузории соҳаи ҳифзи муҳити зист бартараф мегардад;

– тақрорёбии аз ҳад зиёди меъёрҳои қонунгузории соҳаи ҳифзи муҳити зист пешгирӣ карда мешавад;

– бо таҳияи Кодекси экологӣ механизми иҷрои қонунгузории соҳа дар доираи меъёрҳои санади кодификатсионӣ ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунии мушаххас пешбинӣ карда мешавад;

– таҳия ва қабули Кодекси экологӣ ҳамчун санади кодификатсионӣ ба мураттабсозии санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзимкунандаи соҳаи ҳифзи муҳити зист, ки яке аз самтҳои муҳими сиёсати ҳуқуқии кишвар ба ҳисоб меравад, мусоидат меанмояд;

– таҳияи Кодекси экологӣ дар самти ҳар чӣ зудтар мутобиқнамоии қонунгузории соҳаи ҳифзи муҳити зисти ҚТ ба стандартҳои

байналмилалӣ ва санадҳои байналмилалии дар соҳаи ҳифзи муҳити зист қабулгардида мусоидат мекунад;

– таҳияи Кодекси мазкур ба танзими муносибатҳои нави соҳаи ҳифзи муҳити зист, ки зарурати дар сатҳи қонунгузорӣ танзим намудани онҳо пеш омадааст, мусоидат менамояд. Аз ҷумла, ҳифзи пирияхҳо, арзёбии стратегияи экологӣ, талаботи экологӣ нисбат ба замин, об ва дигар объектҳо;

– таҳияи Кодекси мазкур барои амалишавии принсипи иқтисоди «сабз» мусоидат намуда, барои ҳар ҷи зудтар иҷро намудани нишондодҳои Стратегияи рушди иқтисоди «сабз» заминаи амалӣ мегузорад;

– дар умум, таҳияи Кодекси экологӣ ҷиҳати наздик намудани қонунгузории экологии ҚТ ба қонунгузории давлатҳои хориҷӣ ва пурра амалишавии нишондодҳои консепсия, стратегия ва барномаҳо мусоидат мекунад.

ХУЛОСА

Аз натиҷаи таҳлили масъалаҳои ба мавзӯи таҳқиқот алоқаманд, хулосаҳои зерин пешниҳод мегарданд:

1. Рушди қонунгузориҳои экологӣ дар Тоҷикистонро метавон ба се давраи асосӣ чудо намуд: давраи тошуравӣ, давраи шуравӣ ва давраи муосир.

2. Давраи зардуштӣ барои шаклгирии фазои танзими меъёрии муносибатҳои экологӣ заминаи воқеӣ гузоштааст, ки ин ҳолатро мо дар эътибори аввалиндараҷа додани зардуштиён дар меъёрҳои Авесто мушоҳида карданамон мумкин аст. Дар баробари ин, Авесто барои илми таърихӣ-ҳуқуқии ҷаҳони муосир яке аз таҳкурсии асосӣ ба шумор меравад, ки ҳар як ғояҳои он хусусияти принципиалӣ дошта, метавонад, рушди мафкураи илмии одамонро дар самти ҳифзи муҳити зист инкишоф дода бошад. Меъёрҳои Авесто оид ба ҳифз ва истифодаи тамоми объектҳои табиӣ, махсусан замин, хусусияти динӣ-ҳуқуқӣ дошта, метавонад, зуд ба мафкураи одамон таъсири мусбӣи худро расонад ва барои баамалбарории мақсадҳои ояндабинона дар самти ҳифзи муҳити зист заминагузорӣ намояд. [З–М]

3. Дар баробари дигар объектҳои табиӣ ба сарчашмаҳои обӣ ва олами наботот ва ҳайвонот дар давраи зардуштӣ, махсусан, Авесто, меъёрҳои алоҳида бахшида шудааст, ки ин муқаррарот, агар танҳо аз нуқтаи назари ҳуқуқӣ баҳогузорӣ намоем, маълум мегардад, ки то ин рӯз махсусияти таъсиррасонии тарбиявӣ, вазифадоркунӣ, уҳдадоркунӣ ва руҳбаландкунии худро гум накардааст. Ҳамчунин, метавон баъзе аз меъёрҳои алоҳидаи хусусияти муҳим ва унверсалии Авесторо ҳамчун ғояҳои роҳбарикунанда дар ҳифз ва истифодаи босамари сарватҳои табиӣ ҳисобид. [З–М]

4. Дараҷаҳои гуногуни омӯзиши меъёрҳо ва талаботи низоми ҳуқуқии зардуштӣ дар ҷодаи ҳифзи муҳити зист, имкон фароҳам меоварад, ки фазои заминавии тафаккур, дониш ва шуури экологӣ-ҳуқуқии шахсият пайдо ва ривоч ёфта бошад. Бинобар ин, барои боз ҳам

равшану возеҳ дар низоми илмҳои таърихӣ-ҳуқуқӣ таҳлил ва омӯзиш намудани муқаррароти экологӣ-ҳуқуқии Авестоӣ аз бисёр ҷиҳат ҳадафрас хоҳад буд. Дар умум, метавон гуфт, ки Авесто ба сифати сарчашмаи ҳуқуқие баромад менамояд, ки дар самти танзими муносибатҳои экологӣ ва ҳолати ҳуқуқии сарватҳои табиӣ нақши муҳимро касб намудааст. Мо исботи ҳолати ишорашударо мавҷуд будани меъёрҳои алоҳида вобаста ба замин, ҳаво, олами ҳайвоноту наботот, кӯлҳо, дарёҳо ва дигар сарватҳои табиӣ мушоҳида карда метавонем.

5. Дар як маврид Авесто гарчанде дар давраи Зардушти муҳимияти худро нигоҳ дошта бошад ҳам, аммо имрӯзҳо низ барои омӯзиши падидаҳои ҳуқуқӣ ва алаҳхусус, ҳуқуқи экологӣ ба сифати сарчашмаи мукамалӣ ҳуқуқии таърихан мавҷудбуда хизмат менамояд. Аз нуқтаи назари дигар яке аз марҳилаҳои муҳими рушди фазои танзими муносибатҳои ҳуқуқӣ маҳз дар ин давра шакл гирифтааст. Ҳамаи ин ҳолатҳо гувоҳи медиҳад, ки Авесто барои таърихи инсоният ва махсусан, ҳалқи тоҷик яке аз сарчашмаҳои боэътимод ва заминаи ҳуқуқӣ баромад намуда, то имрӯз ба сифати намунаи мукамалӣ ҳуҷҷати таърихиву ҳуқуқӣ ва таҳқиқоти баромад карда истодааст.

6. Дар давлатдории Сомониён ба танзим ва идоракунии истифода ва ҳифзи объектҳои табиӣ эътибори ҷиддӣ дода мешуд, ки аз нигоҳи илмӣ ва таълимӣ бо боварии том гуфтанамон мумкин аст, ки барои сохтани механизми муосири идоракунӣ ва ҳифзу танзими муносибатҳо оид ба ҳифзи муҳити зист ин таҷрибаи номбаргардидаро ба сифати сарчашмаи таърихӣ-ҳуқуқӣ мавриди истифода қарор дода бошем. Ба масъалаи истифода ва ҳифзи замин ба сифати сарчашмаи асосии ба амалбарории фаъолияти кишоварзӣ ва ягона манбаи дарёфти ризқу рӯзии мардум менигаристанд, ки аз ҷониби давлату ҳукумати давлатдории Сомониён эътибори ҷиддӣ равона карда мешуд. Албатта, ҳолати мазкур имконият фароҳим овард, ки дар ин давраи давлатдорӣ тамоми қитъаҳои замин ба тариқи самаранок ва боҳадафона мавриди истифода қарор дода

мешуданд, ки ин ҳолатро мо аз сарчашмаҳои бозътимоди таърихӣ мушоҳида карда метавонем. [14–М]

7. Хусусияти фарқкунанда ва ҷудогонаи муносибатҳо вобаста ба истифодаи фонди заминҳо дар давлатдорӣ Сомониён аз он иборат буд, ки тамоми захираҳои мавҷудаи замин ба категорияҳои «Заминҳои мулки султони», «Заминдорӣ хусусӣ» ва «Заминҳои вақф», таснифбанди менамуданд. Ҳолати мазкур яке аз нишонаҳои ба зинаи рушд қарор доштани истифодаи самараноки захираҳои замин вобаста ба таъинот ва мақсадҳоро ифода менамуд. Дар баробари ин, таснифоти болозикр имконият медод, ки заминҳо вобаста ба таъиноташон мавриди тақсимбанди ва ба соҳибони аслиашон дода шаванд, ки ҳолати мазкур яке аз роҳҳои муносири ҳадафҳои соҳавӣ ва экологии ин самтро ифода менамояд. [14–М]

8. Дар умум, мо андешаро оид ба ҳолати ҳифз ва танзими муносибатҳои экологӣ дар давлатдорӣ Сомониён метавонем зикр намоем, ки дар ҳақиқат ҳам, нисбат ба тамоми объектҳои ҳифзи муҳити зист алалхусус об, замин, олами ҳайвонот ва наботот ва монанди инҳо эътибори хоса ва ҳадафмандона равона карда мешуданд. Ҳолати мазкур гувоҳи он медиҳад, ки яке аз самтҳои ҳаёти одамонро дар давлати Сомониён, ки бо меъёрҳои ҳукукии замони худ танзим мешуданд муносибатҳо вобаста ба ҳифзи муҳити зист ташкил менамуд, ки таърих гувоҳии онро исбот менамояд. [14–М]

9. Яке аз давраҳои асоси барои низоми қонунгузории экологӣ дар шакли ҳуқуқэҷодкунии махсусияти муосирдошта, маҳз марҳилаи ҶМШС будани Тоҷикистон мебошад. Барои он, ки маҳз дар ҳамин марҳилаи вақт кодексҳо ва қонунҳову санадҳои меъёрии зерқонунӣ барои танзимсозии муносибатҳои экологӣ қабул карда шуданд. [6–М]

10. Яке аз хусусиятҳои хоси қонунгузории экологии ин давра дар он мебошад, ки муносибатҳои танзимшаванда на дар доираи як санади кодификатсионӣ, балки бо якчанд қонунгузориҳои дигар низ мавриди танзим қарор мегиранд. Чунин ҳолатро мо дар қабул ва мавриди амал

қарор гирифтани кодексҳои замин, ҷангал ва монанди инҳо бараъло мушоҳида карда метавонем. [6–М]

11. Инкишофи қонунгузори экологии ҶМШС Тоҷикистон дар самти ҳифз барқарорсозӣ ва истифодаи самараноки захираҳои обӣ ҳамчун объекти табиӣ дар заминаи Кодекси замин ва дигар санадҳои меъёрии зерқонунӣ мавриди танзим қарор дода шудааст. Ҳолати мазкур ягона раванди танзими ҳуқуқии муносибатҳои экологӣ мебошад, ки дар асоси муқаррароти як санади кодификатсионӣ ду муносибати хусусияти мустақилдошта мавриди танзим қарор дода мешавад. Ба ғайр аз ин, ҳолат сабаб гардидааст, ки дар ин марҳилаи рушди қонунгузории экологии дар самти об ба таври бояду шояд рушд ва инкишоф карда бошад. [6–М]

12. Дар марҳилаи солҳои 1924-1929 дар масъалаи механизми созгори идоракунии ва назорати истифодаи объектҳои табиӣ, ки яке аз фишангҳои асосии боиси рушдкунии қонунгузорӣ мебошад, эътибори ҷиддӣ равона мегардид. Дар ин давра, алалхусус дар самти идоракунии ва назорати замин, об, ҷангал аз тарафи мақоми олии идоракунии ва намоёндагии ҶМШС Тоҷикистон бевосита тадбирҳои саривақти андешида мешуданд. Ҳолатҳои ишорагардида яке аз нишонаҳои асосии таваҷҷӯҳмандии давлату ҳукумати ҳамонвақтаро ба истифодаи самаранок ва ҳифзи тамоми объектҳои табиӣ дар асоси санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ нишон медиҳад. [6–М]

13. Дар ҳақиқат ҳам, ба мо маълум гардид, ки дар танзими муносибатҳои экологӣ ва умуман ҳифз ва истифодаи дурусти сарватҳои табиӣ нақш ва мақоми Конститутсия бениҳоят муҳим мебошад. Муҳимияти онро мо дар муқаррароти принсипиалии он мушоҳида карда метавонем, ки агар дар ҳолати муҳолифат намудани дилхоҳ қонунгузории танзимкунандаи муносибатҳои экологӣ меъёрҳои он бевосита амал мекунанд. [10–М], [12–М]

14. Дар марҳилаи давраи Шуравии танзими муносибатҳои экологӣ дар Тоҷикистон дар баробари дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ҳамчунин

Конститутсияҳоро махсус зикр намуданамон ҷоиз мебошад. Барои он ки дар Тоҷикистони Шуравӣ маҳз Конститутсияҳои қабулшуда ва меъёрҳои алоҳидаи онҳо имконият медоданд, ки ҳолати ҳуқуқии сарватҳои табиӣ ва ҳифзи муҳити зист ба таври расмӣ-ҳуқуқӣ мавриди ҳифз қарор дода шаванд. Аз ҳамин нуқтаи назар, яке аз заминаҳои расмии рушди қонунгузории экологиро дар ҶШС Тоҷикистон маҳз аз Конститутсияҳои қабулшудаи ҳамон давра вобаста доништан, дуруст мебошад. [5–М]

15. Яке аз хусусиятҳои хоси танзими муносибатҳо вобаста ба истифода ва ҳифзи сарватҳои табиӣ дар динамикаи рушди меъёрҳои конститутсионӣ-ҳуқуқии марҳилаҳои инкишофи конститутсионализм буд. Ҳолати мазкурро мо метавонем аз муқоисаи меъёрҳои экологии Конститутсияҳои қабулгардида дар фосилаи вақти давраи Шуравӣ бараъло мушоҳида намоем. [5–М]

16. Раванди инкишофи қонунгузории экологии замони Шуравии Тоҷикистон имкон додааст, ки дар вақти таҳияи низоми муносири қонунгузории миллӣ ба сифати замина мавриди истифода қарор дода шаванд. Гарчанде ки дар давраи ИҶШС қонунгузорӣ дар ду зина, яъне қонунҳои умумииттифок ва ҷумҳуриҳои алоҳида амал кунанд ҳам, аммо бештар механизми одатӣ, этикӣ, таърихӣ ва ҷуғрофии мамлакатҳои алоҳида ба инобат гирифта мешуданд. Чунин ҳолат имкон дод, ки қонунгузории экологии давраи Тоҷикистони Шуравӣ ба тарзу усули ба худ мувофиқ ва созгор қабул карда шаванд. [5–М]

17. Дар умум, мо метавонем андешаи худро роҷеъ ба инкишофи қонунгузории экологӣ дар даврони Шуравӣ чунин ибраз намоем, ки дар ҳақиқат ҳам ин давраи таърихии давлатдори барои фазои ҳуқуқии кишварҳои ИҶШС ва умдатан Тоҷикистони Шуравӣ бисёр давраи калидӣ ва муҳим ба шумор мерафт, алалхусус дар сатҳи ҳифзи муҳити зист. Барои он ки маҳз дар ҳамин давра санадҳои меъёрии ҳуқуқии кодификатсионӣ ва ҷорӣ экологӣ шаклгирии худро паси сар намуданд, ки ин асоси бавучудой ва рушд кардани қонунгузориро ташкил менамояд.

18. Рушди қонунгузории экологиро дар давраи муосир ба се марҳилаи асосӣ чудо намудан мумкин аст: марҳилаи якум, солҳои 1990-1993-ро фаро гирифта, раванди милликунонии қонунгузории экологӣ дар Тоҷикистон шуруъ гардид; марҳилаи дуюм, солҳои 1993-2011-ро дар бар гирифта, бо танзимнамоии муносибатҳои алоҳидаи экологӣ, махсусан, муносибатҳои марбут ба ҳифзи табиат, алоқаманд мебошад; марҳилаи сеюм аз соли 2011 оғоз гардида, то имрӯз идома дошта, бо зарурати кодификатсиясозии қонунгузории экологӣ ва ҳифзи муҳити зист алоқаманд мебошад.

19. Бо ташаккул ёфтани муносибатҳои экологӣ ва қабул гардидани қонунҳои гуногуни танзимкунандаи ин муносибатҳо, дар низоми қонунгузории экологӣ ҳолатҳои мухталифи духурагӣ ба миён омадаанд. Зеро, аз нигоҳи назарияи ҳуқуқ ҳангоми зиёд гардидани қонунҳо ва санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ муҳолифати меъёрӣ ба вучуд омада, боиси рӯйи қор оmodани мушкилот дар самти танзими ҳуқуқии масъала мегардад. Аз ин нигоҳ, зарур аст, ки муносибатҳои экологӣ тавассути санади меъёрии ҳуқуқии ягона танзим шуда, соҳаи ҳуқуқи экологӣ мавриди кодификатсияи ҳуқуқӣ қарор гирад. Ҳадаф аз кодификатсия намудан ин аз байн бурдани номутобиқатӣ ва ҳарчи бештар кам кардани шумораи санадҳои ҳуқуқии ҳаммонанд дар муносибатҳои экологӣ маҳсуб меёбад. Бо ин мақсад, баҳри хотима бахшидан ба мушкилоти ҷойдошта ва дуруст танзим кардани муносибатҳои экологӣ, дар низоми ҳуқуқӣ ва қонунгузории кишвар рӯйи қор овардани Кодекси экологии ҚТ мувофиқи мақсад мебошад.

20. Васидаи иҷтимоию иқтисодии қабули Кодекси мазкур ҳолати экологию иқтисодиро дар замони муосир инъикос мекунад, ки аз омилҳои зерин иборат мебошад: бӯҳрони экологӣ, ки боиси рад кардани талаботи амнияти экологии ҷамъиятӣ гаштааст; касодии иқтисодӣ ва тезутундшавии масъалаи озӯқаворӣ; гузариш ба иқтисоди бозоргонӣ ва ғайра. Дар маҷмӯъ, дар пеш ду роҳ истодааст: 1) идомаи таҷрибаи мавҷуда бо нозардошти такмил ва мувофиқгардонии санадҳои меъёрии

гуногун дар ин соҳа; 2) тамоюл ба мурааттабсозӣ ва қабули санади кодификатсионӣ, яъне Кодекси экологии ҚТ. [18–М]

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Бобати мукаммал гардонидани қонунгузорӣ ва ворид намудани тағйиру иловаҳо тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот дар шакли зерин ба мақсад мувофиқ аст:

1. Муқаддимаи Қонуни ҚТ «Дар бораи экспертизаи экологӣ» [16] дар таҳрири зерин ифода карда шавад: «Қонуни мазкур муносибатҳои ҷамъиятиро ҳангоми гузаронидани экспертизаи экологӣ бо мақсади пешгирии таъсири манфии ғайрифаъолияти банақшагирифташавандаи хоҷагидорӣ ва дигар намуди ғайрифаъолият ва оқибатҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва дигари ба он алоқаманд равона гардида, таҳлил ва арзёбии воқеии таъсиррасонии зарарноки объектҳои экспертизаро ба муҳити зист ва саломатии инсон аз ҷиҳати экологӣ муқаррар менамояд». [19–М]

2. Мафҳуми экспертизаи экологӣ ҳам дар моддаи 1 Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» ва ҳамзамон дар моддаи 1 Қонуни ҚТ «Дар бораи экспертизаи экологӣ» [16] пешбинӣ гардидааст, бо мақсади бартарафсозии такрорёбии меъёрҳо мафҳуми экспертизаи экологӣ аз моддаи 1 Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» хориҷ карда шавад. [19–М]

3. Бо мақсади ба таври дуруст ифода намудани объектҳои экспертизаи давлатии экологӣ ва ба инобат гирифтани талаботи сархати сенздаҳуми моддаи 1 Қонуни ҚТ «Дар бораи банақшагирии стратегӣ ва дурнамасозии давлатӣ» аз 19 июли соли 2022, №1894 пешниҳод карда мешавад, ки сархати якуми қисми 1 моддаи 9 Қонуни ҚТ «Дар бораи экспертизаи экологӣ» дар таҳрири зерин ифода карда шавад: «- лоиҳаҳои концепсия, стратегия, барномаҳо, нақшаҳои ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ, ки татбиқи онҳо ба истифодаи захираҳои табиӣ алоқаманданд ва (ё) метавонанд ба муҳити зист таъсир расонанд». [19–М]

4. Муносибатҳои вобаста ба арзёбии таъсиррасонӣ ба муҳити зист то қабул гардидани Қонуни ҚТ «Дар бораи арзёбии таъсиррасонӣ ба

муҳити зист» аз 18 июли соли 2017, №1448 бо тартиби муқаррарнамудаи боби 5 Қонуни ҚТ «Дар бораи экспертизаи экологӣ» ба танзим дароварда мешуд. Пас аз қабул гардидани Қонуни ҚТ «Дар бораи арзёбии таъсиррасонӣ ба муҳити зист» минбаъд ин муносибатҳо ба таври васеъ мавзӯи танзими Қонуни ҚТ «Дар бораи арзёбии таъсиррасонӣ ба муҳити зист»-ро ташкил менамоянд. Аз ин рӯ, бо мақсади пешгирии такрорёбии меъёрҳо ва бартараф намудани танзими ҳамон як муносибатҳо бо ду санади қонунгузорӣ пешниҳод карда мешавад, ки сархати дуҷумлаи моддаи 1 ва боби 5 аз Қонуни ҚТ «Дар бораи экспертизаи экологӣ» хориҷ карда шаванд. [19–М]

5. Тавре ки дар сархати якуми моддаи 1, сархати сеюми қисми 1 ва сархатҳои панҷум, шашум, даҳум ва ёздаҳуми қисми 2 моддаи 6, сархати дуҷумлаи қисми 1 моддаи 15 ба назар мерасад, сухан дар бораи ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи экспертизаи экологӣ меравад. Аз ин лиҳоз, ба мақсад мувофиқ аст, ки дар боби ба муқаррароти хотимавӣ бахшидашудаи Қонуни мазкур, моддаи алоҳида вобаста ба ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи экспертизаи экологӣ дар таҳрири зайл илова карда шавад:

«Моддаи 25¹. Ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи экспертизаи экологӣ

Ҳамкориҳои байналмилалӣ дар соҳаи экспертизаи экологӣ бо тартиби пешбиниnamудаи қонунгузори ҚТ ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф намудааст, амалӣ карда мешавад». [19–М]

6. Бо ин назардошти ба мақсад мувофиқ аст, ки мафҳумҳои мазкур дар моддаи 1 Қонуни ҚТ «Дар бораи маърифати экологии аҳоли» ба таври зайл пешбинӣ карда шаванд:

«таълими экологӣ - раванди ягонаи таълиму тарбия, ки ба ташаккули фарҳанги экологӣ, низоми тамоюлҳои арзишӣ, меъёрҳои ахлоқию маънавии рафтор, гирифтани дониши махсус ва андӯхтани таҷриба дар соҳаи ҳифзи муҳити зист, бехатарии муҳити зист ва

истифодаи сарватҳои табиӣ, инчунин, паҳн кардани донишҳои экологӣ, аз ҷумла тавассути воситаҳои ахбори омма, осорхонаҳо, китобхонаҳо, муассисаҳои фарҳангӣ, муассисаҳои экологӣ, ташкилотҳои варзишӣ ва сайёҳӣ мебошад;

тарбияи экологӣ - раванди мунтазам, низомнок ва мақсадноке, ки ба ташаккул додани муносибати эҳтиёткоронаи шахс ба табиат ва меъёрҳои ахлоқию маънавии рафтор дар соҳаи ҳифзи муҳити зист, идоракунии табиат ва амнияти экологӣ бо мақсади рушди зеҳнӣ, маънавӣ, ахлоқӣ, эҷодӣ, ҷисмонӣ ва (ё) касбии шахс, қонунгардонидани талабот ва манфиатҳои таълимии ӯ амалӣ карда мешавад». [7–М]

7. Азбаски дар раванди маърифати экологӣ бо мақсади ташаккули фарҳанги экологӣ дар баробари мақомоти ҳокимияти давлатӣ, ташкилотҳои ҷамъияти ва шахрвандон, инчунин муассисаҳои ҳифзи табиат, осорхонаҳо, китобхонаҳо ва воситаҳои ахбори омма иштирок менамоянд, ба мақсад мувофиқ аст, ки раванди иштирок ва нақши онҳо дар моддаи алоҳида дар Қонуни ҚТ «Дар бораи маърифати экологии аҳоли» мавриди танзими ҳуқуқӣ қарор дода шавад. Чунки дар натиҷаи таҳлили муқоисавии қонуни мазкур бо қонунгузориҳои давлатҳои аъзои ИДМ муайян гардид, ки вобаста ба сатҳи иштирок ва нақши муассисаҳои ҳифзи табиат, осорхонаҳо, китобхонаҳо ва воситаҳои ахбори омма дар раванди маърифати экологӣ моддаҳои алоҳида бахшида шудааст. Аз тарафи дигар ҷаъолияти қарорҳои ҳуқуқии онҳо ба ташаккули фарҳанги экологӣ дар ҷомеа мусоидат менамояд. [7–М]

8. Таҳлили таҷрибаи қонунгузориҳои давлатҳои аъзои ИДМ собит намуд, ки дастгирии давлатӣ дар самти маърифати экологӣ яке аз роҳҳои ноил гардидан ба ташаккули фарҳанги экологӣ буда, вобаста ба он дар моддаи алоҳида самтҳои афзалиятнок ва тадбирҳои дастгирии давлатӣ муқаррар гардидааст. Аз ҷумла, Кодекси экологии Ҷумҳурии Қазоқистон дастгирии давлатии раванди таълим ва ташаккули маърифати экологиро аз рӯйи якҷанд самтҳо пешбинӣ намуда, дар баробари ин тадбирҳои дастгирии давлатӣ, ки ба қадом самтҳо равона мегардад, ба

таври мушаххас муқаррар менамояд. Дар робита ба гуфтаҳои боло ба мақсад мувофиқ аст, ки ба Қонуни ҚТ «Дар бораи маърифати экологии аҳоли» моддаи алоҳида вобаста ба самтҳои афзалиятноки раванди маърифати экологӣ, ки мавриди дастгирии давлатӣ қарор дода мешаванд, инчунин тадбирҳои дастгирии давлатӣ дар ин раванд илова карда шавад. Албатта, раванди маърифат ва ташаккули фарҳанги экологии аҳоли дар заминаи дастгирии давлатӣ ба ноил гардидани ҳадафҳои Қонуни мазкур мусоидат намуда, аз ҷониби дигар боиси тақвият ёфтани муносибатҳои мазкур мегардад. [7–М]

9. Бо дарназардошти техникаи ҳуқуқэҷодкунӣ ва таҷрибаи қонунэҷодкунии солҳои охир пешниҳод мегардад, ки зимни таҳияи лоиҳаи қонуни мазкур моддаи 15, ки ба ҳамкории байналмилалӣ дар самти маърифати экологӣ бахшида шудааст, дар боби вобаста ба муқаррароти хотимавӣ ворид карда шавад. Ҳамзамон, дар ин боб бо мақсади тартиби ҳалли баҳсҳо дар самти маърифати экологӣ моддаи алоҳида илова карда шавад. [7–М]

10. Ҷиҳати тақмили Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити экологӣ» пешниҳод мегардад, ки ба Қонуни мазкур боби алоҳида бо номи «Идоракунии давлатӣ дар самти аудити экологӣ», ки фарогири салоҳияти Ҳукумати ҚТ дар самти аудити экологӣ, ваколатҳои мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ ва худидоракунии шаҳрак ва деҳот дар самти аудити экологӣ мебошад, илова карда шавад.

11. Бо мақсади тақмили Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити экологӣ» пешниҳод мегардад, ки ба Қонуни мазкур боби алоҳида бо номи «Тартиби гузаронидани аудити экологӣ, ҳуқуқ ва уҳдадорҳои субъектҳои аудити экологӣ» илова карда шавад. Ҳамзамон, ба мақсад мувофиқ шуморида мешавад, ки бинобар сабаби кам намудани шумораи санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ дар Қонуни мазкур қ. 4, м. 5 хориҷ карда шуда, «Тартиби таъини аудити экологии ҳатмӣ», ки бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 31 декабри соли 2014, №789 тасдиқ гардидааст, аз

эътибор соқит ва дар матни қонун дар боби болозикр пешбинӣ карда шавад. [8–М]

12. Дар баробари таклифҳои болозикр чиҳати такмили Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити экологӣ» пешниҳод мегардад, ки ба Қонуни мазкур боби алоҳида бо номи «Талаботҳои тахассусӣ ва аттестатсияи давлатии аудиторон ва ташкилотҳои аудиторӣ», инчунин, бо такмил додани муқаррароти қонун дар ин самт илова карда шавад. Ҳамзамон, ба мақсад мувофиқ шуморида мешавад, ки бинобар сабаби кам намудани шумораи санадҳои меъёрии ҳуқуқии зерқонунӣ дар Қонуни мазкур қ. 1, м. 11 хориҷ карда шуда, «Тартиби ташкил ва пешбурди Феҳристи ҷумҳуриявии аудиторҳои экологӣ ва ташкилотҳои аудитории экологӣ», ки бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 29 августи соли 2015, №550 тасдиқ гардидааст, аз эътибор соқит ва дар матни қонун дар боби болозикр пешбинӣ карда шавад. [8–М]

13. Ба Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити экологӣ» боби алоҳида бо номи «Муқаррароти хотимавӣ» илова карда шавад. Азбаски дар раванди гузаронидани аудити экологӣ аз ҷониби аудиторҳои экологӣ ва ташкилотҳои аудитории экологӣ бо ташаббуси субъекти фаъолияти хоҷагидорӣ ва ё фармоишгар ба амал омадани баҳсҳо имконпазир аст. Аз ин лиҳоз танзими ҳуқуқии ҳолати мазкур дар моддаи алоҳида ба пуррагардонии норасоии Қонуни мазкур мусоидат хоҳад кард. Бо ин мақсад пешниҳод мегардад, ки дар боби болозикр моддаи алоҳида дар таҳрири зайл пешбинӣ карда шавад: «Моддаи 17¹. Ҳалли баҳсҳо дар самти аудити экологӣ

Баҳсҳо дар самти аудити экологӣ бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории ҚТ ҳал карда мешавад».

14. Чиҳати такмили Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» ва дар доираи он ба инобат гирифтани танзими ҳуқуқии иқтисоди «сабз» дар раванди муносибатҳои ҳифзи муҳити зист ба мақсад мувофиқ мебошад.

Дар заминаи таҳлили анҷомдодашуда, чиҳати такмили Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» пешниҳод карда мешавад, ки ба қонуни мазкур моддаи алоҳида дар чунин шакл илова карда шавад.

«Моддаи 22¹. Иқтисодиёти «сабз» дар раванди муносибатҳои ҳифзи муҳити зист

Рушди иқтисодиёти «сабз» дар раванди муносибатҳои ҳифзи муҳити зист бо роҳҳои зерин таъмин карда мешавад:

1) андешидани чораҳо барои гузариш ба иқтисодиёти шакли сарбаста (тарзи ташкили иқтисодиёт, ки ба сикли моддии сарбастаи таъминоти захираҳо, кам намудани истеъмоли ҳама намуди ашёву захираҳои сӯзишворию энергетикӣ ва истифодаи самараноки партовҳо);

2) ҷорӣ намудани навоарӣ барои афзоиши самаранокии истифодаи захираҳои табиӣ мавҷуда, кам кардани дараҷаи таъсири манфӣ ба муҳити зист, афзун намудани энергия-самаранокӣ ва энергия-сарфанамоӣ, коҳиш додани оқибатҳои тағйирёбии иқлим ва мутобиқшавӣ ба тағйирёбии иқлим;

3) васеъ намудани доираи маблағгузории «сабз» (истифодаи шаклу механизмҳои, ки ба мақсади рушди иқтисодиёти «сабз» истифода бурда мешаванд), хариди «сабз» (таъмини баҳисобгирии талаботи экологӣ ҳангоми ҷойгир кардани фармоиш барои таъминоти мол, иҷрои корҳо ва хизматрасонӣ барои эҳтиёҷоти давлатӣ);

4) баҳисобгирии натиҷаҳои арзёбии иқтисодии хизматрасонии экосистемаҳо ҳангоми қабули қарор аз ҷониби мақомоти давлатӣ, дигар шахсони ҳуқуқӣ ва шахсони мансабдори онҳо оид ба масъалаҳои ҳифзи муҳити зист ва истифодаи захираҳои табиӣ;

5) мусоидат ва дастгирии ташкили истехсол ва муомилоти маҳсулоти органикӣ;

6) мусоидат ба сайёҳии экологӣ ва агроэкосайёҳӣ;

7) ҳавасмандгардонии истифодаи нақлиёти барқӣ ва беҳтар намудани инфрасохтори шаҳрҳо;

8) андешидани чораҳо оид ба корхиш додани оқибатҳои тағйирёбии иқлим ва мутобиқшавӣ ба тағйирёбии иқлим, тавассути ҷори кардани квотаҳои тиҷоратӣ барои партовҳои газҳои гулхонавӣ;

9) ҳифз, барқарорсозӣ ва истифодаи устувори гуногунии биологӣ ва ландшафтҳо;

10) таъминоти илмӣ гузариш ба иқтисодиёти «сабз»;

11) андешидани тадбирҳои дигаре, ки ба рушди иқтисодиёти «сабз» нигаронида шудаанд.

2. Татбиқи чорабиниҳо оид ба рушди иқтисодиёти «сабз» аз ҷониби мақомоти давлатӣ ва дигар шахсони ҳуқуқӣ мутобиқи нақшаи миллии чорабиниҳо оид ба рушди иқтисоди «сабз», ки аз ҷониби Ҳукумати ҚТ тасдиқ гардидааст, амалӣ карда мешавад».

15. Қиҳати такмили Қонуни ҚТ «Дар бораи иттилооти экологӣ» пешниҳод карда мешавад, ки ба қонуни мазкур моддаи алоҳида дар чунин шакл илова карда шавад.

Моддаи 12¹. Экологияи рақамӣ

1. Рақамикунонии муносибатҳои экологӣ тавассути таъсиси «Системаи ягонаи давлатии мониторинги муҳити зист ва захираҳои иттилоотӣ», ки ба амалисозии стратегияи миллии рушди устувор, пешгирии ҳолатҳои ғавқулодаи экологӣ, амалисозии чараёнҳои ошкорбаёнӣ ва демократикунонии ҷомеа дар соҳаи ҳифзи муҳити зист ва захираҳои табиӣ мусоидат менамояд, инчунин, бо мақсади фароҳам овардани шароити дастрасии табақаҳои васеи аҳоли ба захираҳои иттилоотии экологӣ, амалинамоии мониторинги афкори ҷамъиятии аҳоли доир ба мушкилоти экологӣ, самаранокии истифодаи захираҳои табиӣ, баланд бардоштани истеҳсолоти ҷамъиятӣ ва беҳсозии шароити иҷтимоию иқтисодии ҳаёти аҳоли ба роҳ монда мешавад.

2. Рақамикунонии муносибатҳои экологӣ мутобиқи Қонуни мазкур, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҚТ ва дар доираи ҳуҷҷатҳои банақшагирии стратегӣ амалӣ карда мешавад.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ (МАЪҲАЗҲО)

I. Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва ҳуҷҷатҳои банақшагирии стратегӣ:

[1]. Конститутсияи ҚТ аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйиру иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ) [Матн]. – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 136 с.

[2]. Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии ҚТ аз 31 декабри соли 2008, № // Маҳзани мутамааркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 10.03.2024).

[3]. Кодекси ҚШС Тоҷикистон оид ба замин аз 17 декабри соли 1970 [Матн]. – Душанбе: Ирфон, 1986.

[4]. Қонуни ҚТ «Дар бораи аудити экологӣ» аз 26 декабри соли 2011, №785 // Маҳзани мутамааркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 10.03.2024).

[5]. Қонуни ҚТ «Дар бораи низоми иҷозатдиҳӣ» аз 22 июни соли 2023, № 1968 // Маҳзани мутамааркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 10.03.2024).

[6]. Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» аз 2 августи соли 2011, №760 // Маҳзани мутамааркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 10.03.2024).

[7]. Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи пирияхҳо» аз 3 январи соли 2024, №2026 // [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <https://mmk.tj/content/> (санаи мурочиат: 22.06.2024).

[8]. Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳудудҳои табиӣ махсус муҳофизатшаванда» аз 26 декабри соли 2011, №788 // Маҳзани мутамааркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Заҳираи

электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 10.03.2024).

[9]. Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30 майи соли 2017, №1414 // Маҳзани мутамааркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 10.03.2024).

[10]. Қонуни ҚТ «Дар бораи фаъолияти обухавошиносӣ» аз 2 декабри соли 2002, №86 [Матн] // АМО ҚТ. – 2002. – №11. – Мод. 741; – 2006. – №3. – Мод.167; – 2007. – №7. – Мод. 441; – 2011. – №12. – Мод. 850; – 2014. – №7. қ 2. – Мод. 418.

[11]. Қонуни ҚТ «Дар бораи арзёбии таъсиррасонӣ ба муҳити зист» аз 18 июли соли 2017 № 1448 // Маҳзани мутамааркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 10.03.2024).

[12]. Қонуни ҚТ «Дар бораи иттилооти экологӣ» аз 25 марти соли 2011, №705 [Матн] // АМО ҚТ. – 2011. – №3. – Мод. 172.

[13]. Қонуни ҚТ «Дар бораи маърифати экологии аҳоли» аз 29 декабри соли 2010, №673 [Матн] // АМО ҚТ. – 2010. – №12. қ.1. – Мод. 832.

[14]. Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи ҳавои атмосфера» аз 28 декабри соли 2012, №915 [Матн] // АМО ҚТ. – 2012. – №12. қ-1. – Мод. 1009.

[15]. Қонуни ҚТ «Дар бораи партовҳои истеҳсоли ва истеъмоли» аз 10 майи соли 2002, №44 // Маҳзани мутамааркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Заҳираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 10.03.2024).

[16]. Қонуни ҚТ «Дар бораи экспертизаи экологӣ» аз 16 апрели соли 2012, №818 [Матн] // АМО ҚТ. – 2012. – №4. – Мод. 268. – Мод. 268.

[17]. Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи табиат» аз 27 декабри соли 1993 [Матн] // Аҳбори Шӯрои Олии ҚТ. – 1994. – №2. – Мод. 36; АМО ҚТ. – 1996. – №3. – Мод. 48; – 1997. – № 23-24. – Мод. 333. – 2002. – № 4.

қ.1. – Мод. 245; – 2002. – №11. – Мод. 708; – 2004. – №7. – Мод. 465; – 2007. – №6. – Мод. 440.

[18]. Конвенция о водно-болотных угодьях, имеющих международное значение, главным образом, в качестве местобитаний водоплавающих птиц (Рамсарская конвенция) [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.ramsar.org> (дата обращения: 29.05.2023).

[19]. Конвенция о международной торговле видами дикой фауны и флоры, находящимися под угрозой исчезновения 1973 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://rpn.gov.ru/upload/iblock/e44/di4likjohoo5cc37469rbwf4f0c0gbpq/SITES.pdf> (дата обращения: 10.10.2023).

[20]. Парижское соглашение по климату. Цель, структура и история документа. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://tass.ru/info/6917170> (дата обращения: 29.05.2023).

[21]. Концепсияи пешгӯии инкишофи қонунгузории ҚТ, ки бо фармони Президенти ҚТ аз 19-уми феввали соли 2011, №1021 тасдиқ шудааст // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 10.03.2024).

[22]. Концепсияи сиёсати ҳуқуқии ҚТ барои солҳои 2018-2028, ки бо Фармони Президенти ҚТ аз 6-уми феввали соли 2018, №100 тасдиқ гардидааст // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 28.02.2023).

[23]. Стратегияи миллии рушди ҚТ барои давраи то соли 2030, ки бо қарори Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ аз 1 декабри соли 2016. – №636 тасдиқ гардидааст // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 13.04.2024).

[24]. Стратегияи рушди иқтисоди «сабз» дар ҚТ барои солҳои 2023-2037, ки бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 30 сентябри соли 2022, №482 тасдиқ

гардидааст // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 13.04.2024).

[25]. Барномаи давлатии татбиқи Консепсияи пешгӯии инкишофи қонунгузории ҚТ дар соҳаи аграрӣ ва ҳифзи муҳити зист барои солҳои 2012-2015, ки бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 1-уми март соли 2012, №94 тасдиқ шудааст // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 10.03.2024).

[26]. Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисоди рақамӣ дар ҚТ барои солҳои 2021-2025, ки бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 26 октябри соли 2021, №460 тасдиқ шудааст // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 10.03.2024).

[27]. Низомномаи Кумитаи ҳифзи муҳити зисти назди Ҳукумати ҚТ, ки бо қарори Ҳукумати ҚТ аз 2 сентябри соли 2021, №357 тасдиқ гардидааст // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шакли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 10.03.2024).

[28]. Паёми Президенти ҚТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии ҚТ аз 22 апрели соли 2002 // [Захираи электронӣ]: URL: <http://www.president.tj> (санаи мурочиат: 16.01.2021).

[29]. Паёми Президенти ҚТ ба Маҷлиси Олии ҚТ аз 26 декабри соли 2018 // [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/19088> (санаи мурочиат: 13.08.2023).

[30]. Паёми Президенти ҚТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии ҚТ аз 21 декабри соли 2021 // [Захираи электронӣ]: URL: <http://prezident.tj/node/27417> (санаи мурочиат: 25.02.2024).

[31]. Паёми Президенти ҚТ ба Маҷлиси Олии ҚТ аз 23 декабри соли 2022 // [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://prezident.tj/node/29823> (санаи мурочиат: 25.02.2024).

[32]. Паёми Президенти ҚТ ба Маҷлиси Олии ҚТ аз 23 декабри соли 2023 // [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: <http://www.president.tj/node/32191> (санаи муроҷиат: 25.02.2024).

[33]. Модельный Закон «Об экологическом просвещении и экологической культуре населения» от 27 марта 2017 года №46-18 / [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.parliament.am/library/modelayin%20orenqner/354.pdf>. (дата обращения: 29.05.2023).

[34]. Модельный закон «О гидрометеорологической деятельности» от 8 июня 1997 года №9-13 / [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100000400>. (дата обращения: 29.05.2023).

[35]. Модельный закон «Об экологическом аудите» от 29 ноября 2013 года № 39-5 / [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://continent-online.com/Document/?doc_id=31528370. (дата обращения: 29.05.2023).

[36]. Модельный экологический кодекс для государств-участников СНГ: Проект Межпарламентской Ассамблеи Государств-участников Содружества Независимых Государств от 16 ноября 2006 года, п 27-8. – СПб., 2005. – 69 с.

[37]. Собрание кодексов Узбекистон ССР [Текст]. – Ташкент, 1929. – С. 54-83.

[38]. Федеральный закон «Об охране окружающей среды» от 10.01.2002 N7-ФЗ / [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34823/. (дата обращения: 29.05.2023).

[39]. Федеральный закон «Об экологической экспертизе» от 23.11.1995 N174-ФЗ / [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_8515/. (дата обращения: 29.05.2023).

[40]. Федеральный Закон «О гидрометеорологической службе» от 19 июля 1998 года, N113-ФЗ / [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://docs.cntd.ru/document/901713128>. (дата обращения: 29.05.2023).

[41]. Экологический кодекс Республики Башкортостан от 28 октября 1992 года // Ведомости Верхов. Совета и Правительства Респ. Башкортостан [Текст]. – Уфа, 1993. – № 3. – С. 57.

[42]. Экологический Кодекс Республики Казахстан от 2 января 2021 года № 400-VI / [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100000400>. (дата обращения: 29.05.2023).

[43]. Экологический кодекс Украины: мифы и реальность. Материалы Международного «круглого стола» г. Киев 12-13 мая 2005 г. 24 с.

[44]. Закон Азербайджанской Республики «Об охране природы и природопользовании» от 25 февраля 1992 г. №80 / [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://faolex.fao.org/docs/pdf/aze32661R.pdf>. (дата обращения: 29.05.2023).

[45]. Закон Азербайджанской Республики «Об экологическом образовании и просвещении населения» от 10 декабря 2002 года №401-IIQ / [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30613538. (дата обращения: 29.05.2023).

[46]. Закон Азербайджанской Республики от 12 марта 2002 года №271-ПГ «Об обязательном экологическом страховании» / [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2575. (дата обращения: 29.05.2023).

[47]. Закон Азербайджанской Республики от 17 апреля 1998 года №485-IQ «О гидрометеорологической деятельности» / [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2717. (дата обращения: 29.05.2023).

[48]. Закон Азербайджанской Республики от 8 июня 1999 года № 678-IQ «Об охране окружающей среды» / [Электронный ресурс]. Режим

доступа: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30600910. (дата обращения: 29.05.2023).

[49]. Закон Кыргызской Республики «Об охране окружающей среды» от 16 июня 1999 года, №53 / [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/218/edition/1003917/ru>. (дата обращения: 29.05.2023).

[50]. Закон Кыргызской Республики «Об экологической экспертизе» от 16 июня 1999 года №54 / [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/219/edition/638848/ru> (дата обращения: 29.05.2023).

[51]. Закон Кыргызской Республики от 8 августа 2006 года №154 «О гидрометеорологической деятельности в Кыргызской Республике» / [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://continent-online.com/Document/?doc_id=31342728. (дата обращения: 29.05.2023).

[52]. Закон Республики Армения «О метеорологической деятельности» от 9 марта 2001 г. №ЗР-145 / [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1273&lang=rus>. (дата обращения: 29.05.2023).

[53]. Закон Республики Беларусь «Об охране окружающей среды» от 26 ноября 1992 г. № 1982-ХІІ / [Электронный ресурс]. Национальный правовой интернет-портал Республики Беларусь. – Режим доступа: <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=v19201982>. (дата обращения: 29.05.2023).

[54]. Закон Республики Беларусь от 18 июня 1993 года № 2442-ХІІ «О государственной экологической экспертизе» / [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30450561. (дата обращения: 29.05.2023).

[55]. Закон Республики Беларусь от 9 января 2006 г. №93-З «О гидрометеорологической деятельности» / [Электронный ресурс]. Режим

доступа: https://continent-online.com/Document/?doc_id=36897082. (дата обращения: 29.05.2023).

[56]. Закон Республики Молдова от 16 июня 1993 года №1515-XII «Об охране окружающей среды» / [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30473882. (дата обращения: 29.05.2023).

[57]. Закон Республики Молдова от 25 февраля 1998 года №1536 «О гидрометеорологической деятельности» / [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30480464. (дата обращения: 29.05.2023).

[58]. Закон Республики Молдова от 29 мая 1996 года №851-XIII «Об экологической экспертизе» / [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30479662. (дата обращения: 29.05.2023).

[59]. Закон Республики Узбекистан «Об охране природы» от 09.12.1992 г. №754-XII / [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://lex.uz/docs/7065>. (дата обращения: 29.05.2023).

[60]. Закон Республики Узбекистан 25 мая 2000 года №73-II «Об экологической экспертизе» / [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30466653. (дата обращения: 29.05.2023).

[61]. Закон Республики Узбекистан от 12 января 2022 года №ЗРУ-745 «О гидрометеорологической деятельности» / [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://continent-online.com/Document/?doc_id=33200480. (дата обращения: 29.05.2023).

[62]. Закон Туркменистана «Об охране природы» от 1 марта 2014 года №40-V / [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?Rgn=66022. (дата обращения: 29.05.2023).

[63]. Закон Туркменистана от 14 марта 2020 года №227-VI «Об экологической информации» / [Электронный ресурс]. Режим доступа:

https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=123175. (дата обращения: 29.05.2023).

[64]. Закон Туркменистана от 15 сентября 1999 года №392-I «О гидрометеорологической деятельности» / [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://continent-online.com/Document/?doc_id=31342728. (дата обращения: 29.05.2023).

[65]. Закон Туркменистана от 16 августа 2014 года №108-V «Об экологической экспертизе» / [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://continent-online.com/Document/?doc_id=31600247. (дата обращения: 29.05.2023).

[66]. Закон Туркменистана от 2 марта 2019 года №122-VI «Об экологическом аудите» / [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=114168. (дата обращения: 29.05.2023).

[67]. Закон Украины «О метеорологической деятельности» от 18 февраля 1999 г. №443-XIV / [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30480464. (дата обращения: 29.05.2023).

[68]. Закон Украины «Об охране окружающей природной среды» от 25.06.1991, №1264-XII / [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://urst.com.ua/ru/act/ob_ohrane_okruzhayuschey_prirodnoy_sredyi. (дата обращения: 29.05.2023).

[69]. Закон Украины от 24 июня 2004 года №1862-IV «Об экологическом аудите» / [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30754053. (дата обращения: 29.05.2023).

[70]. Закон Украины от 9 февраля 1995 года №45/95-ВР «Об экологической экспертизе» / [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30458238. (дата обращения: 29.05.2023).

[71]. Концепция проекта Федерального закона «Экологический

кодекс Российской Федерации» [Электронный ресурс] – Сайт Министерства природных ресурсов Российской Федерации. Режим доступа: <http://www.mnr.gov.ru> (санаи мурочиат: 12.07.2022).

[72]. Продолжение 2. К. Собранию Кодексов Уз. ССР. – Самарканд, 1928. – С. 86-89.

II. Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ:

[73]. Авеста. Избранные гимны [Текст] / Пер. И.М. Стеблин-Каменского. – Душанбе, 1990. – 176 с.

[74]. Авесто: кӯхнатарин сурудҳои Эрони бостон [Матн] / Гузориш ва пажӯҳиши Ҷалили Дустхоҳ. – Душанбе, 2001. – 792 с.

[75]. Азизов, У.А. Эволюция институтов преступления и наказания на территории исторического и современного Таджикистана: историко-правовое исследование: монография [Текст] / У.А. Азизов – Душанбе: Андалеб-Р, 2015. – 368 с.

[76]. Аъзамходжаев, А.А. Советское многонациональное государства (к 40 – летию образования СССР) [Текст] / А.А. Аъзамходжаев. – Ташкент, 1962. – 342 с.

[77]. Бастангор, Муҳаммад. Ҳуқуқи башар аз манзари андешамандон [Матн] / Пажӯҳиш ва тадвини Муҳаммад Бастангор. – Техрон: Интишор, 1380х. – 452 с.

[78]. Берунӣ, А. Осор-ул-боқия [Матн] / А. Берунӣ. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 560 с.

[79]. Боголюбов, С.А. Экологическое право: учебник для вузов [Текст] / С.А. Боголюбов. – М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА, 1999. – 412 с.

[80]. Брагинский, И.С. Из истории персидской и таджикской литературы [Текст] / И.С. Брагинский. – М.: Наука, 1972. – 396 с.

[81]. Бринчук, М.М. Экологическое право [Текст] / М.М. Бринчук. – М.: Юрист, 2005. – 470 с.

- [82]. Бринчук, М.М. Экологическое право: учебник. – М., 2008 [Текст] / М.М. Бринчук. – 520 с.
- [83]. Буриев, Э.Б. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон: китоби аввал [Матн] / Э.Б. Буриев. – Душанбе, 2014. – 464 с.
- [84]. Василевич, Г.А. Источники белорусского права: принципы, нормативные акты, обычаи, прецеденты, доктрина [Текст] / Г.А. Василевич. – Мн.: Тесей, 2005. – 290 с.
- [85]. Ганчинаи афкори сиёсӣ ва ҳуқуқии тоҷикон (Хрестоматияи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон) [Матн] / Мухаррари масъул ва мурратиб А. Холиқзода. Китоби II. Маботии ҳуқуқ дар адабиёти паҳлавӣ. Қисми 3. Бундаҳишн ва дигар маботии ҳуқуқ. Қисми 4. Қонунномаи Сосониён. – Душанбе: ЭР-Граф, 2016. – 624 с.
- [86]. Гафуров, Б.Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна: китоби якум [Текст] / Б.Ғ. Гафуров. – Душанбе: Ирфон, 1998. – С. 985 с.
- [87]. Дандамаев, А.М. Ахаманидское государство и его значение в истории древнего Востока // История Иранского государства и культуры // Под ред Б.Г. Гафурова [Текст] / А.М. Дандамаев. – Москва: Восточ. Литер, 1971. – 623 с.
- [88]. Дандамаев, М.А. Политическая история Ахеменидской державы [Текст] / А.М. Дандамаев. – Москва: Наука, 1985. – 420 с.
- [89]. Дармстетер, Т. Тафсир-е. Авеста ва тарджом-а-йе Гат-ха [Текст] / Т. Дармстетер. – М.: Сов. Энцикл., 1962. – 245 с.
- [90]. Дубовик, О.Л. Экологическое право: учебник [Текст] / О.Л. Дубовик, Л. Кремер, Г. Люббе – Вольфф; под. ред. О.Л. Дубовик. – Изд. 2-е. исп. И доп. – М., Эксмо, 2007. – 420 с.
- [91]. Дубовик, О.Л. Экологическое право: учебник [Текст] / О.Л. Дубовик. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. – 584 с.
- [92]. Екологічне право: Особлива частина: Пидруч. для студ. Юрид. вузів и фак.: Повний акад. курс [Текст] / За ред. АприН В.І. Андрейцева. – К.: Істина, 2001. – 425 с.

- [93]. Ерофеев, Б.В. Экологическое право России: учебник для вузов [Текст] / Б.В. Ерофеев. – М.: Новый юрист, 1998. – 356 с.
- [94]. Ивакин, В.И. Теоретические проблемы формирования и развития эколого-правовой ответственности: монография [Текст] / В.И. Ивакин. – М.: Изд-во Юридического института МИИТ, 2017. – 385 с.
- [95]. История государства и права советского Казахстана. Чилди 1-2. [Текст]. – Алма-Ата, 1963. – 340 с.
- [96]. История советского государства и права Узбекистана: 1924 - 1937 гг. Т. 2 [Текст] / Отв. ред.: Ишанов А.И., Сулайманова Х.С. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1963. – 825 с.
- [97]. Қодирзода, М.А. Функсияи экологии давлат дар шароити муосир: масъалаҳои назариявӣ ва амалӣ: монография: наشري аввал [Матн] / М.А. Қодирзода. – Душанбе: Меҳроҷ-граф, 2024. – 216 с.
- [98]. Чабборов, Р.Қ. Ҳуқуқи экологии ҚТ [Матн] / Р.Қ. Чабборов. – Душанбе: Диловар, 2004. – 200 с.
- [99]. Марочкин, С.Ю. Международное право окружающей среды [Текст] / С.Ю. Морочкин // Международное право: учебник для вузов / Отв. ред. проф. Г.В. Игнатенко и проф. О.И. Тиунов. – М.: Норма, 2005. – 785 с.
- [100]. Матузов, Н.И., Малько, А.В. Теория государства и права [Текст] / Н.И. Матузов, А.В. Малько. – М.: Юрист, 2004. – 376 с.
- [101]. Международное публичное право: учебник [Текст] / Под ред. К.А. Бекяшева. – М.: Проспект, 1998. – 688 с.
- [102]. Мурсалимов, К.Р., Хабибулин, А.Г. Теория государства и права: учеб. пособие. 4-е изд., перераб. и доп [Текст] / К.Р. Мурсалимов, А.Г. Хабибулин. – М.: ИД «Форум»: ИНФРА-М, 2015. – 618 с.
- [103]. Муртазозода, Қ.С., Санавваров, Ғ.Б., Амонов, А.Қ. Паёмҳои Президенти ҚТ Эмомалӣ Раҳмон – таҳкимбахши сиёсати дохилӣ ва хориҷии Тоҷикистон (маҷмуаи паёмҳо) [Матн] / Қ.С. Муртазозода, Ғ.Б. Санавваров, А.Қ. Амонов. – Хучанд: Хуросон, 2019. – 356 с.

- [104]. Неъматов, Н. Давлати Сомониён: тоҷикон дар асрҳои IX-X [Матн] / Н. Неъматов. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 315 с.
- [105]. Нуралиев, Ю. История таджикского народа. Древнейшая и древняя история [Текст] / Ю. Нуралиев / Под ред. Б.А. Литвинского, В.А. Ранова-Т.1. – Душанбе, 1998. – 725 с.
- [106]. Нуралиев, Ю. Медицина и экология в «Авесте» [Текст] / Ю. Нуралиев. – Душанбе, 2001. – 296 с.
- [107]. Ҳуқуқи байналхалқӣ: китоби дарсӣ [Матн] / Мухаррири масъул профессор Менглиев Ш.М. – Душанбе: ЭР-граф, 2010. – 586 с.
- [108]. Петров, В.В. Экологическое право России: учебник [Текст] / В.В. Петров. – М.: Бек, 1995. – 428 с.
- [109]. Потапова, Н.В. История отечественного государства и права: учебно-методическое пособие [Текст] / Н.В. Потапова. – Южно-Сахалинск: изд-во СахГУ, 2014. – 196 с.
- [110]. Правовая система социализма: Понятие, структура, социальные связи. Кн. 1 [Текст] / Васильев А.М., Гаврилов О.А., Казимирчук В.П., Кудрявцев В.Н., и др.; Редкол.: Васильев А.М. (Отв. ред.), Казимирчук В.П., Кудрявцев В.Н. – М.: Юрид. лит, 1986. – 368 с.
- [111]. Приходько, Ю.С. Экологическая политика государства на севере западной сибиря во второй половине XX - начале XXI вв [Текст] / Ю.С. Приходько. – Сургут, 2015. – 356 с.
- [112]. Раҳмон Д.С. Ҳуқуқи инсон дар шароити ҷаҳонишавӣ (дастовард ва мушкилиҳои татбиқи ҳуқуқи инсон дар мизони гуногунрангии фарҳангӣ ва ҳуқуқии олам): монография. – Душанбе: ЭР-граф, 2021. – 344 с.
- [113]. Раҳмонов, Э. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ [Матн] / Э. Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 2006. – 456 с.
- [114]. Раҳмонов, Э.Ш. Родина Заратуштры и явления пророка // Зороастризм и его значение в развитии цивилизации народов Ближнего и Среднего Востока [Текст] / Э.Ш. Раҳмонов. – Душанбе, 2003. – 512 с.

[115]. Ричард Фрай. Наследи Ирана. Под.ред.и с передисл. М.А. Дандамаева; перев с англ. В.А. Лившица и Е.В. Зеймаля [Текст] / Фрай Ричард. – Москва: Восток. Лит., 2002. – 492 с.

[116]. Саркисов, О.Р. Экологическое право: учеб. пособие для студ. учреждений высшего проф. образования / О.Р. Саркисов, Е.Л. Любарский. -5-е изд. переработанное и доп [Текст] / О.Р. Саркисов. – Казань: Центр инновационных технологий, 2014. – 335 с.

[117]. Сафарзода, Н.Ф. Ҳуқуқ ба саломатӣ: масъалаҳои назарӣ ва амалӣ: монография [Матн] / Н.Ф. Сафарзода. – Душанбе: Аршан, 2023. – 280 с.

[118]. Саъдизода, Қ., Сафарзода, Н.Ф. Ҳуқуқи инсон: аз Зардушт то Куруш [Матн] / Қ. Саъдизода, Н.Ф. Сафарзода. – Душанбе: Баҳмандрӯд, 2016. – 312 с.

[119]. Сватский, Б.Я. Средняя Азия и ахеменидский Иран // История Иранского государства и культуры // Под ред Б.Г.Гафурова. – Москва: «Восточ. Литер» [Текст] / Б.Я. Сватский. – 316 с.

[120]. Соҳибзода М.М. Ҳуқуқи экологии ҚТ: китоби дарсӣ: қисми умумӣ: наشري аввал // Зери таҳрири Саидзода Иззатулло Ҳабибулло. – Директори Маркази миллии қонунгузории назди Президенти ҚТ, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент [Матн] / М.М. Соҳибзода. – Душанбе: ЭР-граф, 2021. – 584 с.

[121]. Соҳибзода, М.М. Ҳуқуқи экологии ҚТ: китоби дарсӣ: қисми махсус: наشري аввал // Зери таҳрири Саидзода И.Х. – директори Маркази миллии қонунгузории назди Президенти ҚТ, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент [Матн] / М.М. Соҳибзода. – Душанбе: ЭР-граф, 2022. – 400 с.

[122]. Соҳибзода, М.М., Қодирзода, Д.С., Шарифзода, Ф.Ш., Сафарзода, Н.Ф., Шерзода, Б.С., Бурҳонова, А.И. Ҳуқуқи байналмилалӣ экологӣ: воситаи таълимӣ [Матн] / М.М. Соҳибзода, Д.С. Қодирзода, Ф.Ш. Шарифзода, Н.Ф. Сафарзода, Б.С. Шерзода, А.И. Бурҳонова. – Душанбе: Аршан, 2023. – 220 с.

- [123]. Соҳибов, М.М. Ҳуқуқи замини ҚТ [Матн] / М.М. Соҳибов. – Душанбе: Андалеб-Р, 2015. – 356 с.
- [124]. Соҳибов, М.М., Қодиров, М.А. Фарҳанги мухтасари истилоҳоти ҳуқуқи экологии ҚТ: восиати таълимӣ [Матн] / М.М. Соҳибов, М.А. Қодиров. – Душанбе: Промэкспо, 2015. – 200 с.
- [125]. Сотиволдиев, Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ: китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ [Матн] / Р.Ш. Сотиволдиев. – Душанбе: Сино, 2018. – 816 с.
- [126]. Супрунова, Е.А. Экологический аудит: сущность и современное состояние // Наука и современное общество: актуальные вопросы, достижения и инновации: сборник статей Международной научно-практической конференции. В 2 ч. Ч. 2. [Текст] / Е.А. Суарунова. – Пенза: МЦНС «Наука и Просвещение». – 2020. – 416 с.
- [127]. Сурилов, А.В. История государства и права Молдавской ССР, (1917-1959) [Текст] / А.В. Сурилов. – Кишинёв, 1963. – 412 с.
- [128]. Тафсири Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи муҳити зист» [Матн] / Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор Раҳимзода М.З. – Душанбе: Империял-Групп, 2015. – 245 с.
- [129]. Тахиров, Ф. Халиков, А. Декларация Великого Кира как исторический источник о правах и свободах человека // Духовная культура таджиков в истории мировой цивилизации [Текст] / Ф. Тохиров, А. Холиков. – Душанбе, 2002. – 504 с.
- [130]. Таърихи давлат ва ҳуқуқи Тоҷикистон (гурӯҳи муаллифон) [Матн]. – Душанбе, 2005. – 535 с.
- [131]. Тоҳиров Ф. Инкишофи ҳуқуқ дар Тоҷикистон [Матн] / Фозил Тоҳиров. – Душанбе: Ирфон, 1994. – 498 с.
- [132]. Тоҳиров, Т.Ф. Ҳуқуқи байналхалқии муҳити атроф [Матн] / Т.Ф. Тоҳиров. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 706 с.
- [133]. Тоҳиров, Ф.Т. История государства и права Таджикистана [Текст] / Ф.Т. Тоҳиров. – Душанбе, 2004. – 493 с.

[134]. Холиқзода, А.Ғ., Шосаидзода, Ш.Ш., Аминҷонов, А.Х., Соҳибзода, М.С. Ҳуқуқ дар таърихи халқи тоҷик: монография [Матн] / А.Ғ. Холиқзода, Ш.Ш. Шосаидзода, А.Х. Аминҷонов, М.С. Соҳибзода. – Душанбе: ЭР-граф, 2022. – 508 с.

[135]. Хрестоматия по истории государства и права Таджикистана (1917-1994 гг.) [Текст] / Сост. Ф.Т. Тахиров. – Душанбе: Типография ТНУ, 2019. – 1000 с.

[136]. Чистяков, О.И. Национально-государственное строительство в РСФСР в годы гражданской войны [Текст] / О.И. Чистяков. – М., 1964. – 316 с.

[137]. Экологическое право: учеб. пособие [Текст] / С.А. Балашенко [и др.]; под ред. Т.И. Макаровой, В.Е. Лизгаро. – Минск: БГУ, 2008. – 412 с.

[138]. Экологическое право: учебник [Текст] / Под ред. С.А. Боголюбова. – М.: Юрайт, 2005. – 416 с.

[139]. Экологическое право: учебник [Текст] / Под ред. С.А. Боголюбова. - изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт; ИДЮрайт, 2011. – 360 с.

[140]. Юридический энциклопедический словарь [Текст] / Под ред. С.А. Боголюбова. – М.: Норма, 2000. – 890 с.

[141]. Юридический энциклопедический словарь [Текст]. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 816 с.

III. Мақолаҳо ва маърузаҳо:

[142]. Алтыншин, А.Г., Муртазина, Р.Р. Правовое регулирование отношений в области экологического аудита в Российской Федерации [Текст] / А.Г. Алтыншин, Р.Р. Муртазина // Вопросы российского и международного права. – 2018. – Т. 8. – №10а. – С. 76-83.

[143]. Бадалов, Ш.К. Масъалаҳои ҳуқуқҳои экологии шаҳрвандон дар Конститутсияи (Сарқонуни) ҚТ / Маводди конфронси ҷумҳуриявӣ

илмӣ-амалӣ баҳшида ба 15 солагии қабули Конститутсияи ҚТ (29 ноябри соли 2009) [Матн] / Ш.К. Бадалов. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2009. – С. 77-80.

[144]. Бринчук, М.М. О головном акте экологического законодательства [Текст] / М.М. Бринчук // Государство и право. – 2001. – №11. – С. 64 -75.

[145]. Бринчук, М.М. Проблемы экологизации законодательства [Текст] / М.М. Бринчук // Права человека и современное государственно-правовое развитие. – М.: Институт государства и права РАН, 2007. – С. 202-219.

[146]. Бринчук, М.М. Теоретические проблемы экологизации законодательства: развитие идей О.С. Колбасова о концепции экологического права [Текст] / М.М. Бринчук // Экологическое право. – 2007. – №6. – С. 16-21.

[147]. Бринчук, М.М., Редникова, Т.В. Кодекс окружающей среды Швеции [Текст] / М.М. Бринчук, Т.В. Редникова // Экологическое право. – 2010. – № 6. – С. 36-39.

[148]. Винтер, Г. Экологический кодекс – обзор и оценка [Текст] / Г. Винтер // Экологическое право. – 2010. – № 6. – С. 98-101.

[149]. Ғафурзода, А.Д., Рашидов, Ҷ.Қ. Ташаққулёбӣ ва инкишофи танзими ҳуқуқи муносибатҳои экологӣ дар низоми ҳуқуқи зардуштӣ: масъалаҳои назариявӣ-таърихӣ [Матн] / А.Д. Ғафурзода, Ҷ.Қ. Рашидов // Идоракунии давлатӣ. – 2021. – №2 (51). – С. 129-136.

[150]. Голиченков, А.К. Основные подходы к разработке концепции проекта Экологического кодекса Российской Федерации [Текст] / А.К. Голиченков // Право и политика. – 2000. – № 10. – С. 123-131.

[151]. Голиченков, А.К. Экологический кодекс Российской Федерации: основные элементы концепции проекта [Текст] / А.К. Голиченков // Экологическое право России. Вып. 2. – М., 2001. – С. 224-232.

[152]. Гумерова, А.Р. Экологизация отраслей российского законодательства [Текст] / А.Р. Гумерова // Журнал российского права. – 2004. – №12. – С. 149-154.

[153]. Демидова, П.Г. Актуальные теоретические проблемы правовой системы общества [Текст] / П.Г. Демидова // Материалы Всероссийской научной конференции 16-17 декабря 2003. – Уфа, 2004. – С. 151-158.

[154]. Диноршоев А.М., Давронов И.О. Международно-правовое закрепление инициатив Лидера нации в разрешении глобальных водных проблем [Текст] / А.М. Диноршоев, И.О. Давронов // Материалы республиканской научно-практической конференции «Инициативы Основателя мира и национального единства – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона в разрешении глобальных водных проблем» (11 ноября 2023 года). – Душанбе, 2023. – С. 3-13.

[155]. Диноршоев А.М., Обидова М.Н. Взаимосвязь экологических прав человека с экологической безопасностью [Текст] / А.М. Диноршоев, М.Н. Обидова / Материалы республиканской научно-практической конференции «Инициативы Основателя мира и национального единства – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона в разрешении глобальных водных проблем» (11 ноября 2023 года). – Душанбе, 2023. – С. 13-26.

[156]. Дубовик, О.Л. Экологический кодекс ФРГ [Текст] / О.Л. Дубовик // Право и политика. – 2000. – №10. – С.144-148.

[157]. Қодиров, М.А. Моҳияти ҳуқуқии функсияи экологии давлат // Маводди конференсияи байналмилалӣ илмӣ-методӣ таҳти унвони «Масоили мубрами илми ҳуқуқшиносии муосир ва роҳҳои ҳалли онҳо: назария ва амалия» 2-30 ноябри соли 2018 [Матн] / М. А. Қодирзода. – Хучанд: Ношир, 2019. – С. 329-334.

[158]. Қодиров, М.А. Нақши ҳуқуқи байналмилалӣ экологӣ дар замиони муосир // Механизмҳои муосири ҳимояи ҳуқуқи инсон ва

шаҳрванд: масъалаҳо ва дурнамои он (маводди конференсия) [Матн] / М. А. Қодирзода. – Хучанд: Дабир, 2019. – С. 26-30.

[159]. Комили, А.Ш., Холназаров, С. Описание первоначальных экологических понятий в Авесте [Текст] / А.Ш. Комили, С. Холназаров // Наука и школа. Научный журнал на тему: Экономика и бизнес, Науки об образовании, Право. – М.: 2012 г. – С. 161-164

[160]. Некипелов, П.Т. Уголовно-правовая охрана леса, почвы и водоемов по новым уголовным кодексам союзных республик [Текст] / П.Т. Некипелов // Охрана природы Нижнего Дона и Северного Кавказа. – Ростов н/Д., 1962. – С. 126-131.

[161]. Овчинкин, В.А. О лесорубах (Статья 99 Уголовного кодекса) [Текст] / В.А. Овчинкин // Пролетарский суд. 1924. – №1-2. – С. 4-6.

[162]. Одиназода, Ш.Х. Қонуни ҚТ «Дар бораи ҳифзи пирияхҳо»: вазъи кунунӣ ва дурнамои рушд [Матн] / Ш.Х. Одиназода // Ташаббусҳои глобалии Тоҷикистон – асос барои муколама ва ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли мушкилоти марбут ба ҳифзи захираҳои об ва беҳдошти иқлим (маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ, 22 ноябри соли 2024, маҷмӯи мақолаҳои илмӣ ва маърузаҳо).– Матбаи «Контраст», 2024. – С. 173-183.

[163]. Осавелюк, А.М., Марьин, Е.В. Связь финансово-правового и экологического аудита (исторические аспекты) [Текст] / А.М. Осавелюк, Е.В. Марьин // Вестник Московского университета МВД России. – 2012. – №7. – С. 19-24.

[164]. Петров, В.В. Экологический кодекс России [Текст] / В.В. Петров // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11, Право. – 1992. – № 3. – С. 3-13.

[165]. Петрова, Т.В. Правовые проблемы экологического аудита [Текст] / Т.В. Петрова // Аграрное и земельное право. – 2007. – №3. – С. 122-128.

[166]. Рашидов, Ҷ.Қ. Такмили қонунгузорӣ оид ба экспертизаи экологӣ дар ҚТ [Матн] / Ҷ.Қ. Рашидов // Конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ таҳти унвони «Ҷавобгарии маъмурӣ дар ҚТ: мушкилот,

дурнамо ва роҳҳои ҳал» (22 майи соли 2023, ш. Душанбе). – 2023. – С. 90-102.

[167]. Сафарзода, Н.Ф. Ҳуқуқ ба ҳаёт ва саломатӣ: ҳамбастагӣ ва мушкилоти татбиқ [Матн] / Н.Ф. Сафарзода // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон. (Маҷаллаи илмӣ-амалии факултети ҳуқуқшиносии ДМТ). – Душанбе, 2021. – № 3 (23). – С. 58-66.

[168]. Соҳибов М.М. Некоторые проблемы кодификации экологического законодательства Республики Таджикистан [Текст] / М.М. Соҳибов // Законодательство. – №4 (28), 2017. – С. 75-82.

[169]. Соҳибов, М.М. Кодекси экологӣ: проблемаҳои назариявӣ, амалӣ ва ҳуқуқи қабули он [Матн] / М.М. Соҳибов // Минбари ҳуқуқшинос. – 2016. – № 13-14 (46-47). – С. 8-9.

[170]. Струве, В.В. Поход Дария I на саков и массагетов [Текст] / В.В. Струве // Известия АН СССР [Текст] / В.В. Струве. – 1946. – №3. – С. 240-248.

[171]. Фисун, В.В. Экологический аудит в Российской Федерации: состояние правового регулирования и перспективы применения [Текст] / В.В. Фисун // Вопросы российского и международного права. – 2019. – Т. 9. – №1-1. – С. 113-118.

[172]. Халиков, А.Г. Общая характеристика Авесты как источника зороастрийского права. Бизнес в законе [Текст] / А.Г. Халиков // Экономико-юридический журнал. – 2013. – №6. – С. 9-14.

[173]. Хохлявин, С.А. Экологический кодекс Франции и нормы финансового характера, обеспечивающие его реализацию при обращении с отходами [Текст] / С.А. Хохлявин // Экологическое право. – 2005. – № 3. – С. 124-127.

[174]. Ҷабборов Р.Ҷ., Азизов И.М. Рушди конунгузории экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар замони истиқлолият [Матн] / Р.Ҷ. Ҷабборов, И.М. Азизов // Ҳаёти ҳуқуқӣ. – № 1 (01) 2013. – С. 71-78.

[175]. Чурсин, А.И., Незванова, К.В. Методы борьбы с деградацией в РФ [Текст] / А.И. Чурсин, К.В. Незванова // Международный журнал

прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 6 (часть 1). – С. 88-91.

[176]. Шемшученко, Ю.С. Экологический кодекс Украины в системе соответствующей отрасли законодательства [Текст] / Ю.С. Шемшученко // Состояние и перспективы развития аграрного права: Материалы Междунар. науч.-теорет. конф., посвященной 80-летию д.ю.н., проф., акад. АгрН Украины В.З. Янчука, Киев, 26-27 мая 2005 г. / Под ред. В.М. Ермоленко, В.И. Курило. – Киев: Магистр – XXI столетие, 2005. – С. 23-29.

[177]. Jacobson H.K. (2001). «United Nations Framework Convention on Climate Change: Climate Policy: International». Science Direct. Retrieved 22 October 2020.

[178]. Krech S., McNeill J.R., Merchant C. Encyclopedia of World environmental history. – New York, 2004. – Vol. 1. A-E. – P. 462-465.

[179]. Nolan C.V., Amanatidis G.T. (1995). «European commission research on the fluxes and effects of environmental UVB radiation». Journal of Photochemistry and Photobiology B: Biology. 31 (1-2): 3-7.

[180]. Schiermeier, Quirin (2012). «The Kyoto Protocol: Hot air». Nature. 491 (7426): 656–658. Bibcode:2012Natur.491..656S. doi:10.1038/491656a. PMID 23192127. S2CID 4401151.

IV. Диссертация ва авторефератҳо:

[181]. Бадалов, Ш.К. Проблемы гражданско-правовой ответственности за экологический вред в Республике Таджикистан [Текст]: дис ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Бадалов Шараф Каримович. – Душанбе, 2011. – 198 с.

[182]. Гиззатулин, Р.Х. Экологическая функция государства: теория и практика реализации [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06 / Гиззатулин Равиль Хасанович. – М.: РГБ, 2014. – 442 с.

[183]. Игнатъева, И.А. Экологическое законодательство России: теория и практика систематизации [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.06 / Игнатъева Инна Анатольевна. – М., 2007. – 455 с.

[184]. Игнатъева, И.А. Экологическое законодательство России: теория и практика систематизации [Текст]: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06 / Игнатъева Инна Анатольевна. – Москва, 2007. – 46 с.

[185]. Иутин, И.Г. Правовые основы экологического аудита [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Иутин Иван Геннадьевич. – Москва, 2008. – 22 с.

[186]. Қодирзода, М.А. Функсияи экологии давлат дар шароити муосир: масъалаҳои назариявӣ ва амалӣ [Матн]: дис. ... ном. илм. ҳуқуқ: 12.00.01 / Қодирзода Мирзоқодир Аюб. – Душанбе, 2023. – 191 с.

[187]. Макеева, Е.Д. Взаимоотношения власти и общества в России в сфере охраны природы в 1917–1991 гг. (на материалах Среднего и Нижнего Поволжья: исторический аспект) [Текст]: дисс. докт. юрид. наук: 07.00.02 / Макеева Екатерина Дмитриевна. – Самара, 2020. – 600.

[188]. Сафарзода, Н.Ф. Ҳуқуқ ба саломатӣ: масъалаҳои назарӣ ва амалӣ [Матн]: дис. ... ном. илм. ҳуқуқ: 12.00.01 / Сафарзода Некрӯз Файзӣ. – Душанбе, 2022. – 177 с.

[189]. Тютюник, А.С. Охрана земли в системе принципов земельного права [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Тютюник Аэлита Сергеевна. – Москва, 2017. – 211 с.

[190]. Холиков, А.Г. Правовая система зороастризма [Текст]: автореф. дис.... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Холиков Абдурахим Гафорович. – Душанбе, 2004. – 421 с.

[191]. Шамсутдинов, Э.Р. Теоретико-методологические проблемы экологизации Российского законодательства [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Шамсутдинов Эдуард Разалифович. – Мытищи, 2009. – 24 с.

[192]. Шамсутдинов, Э.Р. Теоретико-методологические проблемы экологизации Российского законодательства [Текст]: дис. ... канд. юрид.

наук: 12.00.01 / Шамсутдинов Эдуард Разалифович. – Мытищи, 2009. – 167 с.

V. Захираҳои электронӣ ва сомонаҳои интернетӣ:

[193]. «Amendments, done at Bergen on 25 November 2011, to Appendices I and II to the Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals (Bonn, 23 June 1979) – ATS 10 of 2012». Australasian Legal Information Institute, Australian Treaties Library. Retrieved on 05 February 2024. // [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: https://www.aph.gov.au/Parliamentary_Business/Committees/Joint/Completed_Inquiries/jsct/28february2012/report/chapter3 (санаи муроҷиат: 05.03.2024).

[194]. «Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals». Retrieved 05 February 2024 [Захираи электронӣ] / Манбаи дастрасӣ: <https://www.cms.int/> (санаи муроҷиат: 05.03.2024).

[195]. «History of the Convention». [Захираи электронӣ] / Манбаи дастрасӣ: <https://www.cbd.int/history> (санаи муроҷиат: 12.03.2023).

[196]. Kanie (2007) Governance with Multi-lateral Environmental Agreements: A healthy or ill-equipped fragmentation? in Global Environmental Governance: Perspectives on the Current Debate, edited by Walter Hoffmann and Lydia Swart: 67-86. New York: Center for UN Reform Education. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <https://www.earthsystemgovernance.org/publication/governance-with-multilateral-environmental-agreements-a-healthy-or-ill-equipped-fragmentation/> (санаи муроҷиат: 12.06.2021).

[197]. Paris Agreement on climate change. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/climate-change/paris-agreement/>. (дата обращения: 29.05.2023).

[198]. The United Nations Framework Convention on Climate Change. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ:

https://en.wikipedia.org/wiki/United_Nations_Framework_Convention_on_Climate_Change (санаи мурочиат: 12.06.2021).

[199]. United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). World Health Organization (WHO). Retrieved 22 October 2020. // [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/index.php?page=view&type=30022&nr=3134&menu=3170> (санаи мурочиат: 10.10.2024).

[200]. What is CITES? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cites.org/eng/disc/what.php> (дата обращения: 29.05.2023).

[201]. Абанина, Е.Н. Экологизация как процесс достижения устойчивого развития [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <https://naukarus.com/ekologizatsiya-zemelnogo-zakonodatelstva-v-respublike-belarus-sostoyanie-i-problemy-sovershenstvovaniya> (санаи мурочиат: 22.06.2022).

[202]. Концепции по развитию экологического образования в Республике Узбекистан с постановлением Кабинета министров Республики Узбекистан от 27 мая 2019 г., № 434 / [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://lex.uz/docs/7065>. (дата обращения: 29.05.2023).

[203]. Макарова, Т.И. Экологизация земельного законодательства в Республике Беларусь: состояние и проблемы совершенствования. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <https://naukarus.com/ekologizatsiya-zemelnogo-zakonodatelstva-v-respublike-belarus-sostoyanie-i-problemy-sovershenstvovaniya> (санаи мурочиат: 22.06.2022).

[204]. Насриддинзода, Э. Раванди оби Душанбе – василаи муҳимми густариши ҳамкориҳои ҷомеаи ҷаҳон [Матн] / Э. Насриддинзода // [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <https://khovar.tj/2024/06/pajvandi-ilm-bo-iste-solot-zaminai-gustarishi-so-a-oi-ayoti-omea-andesha-o-dar-oshiyai-suhanronii-prezidenti-to-ikiston-dar-mulo-ot-bo-a-li-ilm-va-maorifi-mamlakat/> (санаи мурочиат: 10.10.2024).

[205]. Насриддинзода, Э. Раёсати Президенти Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар конфронси оби СММ-2023. Масъалаҳои истифода ва ҳифзи

манбаъҳои обӣ барои ҳомаи ҷаҳонӣ мубрамияти баланд доранд [Матн] / Э. Насриддинзода // [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <https://khovar.tj/2023/04/raiyosati-prezidenti-to-ikiston-emomal-ra-mon-dar-konfronsi-obi-smm-2023-masala-oi-istifoda-va-ifzi-manba-oi-ob-baroi-omeai-a-on-mubramiyati-baland-dorand/> (санаи муроҷиат: 10.10.2024).

[206]. Официальный интернет-сайт Федерального министерства охраны окружающей среды, охраны природы, строительства и безопасности ядерных реакторов ФРГ: [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.bmub.bund.de/themen/natur-biologische-vielfalt-arten/naturschutz-biologischevielfalt/natur-naturschutz-biologische-vielfalt-download/artikel/ugbreferentenentwurf/?tx_ttnews%5BbackPid%5D=1555. (дата обращения: 29.05.2023).

[207]. Почему страны присоединяются к Рамсарской конвенции? [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.fesk.ru/ramsar/5.html> (дата обращения: 29.05.2023).

[208]. Рамочная Конвенция Организации Объединенных Наций об изменении [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: https://unfccc.int/sites/default/files/convention_text_with_annexes_russian_for_posting.pdf (санаи муроҷиат: 10.10.2024).

[209]. Региональная стратегия по управлению рисками засух и смягчению их последствий в Центральной Азии на 2021–2030 Стратегия по вопросам засухи. Алматы 2021. – С.70. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: <https://www.unccd.int/sites/default/files/2023-11/CA%20regional%20drought%20strategy%20RU.pdf> (санаи муроҷиат: 22.06.2024).

[210]. Резолюция 58/211, принятая Генеральной Ассамблеей ООН: Международный год пустынь и опустынивания, 2006 год. [Электронный ресурс]: Режим доступа: <https://www.un.org/ru/events/iydd/> (дата обращения: 6 июля 2022).

[211]. Резолюция 62/195, принятая Генеральной Ассамблеей ООН: Доклад Совета управляющих Программы Организации Объединенных

Наций по окружающей среде о работе его двадцать четвёртой сессии. [Электронный ресурс]: Режим доступа: https://www.unccd.int/sites/default/files/sessions/documents/2019-08/7COP11_0.pdf (дата обращения: 6 июля 2022).

[212]. Советский период (1917-1988) развития экологического права [Электронный ресурс]: Режим доступа: https://studopedia.su/16_103021_sovetskiy-period---razvitiya-ekologicheskogo-prava.html (дата обращения: 01.09.2021).

[213]. Становление и основные этапы развития экологического права. [Электронный ресурс]: Режим доступа: <https://studfile.net/preview/9235999/> (дата обращения: 18.08.2021).

[214]. Текст Экологического кодекса Швеции опубликован на шведском языке на официальном интернет-сайте Парламента Швеции (Riksdag): https://www.riksdagen.se/sv/dokumentlagar/dokument/svensk-forfattningssamling/miljobalk-1998808_sfs-1998-808, на английском языке – на официальном интернет-сайте Правительства Швеции: [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.government.se/49b73c/contentassets/be5e4d4ebdb4499f8d6365720ae68724/the-swedishenvironmental-codes-200061>. (дата обращения: 29.05.2023).

[215]. Титарева, М.Н. Регулирование процесса экологизации использования земельных ресурсов. [Захирай электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://kadastr.org/conf/2012/pub/prirresurs/regul-ekologiz-zu.htm> (санаи муроҷиат: 22.06.2022).

[216]. Эдит Б.В., Венская конвенция об охране озонового слоя 1985г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://legal.un.org/avl/ha/vcpol/vcpol.html> (дата обращения: 29.05.2023).

[217]. Электронная экологическая библиотека [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://ecology.aonb.ru/Bonnskaja-konvencija.html> (дата обращения: 29.05.2023).

[218]. Что такое Рамсарская конвенция о водно-болотных угодьях? [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.fesk.ru/ramsar/1.html>. (дата обращения: 29.05.2023).

[219]. Рамсарская Конвенция. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://fesk.ru/ramsar/index.html> (дата обращения: 29.05.2023).

РҶҲАТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРЁФИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

I. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризшаванда ва тавсиякардаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъъ расидаанд:

[1–М] Рашидов, Ҷ.Қ. Сиёсати ҳуқуқӣ – тақозои ҷомеаи тоҷик дар замони муосир [Матн] / Ҷ.Қ. Рашидов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2018. – №1. – С. 194-198. (0,3 ҷ.ч.). – ISSN 2074-1847.

[2–М] Рашидов, Ҷ.Қ. Баъзе масъалаҳои назариявии мафҳум ва инкишофи қонунгузориҳои экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ҷ.Қ. Рашидов // Идоракунии давлатӣ. – 2020. – №4/2(49). – С. 186-193. (0,4 ҷ.ч.). – ISSN 2664-0651

[3–М] Рашидов, Ҷ.Қ. Ташаккулёбӣ ва инкишофи танзими ҳуқуқии муносибатҳои экологӣ дар низоми ҳуқуқи зардуштӣ: масъалаҳои назариявӣ-таърихӣ [Матн] / А.Д. Ғафурзода, Ҷ.Қ. Рашидов // Идоракунии давлатӣ. – 2021. – №2 (51). – С. 129-136. (0,4 ҷ.ч.). – ISSN 2664-0651

[4–М] Рашидов, Ҷ.Қ. Ҷанбаҳои ҳуқуқии таҳдидҳои муосири экологии олам ба Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ҷ.Қ. Рашидов, И.С. Солиев // Қонунгузорӣ. – 2021. – №3(43). – С. 112-116. (0,3 ҷ.ч.). – ISSN 2410-2903

[5–М] Рашидов, Ҷ.Қ. Асосҳои конституционӣ-ҳуқуқии ташаккул ва инкишофи қонунгузориҳои экологӣ дар давраи Шуравӣ [Матн] / Ҷ.Қ. Рашидов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2021. – №5. – С. 234-239. (0,4 ҷ.ч.). – ISSN 2074-1847.

[6–М] Рашидов, Ҷ.Қ. Ташаккулёбии қонунгузориҳои экологии Ҷумҳурии Мухтори Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон [Матн] / Ҷ.Қ.

Рашидов // Идоракунии давлатӣ. – 2022. – №3 (57). – С. 206-213. (0,5 ҷ.ч.). – ISSN 2664-0651

[7–М] Рашидзода, Ҷ.Қ. Андешае чанд ҷиҳати такмили Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маърифати экологии аҳоли» [Матн] / А.Д. Ғафурзода, Ҷ.Қ. Рашидзода // Идоракунии давлатӣ. – 2024. – №4/2 (70). – С. 295-302. (0,5 ҷ.ч.). – ISSN 2664-0651

[8–М] Рашидзода, Ҷ.Қ. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи аудити экологӣ»: ҳолат ва дурнамо [Матн] / Ҷ.Қ. Рашидзода // Идоракунии давлатӣ. – 2025. – №1 (72). – С. 298-302. (0,3 ҷ.ч.). – ISSN 2664-0651

II. Мақолаҳое, ки дар маҷмуаҳо ва дигар нашрияҳои илмӣ-амалӣ ба таъбириши расидаанд:

[9–М] Рашидов, Ҷ.Қ. Нақши барнома, концепсия ва стратегия дар рушди қонунгузории экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ҷ.Қ. Рашидов // Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ бахшида ба 75-солагии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ дар мавзӯи «Масъалаҳои мубрами илму маориф дар шароити ҷаҳонишавӣ» (26 декабри соли 2020, ш. Кӯлоб). – С. 224-228 (0,3 ҷ.ч.).

[10–М] Рашидов, Ҷ.Қ. Асосҳои конститусионӣ-ҳуқуқии рушди қонунгузории экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ҷ.Қ. Рашидов // Конференсияи академиявии илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Механизмҳои таъмини рушди самараноки идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити ҷаҳонишавӣ» (24-25 апрели соли 2020, ш. Душанбе). – 2020. – С. 359-362 (0,2 ҷ.ч.).

[11–М] Рашидов, Ҷ.Қ. Тавсифи умумии Конвенсия оид ба дастрас намудани маълумот, иштироки ҷомеа дар раванди қабули қарорҳо ва дастрас будани адолати судӣ вобаста ба масъалаҳои муҳити зист (Орхус) [Матн] / Ҷ.Қ. Рашидов // Конференсияи илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Мушкилоти ҳимояи ҳуқуқи инсон дар шароити мураккабшавии

равандҳои ҷаҳонишавӣ ва дигар ҷолишҳои асри XXI» (3 декабри соли 2020, ш. Душанбе). – 2020. – С. 94-104 (0,4 ҷ.ч.).

[12–М] Рашидов, Ҷ.Қ. Нақши Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар танзими муносибатҳои ҳифзи муҳити зист [Матн] / Ҷ.Қ. Рашидов // Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Нақши Конститутсия дар татбиқи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон» (3 ноябри соли 2021, ш. Душанбе). – 2021. – С. 55-62 (0,3 ҷ.ч.).

[13–М] Рашидов, Ҷ.Қ. Нақши санадҳои байналмилалӣ экологӣ дар рушди муносибатҳои байналмилалӣ [Матн] / Ҷ.Қ. Рашидов // Конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ бахшида ба Рӯзи ҳуқуқи инсон ва Рӯзи байналмилалӣ муқовимат ба коррупсия зери унвони «Ҳуқуқи инсон дар ҷаҳони муосир: концепсияҳо, воқеият ва дурнамо» (3 декабри соли 2021, ш. Душанбе). – 2022. – С. 249-265 (0,9 ҷ.ч.).

[14–М] Рашидов, Ҷ.Қ. Ташаккулёбӣ ва инкишофи танзими ҳуқуқии муносибатҳои экологӣ дар давраи Сомониён: масъалаҳои назариявӣ-таърихӣ [Матн] / Ҷ.Қ. Рашидов // Конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ онлайнӣ дар мавзӯи «Ислоҳоти низоми идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатӣ: моделҳои муосири самараноки он» (5-6 март соли 2021, ш. Душанбе). – 2021. – С. 432-441 (0,6 ҷ.ч.).

[15–М] Рашидов, Дж.К. Правовая природа общественной экологической экспертизы [Текст] / Дж.К. Рашидов, Дж.А. Акбарализода // Scientific Collection «InterConf», (59): with the Proceedings of the 10th International Scientific and Practical Conference «Science and Practice: Implementation to Modern Society» (June 4-5, 2021). – Manchester, Great Britain: Peal Press Ltd., 2021. 705 p. – С. 435-444 (0,6 ҷ.ч.).

[16–М] Рашидов, Ҷ.Қ. Ҳуқуқи моликият ба сарватҳои табиӣ тибқи қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ҷ.Қ. Рашидов // Фаъолияти ҳуқуқҷодкунӣ. – 2022. – №1. – С. 147-153 (0,4 ҷ.ч.) – ISSN 2410-2903

[17–М] Рашидов, Ҷ.Қ. Человек как объект и субъект глобальных проблем [Текст] / Ҷ.Қ. Рашидов, Ш. Камолзода // Конференсияи илмӣ-

амалии ҷумҳуриявӣ таҳти унвони «Диалог науки и философии в XXI веке» (21 апрели соли 2022, ш. Душанбе). – 2022. – С. 139-146. (0,3 ҷ.ч.)

[18–М] Рашидов, Ҷ.Қ. Мушкилоти мураттабсозии (кодификатсияи) қонунгузории экологии Ҷумҳурии Тоҷикистон: вазъи кунунӣ ва дурнамо [Матн] / А.Д. Гафурзода, Ҷ.Қ. Рашидов // Фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ. – 2022. – №2. – С. 135-148 (0,9 ҷ.ч.) – ISSN 2410-2903

[19–М] Рашидов, Ҷ.Қ. Такмили қонунгузорӣ оид ба экспертизаи экологӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Ҷ.Қ. Рашидов // Конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ таҳти унвони «Ҷавобгарии маъмурӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: мушкилот, дурнамо ва роҳҳои ҳал» (22 майи соли 2023, ш. Душанбе). – 2023. – С. 90-102 (0,5 ҷ.ч.).

[20–М] Рашидов, Ҷ.Қ. Ҳифзи пирияхҳо – ташаббуси ҷаҳонӣ ва ифтихори миллӣ [Матн] / Ҷ.Қ. Рашидов // Рӯзи Президент – нишони эҳтиром ба шоҳкориҳои Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе: Хирадмандон, 2024. – С. 420-428 (0,6 ҷ.ч.).